

ҚЎЙСИНОВ ОДИЛ АЛМУРОТОВИЧ

**БЎЛАЖАК КАСБ ТАЪЛИМИ
ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ-
ПЕДАГОГИК ИЖОДҚОРЛИГИНИ
КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА
РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ**

ТОШКЕНТ –2018

**УДК:
КБК**

Бўлажак касб таълими ўқитувчиларнинг касбий-педагогик ижодкорлигини компетентли ёндашув асосида ривожлантириш технологиялари. –Т.: «Fan va texnologiya», 2018, 128 бет.

ISBN ...

Мазкур монографияда бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг касбий-педагогик ижодкорлигини компетентли ёндашув асосида ривожлантиришнинг педагогик муаммо эканлиги, компетентликни шакллантириш бўйича амалга оширилган ишлар таҳлили, олий таълим муассасаларида бўлажак касб таълими ўқитувчиларнинг касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантиришнинг педагогик-психологик шарт-шароитларни яратиш, касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш жараёни мазмунини компетентлик ёндашув асосида модернизациялаш, касбий компетентлигини шакллантиришнинг хусусиятлари ва ижодкорликнинг ўрни, касбий компетентлигини шакллантиришда таълим технологияларини лойиҳалаш ҳамда компетентли ёндашув асосида касбий-педагогик ижодкорликнинг ривожланганлик даражасини аниқловчи мезонларни асослаш каби масалалар ўз аксини топган.

Монография узлуксиз таълим тизимида педагогик фаолият олиб бораётган педагог-ходимлар, магистрантлар, докторантлар ҳамда тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Муаллиф: **О.А.Қўйсиров** – п.ф.н., доцент;

Масъул муҳаррир: **Муслимов Н.А.**– п.ф.д., проф.

Тақризчилар:

Исмаилова З.К. – п.ф.д., проф.

Урзова М.Б. – п.ф.д., проф.

Монография Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий кенгашида нашрга тавсия қилинган (2018 йил ... июндаги .... -сонли баённома).

ISBN ....

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2018.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	4
I БОБ.	КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ КАСБИЙ ТАЪЛИМНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ШАРТИ СИФАТИДА	7
1.1.	Компетентли ёндашув таълимни янгилашнинг омили	7
1.2.	Педагогик категория сифатида компетентликнинг моҳияти ва мантикий жихатдан таҳлили	19
1.3.	Компетентликка йўналтирилган касбий таълимнинг назарий-методологик асослари	33
II БОБ.	КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ-ПЕДАГОГИК ИЖОДКОРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ	50
2.1.	Касбий таълим тизимининг ўзига хослиги ва компетентликка йўналтирилган педагогик шарт-шароитлари	50
2.2.	Бўлажак ўқитувчиларининг касбий-педагогик ижодкорлигининг мазмуни, ривожлантиришнинг дидактик хусусиятлари ва модели	63
2.3.	Компетенциявий ёндашув асосида касбий-педагогик ижодкорликни ривожлантириш методикаси	79
III БОБ.	БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ-ПЕДАГОГИК ИЖОДКОРЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНГАНЛИГИНИ БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ	99
3.1.	Бўлажак ўқитувчиларининг касбий-педагогик ижодкорлигини баҳолаш жараёнини ташкил этиш	99
3.2.	Касбий-педагогик ижодкорликни баҳолаш мезонлари	108
	ХУЛОСА	116
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	119
	Глоссарий	122

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган туб ислохотлар жамиятда ўзига хос ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланиш йўлининг танлаб олинishi, шунингдек, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ғояси ва талаблари асосида жаҳон таълими стандартларига мувофиқ келувчи узлуксиз таълим тизимини шакллантириш учун қулай шарт-шароитни яратди. Таълим соҳасида олиб борилаётган ҳамда аниқ мақсадга йўналтирилган давлат сиёсати ижтимоий жамият тараққиётини таъминловчи устувор йўналишлардан бири сифатида эътироф этилди. Бу йўналишда амалга ошириладиган муҳим тадбирлар қаторида мутахассисларнинг янги авлодини шакллантириш, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук, мустақил дунёқарашга эга, ижодий фикрловчи, бой миллий мерос шунингдек, умуминсоний ва миллий қадриятларга садоқатли баркамол шахсни тарбиялаб вояга етказиш вазифалари белгиланган. Бу ўз навбатида, турли мутахассисларни тайёрловчи педагог ўқитувчилар зиммасига оғир масъулиятни юклайди. Уларнинг бу ишга тайёргарлиги, билими, малакаси, маҳорати, тажрибаси, тайёрланадиган мутахассиснинг сифатини ҳам белгилайди.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “таълим сифатини баҳолаш механизмларини ишлаб чиқиш, таълим хизматларининг мавжудлиги ва самарадорлигини ошириш” ва “зарур бўлган мутахассисликлар бўйича таълим олиш ва кадрлар малакасини ошириш ишларини кенг кўламда йўлга қўйиш” каби устувор вазифаларнинг ижросини таъминлашда таълим олувчиларда яхлит ва тизимли интегратив билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш уларнинг компетентлиги ва ижодкорлигини ривожлантириш ҳамда таълим натижаларини диагностика баҳолаш муҳим ўрин тутди. Шу нуқтаи назардан бўлажак мутахассисларни касбий-педагогик фаолиятга тайёрлаш ҳолатини ўрганиш, уларнинг ихтисослик соҳалари бўйича касбий компетентлигини тадқиқ этиш, педагогик ташҳислашнинг инновацион усулларини ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга жорий этишни тақозо этмоқда.

Кейинги йилларда Республикамизда олий таълим тизимида ҳам бир қатор туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Олий таълим тизимидаги давлат таълим стандартлар такомиллаштирилди, яъни бунда талабаларнинг билими, кўникмаси ва малакаларини шакллантиришдан энди эътибор талабаларда таълим йўналиши ва мутахассислиги бўйича уларда компетенцияларни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилмоқда. Бугунги кунда жамият учун бутунлай янги даражадаги мутахассис талаб қилинмоқда. У фаол ижодий фикрловчи, изланувчан, илмий ахборотларни мустақил равишда излаб топувчи ва уларни ўз амалий фаолиятида қўллай олувчи мутахассис бўлиб етишиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари мутахассислар тайёрлашда меҳнат бозори талабларидан келиб чиққан ҳолда ислохотлар сари юз тутмоқда. Ҳозирги пайтда олий таълим муассасасининг асосий вазифаси рақобатбардош, компетентли ўқитувчиларни тайёрлашдан

иборатдир. Шиддат билан ўзгариб бораётган олий таълим муассасаларида ишлай оладиган, ўз касбий вазифаларини мустақил ва ижодий еча оладиган ўқитувчиларга бизнинг мамлакатимизда талаб кучайиб бормоқда.

Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари жамоаси томонидан бўлажак педагоглари тайёрлашда, талабаларни педагогик фаолиятга йўналтирилган ҳолда умумкасбий ва мутахассислик фанларидан қўлланиладиган ўқитиш мазмуни, шакллари ва методлари бўйича таълим берилади ва уларнинг касбий компетентликлари шакллантирилиб борилади. Шунинг учун, олий таълимни ислоҳ қилиш, янгилаш, такомиллаштиришда замон талабларига жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлашнинг асосий йўллари билан бири компетентли ёндашув ҳисобланади.

Компетентликнинг ўзи педагогда умумий дунёқарашнинг кенглиги ва маданиятнинг юқорилиги, педагогика, психология, бошқарув назарияси ва таълимни бошқаришнинг илмий асослари бўйича касбий билимларининг мавжудлиги, ўз билимларини амалиётда ривожлантиришга лаёқатлилик, ижтимоий ва психологик-педагогик тадқиқотлар методларини билиш, педагогик ва бошқарув кўникмаларининг зарурий мажмуасига эга бўлишни назарда тутди, яъни компетентлик – шахснинг мураккаб, яхлит бир бутун, кўп омилли, кўпқиррали сифатидир.

Компетентлик алоҳида жиҳатларига кўра тадқиқ қилинса ҳам, умуман олганда, фундаментал педагогик муаммо сифатида ҳали нафақат ечими топилмаган, балки, муаммо сифатида ҳам етарлича шакллантирилмаган. Хусусан, компетентлик ёндашувини тизимли таҳлил этишга, уни касбий таълимда қўллашнинг назарий-методологик ва дидактик асосларини аниқлашга доир ишлар жуда кам деб айтиш мумкин.

Таълим амалиётида компетентли ёндашувни амалга ошириш ушбу жараённинг барча жиҳатларини чуқур ва ҳар томонлама илмий ўрганишни талаб этади. Таълим жараёнини компетентли ёндашувга йўналтиришга касбий таълимда методик шарт-шароитларни, янги педагогик технологияларнинг мазмуни ва қўлланишини кўриб чиқиш ва ишлаб чиқиш орқали эришиш мумкин.

Бўлажак ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини шакллантиришда маълум даражада билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари билан уларнинг шахсий сифатларини тарбиялаш ҳамда касбий-педагогик ижодкорликларини ривожлантириш муаммосининг долзарблиги ҳамда изчил тарзда ўрганилиши таълим муассасаларида бўлажак ўқитувчиларда касбий компетентлигини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари, омилларини аниқлашга имкон беради. Мазкур тадқиқот ишида шу каби муаммоларнинг ечимини топишга қаратилган бир қатор илмий-амалий ишлар бажарилган.

Бўлажак ўқитувчиларнинг касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш муаммолари билан Р.Х.Джураев, А.Р.Ходжабаев, У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, Ш. Қурбонов, Қ.Т.Олимов, Э.О.Турдикулов, М.Б.Ўразова, Ж.А.Ҳамидов, З.К.Исмаилова, Х.Ф.Рашидов, Ў.Қ.Толипов,

Ш.С.Шарипов, Д.О.Химматалиев, О.Э.Тўрақулов, Б.А.Назарова, Б.С. Нуридинов ва бошқаларнинг ишларида муайян даражада тадқиқ қилинган. Компетентлик ҳамда касбий-педагогик ижодкорлик муаммолари билан МДҲ мамлакатлари олимларидан О.А.Абдулина, Л.В.Андропова, Ю.К.Бабанский, В.П.Беспалько, С.Я.Батышев, Е.М.Борисова, И.В.Гришина, Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, В.А.Кан-Калик, А.А.Кыверялг, Н.В.Кузьмина, М.И.Лукьянова, А.С.Маркова, С.Н.Мироненко, В.А.Сластенин, Т.М.Сарокина ва бошқалар томонидан илмий изланишлар олиб борилган.

Хорижий мамлакатларда Г.Спенсер, А.Blum, R.Mohan, H.Miyakawa, Jagatranan, G.Kulanthaivel, Y.Xuqin каби олимларнинг тадқиқотларида таълимда ижодкорлик, педагогик компетентлик масалалари, компетентликни шакллантириш ҳамда ривожлантириш илмий-педагогик жиҳатдан асослаб берилган.

Таълим амалиётида компетентли ёндашувини амалга ошириш ушбу жараённинг барча жиҳатларини чуқур ва ҳар томонлама илмий ўрганишни талаб этади. Таълим жараёнини компетентли ёндашувига йўналтиришга касбий таълимда методик шарт-шароитларни, янги педагогик технологияларнинг мазмуни ва қўлланишини кўриб чиқиш ва ишлаб чиқиш орқали эришиш мумкин.

Бўлажак ўқитувчиларнинг касбий компетентлилигини шакллантиришда маълум даражада касбий-педагогик ижодкорликларини ривожлантириш муаммосининг долзарблиги ҳамда изчил тарзда ўрганилиши таълим муасасаларида бўлажак ўқитувчиларда касбий компетентлилигини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари, омилларини аниқлашга имкон беради. Мазкур тадқиқот ишида шу каби муаммоларнинг ечимини топишга қаратилган бир қатор илмий-амалий ишлар бажарилган.

I. БОБ. КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ КАСБИЙ ТАЪЛИМНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ШАРТИ СИФАТИДА

1.1. Компетентли ёндашув таълимни янгилашнинг омили

Республикамизда таълим тизимини такомиллаштириш орқали ҳар томонлама етук, баркамол, мустақил фикрлашга қодир, иродали, фаол ва ташаббускор кадрларни тайёрлашга катта эътибор берилмоқда. Ҳозирги даврда ишлаб чиқаришда техника ва технологияларнинг модернизациялашаётганлиги, илм ва фаннинг жадал тараққиёти мутахассис кадрлардан ўз билимларини мустақил ва мунтазам равишда чуқурлаштириб, янгилаб, тўлдириб ва кенгайтириб боришни талаб этади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни амалга ошириш Ўзбекистон Республикасининг халқаро талаблардаги замонавий тараққиётини таъминлай оладиган билимли, мустақил ва ижодий фикрлай оладиган, тафаккурли, малакали шу билан бирга шахсий ва касбий сифатлари шаклланган баркамол кадрларни тайёрлаш мақсадини кўзлайди. Чунки глобаллашув сари бораётган ҳозирги дунёда давлатнинг халқаро рақобат жараёни шартларига тез мослашувчан ҳамда мамлакатнинг муваффақиятли ва барқарор ривожланишига ўз ҳиссасини қўша оладиган мутахассисларни тайёрлаш таълим тизимининг асосий мақсади ҳисобланади.

Техника ва технология жадал ривожланиб бораётган жаҳон ҳамжамиятида ҳар қандай давлатнинг мавқеи аҳолисининг турмуш даражаси сиёсий ва иқтисодий фаоллиги билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг бугунги ва истиқболдаги барқарор иқтисодий ўсишини таъминловчи омиллар таълим соҳасининг ривожланишига ҳам бевосита боғлиқ.

Ватанимизда ва бутун дунёда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлардан келиб чиққан ҳолда таълимнинг моҳияти ҳамда унга бўлган эътибор ҳам янгиланиб бормоқда. Таълим соҳасида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ва эришилган қатор ижобий ўзгаришларга қарамасдан, таълим самарадорлигининг ривожланиш суръатини янада такомиллаштириш ҳамда яратилган имкониятлар ва шарт–шароитлардан самарали фойдаланиш, таълим муассасалари учун рақобатбардош бўлган бўлажак ўқитувчиларни етказиб бериш бугунги кунда энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Олий таълим муассасаларида ёшларнинг шахсий ривожланиши уларнинг ижодий фикрлаш, мустақиллик, фаоллик муносабатларининг бойиб бориши, дунёқарашларининг ўсиб бориши, ўз-ўзини назорат қилиш ва тарбиялашга бўлган эҳтиёжларнинг шаклланиши каби ҳолатлар билан тавсифланади. Бўлажак касб эгалари, шунингдек, ўқитувчилар учун ҳам таълим муассасаларида таълим олиш жараёни – бу инсонда меҳнат фаолиятини муваффақиятли амалга оширишда аҳамиятли ҳисобланган касбий билим, таълим сифати, компетентлик ва мезонлар асосида ривожлантириш ҳамда ўз-ўзини такомиллаштиришнинг энг мақбул давридир. Бўлажак мутахассислар ушбу жараёнда билимларни жамлаш,

сақлаш, узатиш, уларнинг мантикий тузилмасини яратиш ва истиқболда касбий фаолиятини ташкил этишда улардан самарали фойдаланиш каби ҳолатларни ўзида мужассам эттиради.

Ҳозирги кунда техника ва технологиянинг кун сайин ривожланиб бориши, билимларнинг тезлик билан янгиланиши бўлажак мутахассисларни замонавий шароитларга мослашиш кўникмасига эга бўлиши ҳамда янги билимларга интилишини талаб этади. Бу эса таълим тизимида фаолият юритаётган ўқитувчиларни мустақил изланишга ва ишлашга, касбий ҳамда ҳаётий муаммоларни мустақил ечиб унга ижодий ёндошишга ўргатиш заруриятини туғдиради. Шунинг учун ҳам бугунги кунда мустақил фикрловчи эркин шахс концепциясини амалга ошириш узлуксиз таълим тизимининг бош вазифаси бўлиб, бунда бўлажак ўқитувчиларнинг касбий-педагогик ижодкорлигини ҳамда унинг касбий компетентлигини шакллантириш муҳим омил ҳисобланади.

Инсоннинг бутун ҳаёти даврида давом этадиган ва таълимнинг барча босқичларидан иборат бўладиган узлуксиз таълим шахснинг бутун умр давомида интеллектуал ривожланишининг негизи сифатида унинг ҳаёт тарзини белгиловчи ҳисобланади ва буни турлича талқин қилиш мумкин: касбий ва умуммаданий компетентликнинг барча шакллари ўстириб боришнинг узлуксизлиги, шахснинг фаолияти турлари сифатини ошириб боришнинг узлуксизлиги, таълимнинг муҳим турларининг узлуксизлиги ва б. Бу ҳолда, таълимнинг узлуксизлиги “узлуксиз таълимнинг барча босқичларида таълим жараёнининг тугалланганлиги”ни билдиради.

Касбий тарбияланганлик таълим-тарбия масалаларининг узоқ тарихий илдизлари шарқ мутафаккирлари Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Абдулла Авлоний асарларида ҳам акс этган. Тарихий меросларимизда касбга йўналтирилганлик ғояларининг жамият тараққиётидаги аҳамияти ва муҳимлиги масалалари ҳақида кўплаб фикр-мулоҳазалар баён этилган. Е.М.Борисова, Л.С. Выготский, П.Я.Гольперин, Э.Ф.Зеер, Н.Г.Ковалевская, А.Н.Леонтьев, М.И.Лукиянова, А.К.Маркова, Э.Ғозиев, М.Давлетшин, В.Каримова, С.Л.Рубинштейн ва бошқалар ўз илмий ишларида бўлажак ўқитувчиларда касбий компетентлигини шакллантириш, уларни касбга йўналтиришнинг психологик асослари ҳақида эътиборга молик фикрларни илгари суришган бўлишса А.Р.Ходжабоев, Х.Ф.Рашидов, Қ.Т.Олимов, У.И.Иноятов, З.К.Исмоилова, У.Махкамов, Ў.Толипов, Н.Сайидахмедов, Н.Нишоналиев, Н.Муслимов, Ш.Шарипов, Э.Чориев, Н.Шодиевлар илмий-тадқиқотларида бўлажак ўқитувчиларда касбий билим ва малакаларни шакллантириш, малакали кадрлар тайёрлаш масаласини илмий-услубий жиҳатдан таҳлил этишган.

Шу билан бирга, шуни ҳам қайд этиш керакки, мутахассиснинг касбий компетентлигини тарбиялаш масалалари тадқиқот объекти сифатида мактаб ўқитувчисини ёки олий таълим муассасаси ўқитувчисини тайёрлаш ва малакасини ошириш доирасида қаралади. Жумладан, ўқитувчини дидактик

(М.Очилов), психологик-педагогик (Э.Ғозиев), умумпедагогик (Н.Н.Азизходжаева, О.А.Абдуллина), ижодий (В.А.Кан-Калик) тайёрлашнинг аҳамияти ва вазифалари ўрганилган.

Компетенция ўз билимларини тинмай бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганишни, шу кун ва давр талабларини ҳис этишни, янги билимларни излаб топиш маҳоратини, уларни қайта ишлашни ҳамда ўз амалий фаолиятида қўллашни талаб қилади. Компетенция эгаси бўлган мутахассис муаммоларни ечишда ўзи ўзлаштириб олган, айнан шу шароитга мос метод ва усуллардан фойдаланишни яхши билиши, ҳозирги вазиятга муносиб бўлган методларни танлаб олиб қўллаши, тўғри келмайдиганларини рад этиши, масалага танқидий кўз билан қараши каби кўникмаларга эга бўлади.

Билим олиш компетентлиги – «ижтимоий жамият маданиятида мавжуд бўлган қоидалар, қадриятлар, билимларни эгаллаш усуллари тизимига мос келадиган билим олиш фаолиятининг индивидуал даражаси» деб белгиланади. Ушбу компетентлик шахснинг ҳаётий фаолиятидаги ташаббускорлик хусусиятларига асосланади. Таълим олувчи олдида шунчаки фанларнинг асосларини ўрганиш эмас, балки, фанни ўрганиш жараёнида ўзининг билим эгаллаш имкониятларини кенгайтириш, мураккаблаштириш вазифаси туради. Зеро, шунчаки билимли одам эмас, балки билимларни эгаллаш, пухталаш ва уларни амалда қўллай олиш механизми шакланган одам кучлироқдир. Билим олиш компетентлигининг асосида умумий ўқув кўникмалари ётади. Компетентли таълим сифатини оширишнинг муҳим жиҳатларидан бири – масалаларни ҳал этиш жараёнида керакли ахборотни излаб топиш, қайта ишлаш ва ундан унумли фойдалана билиш, муаммони аниқлаш ҳамда уни ҳал эта олиш ва бошқа шу каби кўникмалардан иборат бўлган умумий ўқув кўникмаларини мақсадли равишда ривожлантириш ҳисобланади.

Компетенция инсонда мураккаб ва олдиндан кўра билиб бўлмайдиган ранг-баранг ишчи вазифаларда йўналиш олиш қобилиятини ривожлантириш, ўз фаолияти натижалари ҳақида тасаввурга эга бўлиш, шунингдек, улар учун масъулият ва жавобгарликни кўзда тутати. Бу каби ёндашувнинг шаклланишида замонавий “билимлар иқтисодиёти”нинг объектив талаблари саналадики, бунда муваффақиятли фаолият учун билимлар эмас, балки ҳаётий ва касбий муаммоларни ҳал қилишда намоён бўладиган умумлашган билим, кўникма ва малакалар, чет тилида мулоқотга қодирлик, ахборот технологиялари соҳасида тайёргарлик тобора аҳамиятли ва самарали тармоқ саналади.

Б.Б.Гершунский компетентликни “саводлилик”, “таълим олганлик”, “маданият”, “менталитет” каби тушунчалар билан ўзаро алоқадорликда олиб қарайди.

Илмий адабиётлар таҳлили таъкидлашга имкон берадики, педагогнинг касбий компетентлигига оид тадқиқотларда “касбий компетентлик” тушунчаси турлича талқин қилинади: билим ва касбий мулоқот малакалари

(И.А.Зимняя, Н.В.Кузьмина, Л.М.Митина, Н.Ф.Тализина); фаолиятнинг муайян турларини мустақил бажаришга тайёрлик, касбий вазифаларни ҳал қилиш ва ўз меҳнати натижаларини баҳолаш малакалари (Э.Ф.Зеер, Н.В.Кузьмина, А.К. Маркова, В.А.Сластенин, А.И. Шчербаков), касбий ўсиш ва малака оширишга қодирлик, ўзини касбий меҳнатда намаён қилиш (Б.Г.Гершунский, В.А. Сластенин, А.К. Маркова)лар тадқиқ қилишган.

Интеллектуал компетентлик деганда, билимларни қўллай олишнинг ўзига хос тури, яъни муаммоларни ҳал этишда, шу жумладан муаммоли вазиятларда ҳам, самарадор қарорлар қабул қила олиш имкониятларини таъминлай оладиган даражадаги компетентлик тушунилади. Тадқиқотчилар компетентли одамларга хос бўлган билимлар элементлари сирасига қуйидагиларни киритадилар: турли-туманлик, аниқлик ва ўзаро боғлиқлик, мослашувчанлик, муҳим жиҳатларни тез ажрата олиш, турли вазиятларда амалда қўллай олиш, муҳим таянч элементларининг мавжудлиги, бирор ишни бажара олиш бўйича амалий билимларга эгалик.

Интеллектуал-корпоратив компетентлик «мураккаб психологик хусусият бўлиб, корпоратив тизим сифатида компания томонидан масалаларни мақбул равишда ҳал этилишидаги каби кўникма ва малакалар тўпламидан иборат бўлади». Улар қаторига – масалаларни тўғри қўя билиш ва лойиҳа олди тадқиқотларини амалга ошириш, ахборот технологияларини лойиҳалаштириш, инновацион ғояларни киритиш, компанияни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқа билиш каби кўникмаларни киритиш мумкин.

Н.Н.Маньконинг фикрича, педагогнинг технологик компетентлиги – мавжуд педагогик тизим объектларини ўзгартириш фаолиятида қўлланиладиган креатив-технологик билимлар, қобилиятлар ва стереотиплар тизимидир. «Билим олиш фаолиятининг амалий ва интеллектуал механизмларини такомиллаштириш, дидактик воситалар ёрдамида ўқиш-ўрганиш фаолиятининг ташқи режасини тузиш, ўқув ҳаракатларини режалаштириш ва ҳоказолар бошқарув ҳамда шакллантиришни тартибга келтиришнинг технологик-педагогик асослари ҳисобланади. Бу умумий касбий компетентликнинг махсус бўлими ҳисобланади».

Психологик компетентлик, Л.В.Андропованинг фикрича, – мутахассиснинг касбий фаолиятини самарали амалга ошириш имконини берадиган ўзига хос психологик (шахсий) қуроли, унинг психологик маданиятининг бир қисмидир. Ўқитувчининг психологик компетентлиги иккита блокдан иборат: интеллектуал (когнитив) ва амалий (ҳаракатли). Интеллектуал блокка психологик билим ва тафаккур, амалий блокка психологик кўникма ва малакалар киритилган.

Психологик-педагогик компетентлик деганда, М.И.Лукьянова фикрича, педагогик фаолиятга ва ўқув жараёнида таълим олувчилар билан самарали мулоқотни ўрната олишга юқори даражада тайёргарликка эга бўлган шахснинг муайян хислатлари (сифатлари)нинг йиғиндиси тушунилади.

А.К.Маркованинг фикрича, касбий компетентлик – мутахассиснинг ўз касбий фаолиятини эгаллаганлигининг сифат кўрсаткичи бўлиб, мазкур фаолиятга нисбатан ўзининг мойиллигини англаш, ўзининг шахсий хислат ва сифатларини баҳолай олиш, ўзининг касбий жиҳатдан шаклланишини тўғри йўналтира билиш, ўз-ўзини такомиллаштириш ва ўз-ўзини тарбиялай олишини назарда тутати. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, касбий компетентликнинг тузилмаси уч таркибий қисм: мазмуний, мотивацион ва ижро этиш (амалга ошириш) дан иборат.

В.А.Якунин касбий компетентликни кенгроқ маънода талқин қилади ва уни қуйидаги таркибий қисмларга ажратади: касбий билим, кўникма ва малакалар тизими, касбий масалаларни мустақил равишда ижодкорона ҳал этишга интилиш ва қодирлик, одамлар билан ишлашга ва уларни бошқаришга ижтимоий-психологик жиҳатдан тайёргарлик, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етуклик, сиёсий маданият.

Л.С.Выготский томонидан касбий компетентликни шакллантириш ва ривожлантиришнинг назарий-методологик асослари ишлаб чиқилган, унинг моҳияти, мазмуни ва таркибий қисмлари аниқланган, касбий компетентликнинг субъект, объект ва предметли таркибий қисмларининг бир бутунлигидаги модели тузилган. Олий маълумотли мутахассиснинг касбий компетентлиги деганда, олий таълим муассасаси битирувчисининг назарий ва амалий жиҳатдан тайёргарлиги ва касбий фаолиятни амалга оширишга қодирлигининг бир бутунлиги тушунилади. Касбий компетентликнинг тузилмасидаги субъектли таркибий қисми – ўз олдига қўйган мақсадларига эга бўлган, бунёдкор, ривожланишга интилувчан, ўзини касбий жиҳатдан ташхис қилиш, ўзгартира олиш ва таҳлил қила билиш, шунингдек, ўз касбий фаолияти ва унинг натижаларини ташхис қилиш, ўзгартириш, баҳолаш ва таҳлил қилишга қодир бўлган мутахассиснинг ўзига хос сифат даражасини билдиради. Объектли таркибий қисм – мутахассис томонидан касбий фаолият тизимини яратиш ва унинг масалани қўйилишидан бошлаб то эришилган натижагача бўлган барча босқичларда ҳаракатланишини таъминлаш жараёнини билдиради. Предметли таркибий қисм – гуманитар соҳа мутахассисининг ва ундан касбий ёрдам ва хизматларни олувчи одам ёки бир неча одамлардан иборат гуруҳнинг биргаликдаги ўзаро тақсимланган фаолиятининг маҳсулидир.

Ижтимоий-психологик компетентлик деганда одамлар билан самарали равишда ишлаш учун қўлланиладиган, илмий жиҳатдан асосланган психологик усулларни эгаллаганлик, бошқа одамлар билан муваффақиятли равишда ўзаро мулоқотга киришишга тайёрлик даражаси тушунилади.

Бугунги кунда таълим тизими анчагина қийинчилик туғдираётган, тадқиқотчилар томонидан турлича ҳал этилаётган масала билан тўқнашиб турибди, бу компетенция тушунчасининг мазмуни ва унинг чегаралари, унинг таркибига кирган қисмларининг ҳажми масаласидир. И.А.Зимняя биринчидан, таянч компетенцияларни гуруҳлаш асосларини ажратиш ва назарий жиҳатдан асослаб беришга, иккинчидан, уларнинг асосий, зарур

атамалари мажмуини аниқлашга ва учинчидан, уларнинг ҳар бирига киритиладиган компетенция турларини белгилашга ҳаракат қилди.

Таянч компетенцияларнинг уч гуруҳини ажратиб олиш учун назарий асос сифатида психологияда шакллантирилган қоидалар хизмат қилади, бу қоидаларга инсон мулоқот, билим олиш ва меҳнат субъекти эканлиги, инсоннинг компетентлиги акмеологик ривожланиш векторига эга эканлиги (Н.В.Кузьмина); касбий маҳорат компетентликни ўз ичига олиши (А.К.Маркова) кабилар киради.

Юқоридаги фикрлардан компетентликнинг уч асосий гуруҳи ажратиб кўрсатилади:

1. Ўз-ўзига, шахс сифатида, ҳаёт фаолияти субъекти сифатида муносабатда бўладиган компетенциялар.

2. Инсоннинг бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларига тааллуқли компетенциялар.

3. Инсоннинг барча турдаги ва шаклдаги фаолиятига тааллуқли компетенциялар.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигининг шаклланиши унинг касбий-педагогик вазиятларда ақлий, предметли-амалий ва мотивацион омиллар билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларининг ифодаланиши билан ёрқин намоён бўлади. Шу билан бирга ушбу омиллар кўплаб умумий жиҳатларга ҳам эга. Бу соҳадаги махсус изланишлар натижалари кўрсатганидек касбий фаолиятга таълим олувчиларнинг касбий компетентлиги ҳам катта таъсир кўрсатади.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигини шакллантириш, олий таълим муассасаларида уларнинг касбий ва шахсий камолотини таъминлаш учун зарур педагогик шарт-шароитларни яратиш кераклигини тақозо этади, чунки бўлажак ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини шакллантиришнинг педагогик асосларини ишлаб чиқиш, психологик-педагогик шароитларини аниқлаш ва ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги шаклланганлик даражасини аниқловчи мезонларини асослаш муҳим аҳамиятга эга.

Бўлажак ўқитувчиларни касбий–педагогик тайёргарлик сифатини тубдан ошириш унинг мазмуни билан бевосита боғлиқдир, чунки ўқитувчиларни касбий шакллантириш педагогик ва методик билимларни фан, таълим, техника, технология ва ишлаб чиқариш иқтисодиёти соҳаларидаги ўзгаришларга асосланган интеграцияси таълим жараёнининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу жараён эса бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш мазмунини асослаш ва касбий компетентлигини шакллантириш технологиясини яратишда муайян ўзгаришларни амалга ошириш заруриятини келтириб чиқаради.

Компетенция ўз билимларини тинмай бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганишни, шу кун ва давр талабларини ҳис этишни, янги билимларни излаб топиш маҳоратини, уларни қайта ишлашни ҳамда ўз амалий фаолиятида қўллашни талаб қилади. Компетенция эгаси бўлган

мутахассис муаммоларни ечишда ўзи ўзлаштириб олган, айнан шу шароитга мос метод ва йўллардан фойдаланишни яхши билиши, ҳозирги вазиятга муносиб бўлган методларни танлаб олиб қўллаши, тўғри келмайдиганларини рад этиши, масалага танқидий кўз билан қараши каби кўникмаларга эга бўлади. Касбий таълим сифатини айнан бўлажак мутахассиснинг компетентлигини шакллантириш ҳамда унинг касбий педагогик ижодкорлигини ривожлантириш билан таъминлаш мумкин, бунини таълим жараёнида амалга ошириш технологияларини ишлаб чиқиш касбий таълимни модернизация қилишнинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлиги асосларидан бири ўз таркибида билимлар, маҳорат ва шахс сифатини белгиловчи унсур ҳисобланиб, улар доимо педагогни ҳаракатга келтириб турувчи ўз устида ишлаш, билимларини ошириб бориш, ҳар бир педагогик вазиятга ижодий ёндашиш ҳамда мослашиш каби имкониятларидир.

Бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлиги тузилишини таҳлил қилар эканмиз, кўпчилик тадқиқотчилар касбий компетентликни таълимнинг функционал тузилиши сифатида, унинг таркибига ўқитувчининг билими ва маҳорати узвийлиги ҳамда касб-кор бўйича малакаси аниқ мақсадни кўзлаб амалга оширадиган фаолияти, деб баҳо берадилар. Аммо билим ва маҳорат каби тушунчаларга нисбатан компетенция ўта мослашувчан, булғуси янгилашишлар асоси, янги долзарб ахборотларни қайта ишлаши ва амалий фаолиятида қўллаши билан фарқ қилади. Шундай бўлса ҳам, компетентликнинг ўзаги педагогнинг шахсий сифатлари, унинг йўналтирилганлиги, мақсади, умуминсонийлик қадриятлари, шароитга мослаша олиш қобилияти, ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этишда ранг-баранглик, турли-туман ўзгаришлар киритишга ўта мос ва муносибликни таъминлаши эканлиги маълум бўлади.

Демак, компетентлик талаба томонидан алоҳида билим ва малакаларни эгалланишини эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интегратив билимлар ва ҳаракатларнинг ўзлаштирилишини назарда тутлади. Шунингдек, битирувчиларнинг касбий тайёргарлиги даражасига қўйилувчи талаблар нуқтаи назаридан компетентлик талабаларнинг муайян вазиятларда билим, малака ва фаолият усуллари тўпламини мақсадга мувофиқ қўллаш қобилиятини англатади.

Компетентлик – бу бўлажак мутахассиснинг шахсий ва ижтимоий аҳамиятга эга касбий фаолиятни амалга оширилиши учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгалланиши ҳамда уларни касбий фаолиятда қўллай олиши билан фойдаланади. Мазкур ўринда «компетентлик» тушунчасининг моҳияти ҳам тўла очилади, у қуйидаги икки кўринишда намоён бўлади:

- компетентлик талабаларнинг шахсий сифатлари тўплами;
- касбий соҳанинг таянч талаблари сифатида.

Бўлажак мутахассисда касбий компетентликни шакллантиришнинг мақсади касбий ва шахсий ривожланиш жараёнида таълим олувчининг ўз-

ўзини англаш, баҳолаш ва бошқариш каби таркибий қисмларни ривожлантириш ва умумтаълим мактаблари ҳамда ўрта махсус, касб ҳунар таълим муассасаларида ишлашга тайёрлаш саналсада, умумкасбий ва ихтисослик фанлари асосларини ўрганиш вазифалари қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

- бўлажак мутахассиснинг касбий фаолиятида педагогик, умумкасбий ва ихтисосликка оид билимларни ўзлаштиришга нисбатан ижобий муносабатда бўлишга эришиш;

- педагогик ва ишлаб чиқариш жараёнларига хос бўлган муаммоли вазиятларда масалаларни ажратиб олиш ҳамда уларни ҳал қилиш усули сифатида педагогик ва техник-технологик тафаккурни ривожлантириш;

- бўлажак мутахассиснинг касбий фаолиятида индивидуал таълим методини қўллаш олиш, ўқув-педагогик ва ишлаб чиқариш ҳаракатларининг репродуктив ҳамда ижодий усуллари шакллантириш;

- касбий фаолиятида муҳим касбий-педагогик сифатларини, яъни ҳамдардлик, болаларни севиш ва бошқаларни ривожлантириш, касбий ва шахсий ўз-ўзини ривожлантириш эҳтиёжини юзага келтириш.

Психолог Л.С.Виготский илмий изланишларида фаолиятли ёндашувни изчил амалга оширилиши олий таълим муассасасида ўқитишнинг мақсади қилиб таълим олувчида маълум бир фаолиятни бажаришда касбий тайёргарликни тарбиялашни кўзда тутди. Бу олий таълим муассасаларида ўқитишнинг асосий натижаси таълим олувчиларда касбий вазифаларни амалга ошириш, фаолият масалаларини ҳал этиш, билимларини шакллантиришдан иборат бўлади [16]. Масаланинг бундай қўйилиши воситалар, методларга ва бўлажак мутахассисда фаолиятнинг маълум турини тарбиялашни амалга ошираётган ўқитувчининг билимларига ҳам бошқача ёндашувни талаб этади.

Педагог олим В.А.Сластенин фикрига мувофиқ, бўлажак мутахассисни тайёрлаш унда ушбу вазифаларни амалга оширувчи билимларини тарбиялашни кўзда тутди, яъни аналитик-рефлексив, ташкилий, баҳолаш-ахборот, конструктив-прогностик, коррекциялаш. Бизнинг фикримизча, муаллифнинг бу нуқтаи назари, ўқитувчи фаолиятининг тузилмаси ҳақида қарор топган тасаввурларни кўп даражада акс эттиради. Шу билан бирга, бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлиги тузилмасини тадқиқ қилиш педагог меҳнатини пухта таҳлил қилиш, унинг тайёргарлик даражасига ҳозирда модернизация қилинаётган ва узлуксиз педагогик таълим концепцияси амалга оширилаётган шароитларда олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими томонидан қўйилаётган талабларни аниқлашни назарда тутди [37].

Б.Джураеванинг фикри фаолиятли ёндашувнинг амалга оширилишига кўп даражада мос келади: у ўқитувчи фаолиятининг ушбу турларини ажратади:

- Гностик – умумкасбий ва ихтисослик фанлари учун хос бўлган билимлар таркибини мутахассис касбий фаолиятининг типик масалалари

тузилмасига интеграциялаш. Ўқув фанини ўқитиш мақсадларини ишлаб чиқиш ва таснифлаш.

- Ўқув-методик - умумкасбий ва ихтисослик фанларининг ўқув-методик мазмунини танлаш ва ўқитиш дастурини талабаларнинг билиш фаолиятлари элементлари бўйича белгилаш.

- Креатив фаолият – барча ажратилган мавзулар бўйича ўқув дастурига мувофиқ равишда ўқув-методик таъминотни ишлаб чиқиш.

- Коммуникатив-ташкилий - таълим олувчи ва ўқитувчи ўзаро ишлашининг коммуникатив-ташкилий аспектларини таълим олувчиларнинг ўзича бошқариладиган иши жараёнида ишлаб чиқиш ва назоратни ташкил этиш.

Бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлиги дейилганда маълум касбий соҳа бўйича фаолият кўрсатадиган педагог-мутахассиснинг таянч компетентликлари, масалан, ўқитувчи, тарбиячи, педагог-психолог, ижтимоий педагог, муҳандис педагог, педагог-дефектолог ва бошқаларнинг касбий компетентлиги тушунилади.

Бўлажак мутахассиснинг махсус касбий компетентлиги дейилганда эса, педагогик фаолиятни амалга ошириладиган муассаса ва фаолият йўналтирилган объект, яъни, умумтаълим мактаби, касб-хунар коллежи, академик лицейнинг ўзига хослиги талаб этадиган касбий компетентлик ёки турли тоифадаги болалар, ота-оналар билан ишлайдиган ўқитувчининг касбий компетентлиги тушунилади.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигини шакллантиришда уларнинг педагогик ҳамда ишлаб чиқариш амалиётида муаммоли вазиятларида аниқ қарор қабул қила олиш қобилиятларини ривожлантириш, таълим йўналиши ўқув режасидаги фанлар бўйича ахборотлар олиш имкониятига эга бўлишлари учун фанлараро ўзаро алоқадорликка эришиш асосида муаммоли вазиятли топшириқларни ишлаб чиқиш ва уни тизимлаштириш, педагог кадрлар тайёрлаш тизими сифатини оширишда таълимнинг янги шаклларида фойдаланиш, фундаментал, хусусан, педагогик ва техник билимларни ўзлаштиришда фанлараро узвийлик ва узлуксизликни таъминлаш, педагогик фанларнинг гуманитар, ижтимоий-иқтисодий, математика ва табиий фанлар ҳамда умумкасбий ва мутахассислик фанлари билан ўзаро алоқаси кўп қиррали муаммо бўлганлиги сабабли назарий ва амалий жиҳатларини илмий асослашни тақозо этади.

Педагог олим Н.А.Муслимов фикрича - компетентлилик ёндашуви касбий таълимни такомиллаштиришнинг асосларидан бири деб ҳисобланади. Бугунги кунда у ёки бу операцияни бажариш кўникмаларидан иборат бўлган касбий маҳоратнинг ўзигина эмас, балки касбий маҳорат, ижтимоий ахлоқ, жамоада ишлаш қобилияти, ташаббускорлик каби касбий ва шахсий сифатларнинг йиғиндисидан иборат бўлган компетентлилик талаб этилади¹.

---

¹ Муслимов Н.А. ва б. Касб таълими мазмунини модернизациялаш асосида ўқитувчилар касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. Монография. Т.: «Фан ва технологиялар» 2013. – 26-28 б.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, таълим олувчида навбатдаги кўникмалар тўпламини шакллантириш йўли билан бўлажак касбий фаолиятига тайёрланиши эмас, балки, компетенцияларни шу ерда ва ҳозир сингдириб бориши керак. Шунинг учун компетентлик таълими натижасида қуйидагилар таъминланиши керак:

– ўз-ўзини ҳаракатга келтириш манбаи сифатида таълим олишга ички мотивациянинг мавжуд бўлиши;

– яхлит фаолиятни эгаллаш шарти сифатида ўқув фаолияти жараёнида ўз-ўзини ташкиллаштириш қобилияти;

– ҳар бир одамга ўзининг у ёки бу ўқув материални ўзлаштира олиш даражасини аниқлаш имконини берувчи ўз-ўзини дифференциациялаш, яъни ўз даражасини аниқлай билиш қобилияти;

– таълим олувчи томонидан шахсий аҳамиятга эга бўлган натижаларга эришишлик;

– таълим жараёнининг барча субъектлари орасидаги ўзаро боғланган самарали фаолиятнинг мавжудлиги.

Бўлажак ўқитувчининг касбий компетентлиги фаолиятини аниқ бир мақсадга йўналтириши ва бу мақсадга эришиши учун қуйидаги шартларга риоя қилиши керак:

1. Ўз билимини мустақил ошириш мазмунини касб таълими ўқитувчиси мутахассислиги бўйича педагогик амалиёт ўтаётган таълим муассасасининг ўқув хона ва устахонасидаги аниқ шароитларга, амалиётнинг шароитлари, таълим олувчиларига мослаштириш;

2. Бўлажак касб таълими ўқитувчиси маълум мақсад асосида ва маълум тартибда ўзида қуйидаги сифатларни шакллантириб бориш:

- талабаларнинг интилишлари, қизиқишларини чуқур ҳис қилиш, тушуниш, уларнинг маънавий эҳтиёжларини ҳисобга ола билиш;

- талабалар билан эмоционал алоқа ўрнатиш, уларнинг ақлий, ахлоқий ва амалий фаолияти томонларига фаол таъсир этиш.

3. Касб таълими ўқитувчиси умумий педагогика, психология, ёш физиологияси ва гигиенаси, умуммухандислик фанлари бўйича саволлар рўйхатини мустақил ўрганиб чиқиш;

4. Бўлажак касб таълими ўқитувчиси ўзининг педагогик маҳоратини ошириш устида ишлаш тизимининг энг самарали усуллари, йўлларини танлаб олиши, технологик жараён ва техник объектларни тўғри танлаб фаолият кўрсатиш;

5. Бўлажак касб таълими ўқитувчиси аниқ шароитларни ҳисобга олган ҳолда ва уларга мос тарзда индивидуал тарзда ёки жамоа билан бирга ўз билимини ошириш шаклларида фойдаланиши, амалий машқлар бажариш;

6. Бўлажак касб таълими ўқитувчиси ўз билимларини оширишни доимий ижодий изланишлар тарзида ташкил этиш ва маълум мақсадга йўналтириш зарур. Бунинг учун у:

- ижодий изланишлар жараёнини бошқаришга мойил бўлиши;

- ижодий изланишларнинг самарадорлиги ўқитувчининг педагогик, психологик ва назарий тайёргарлигига боғлиқ бўлишини эсда тутиши лозим.

Бу ўринда мутахассисни тайёрлашнинг бўлажак касбни эгаллаш бўйича ўқув ва билиш фаолиятини ўз ичига оладиган меъёрий моделини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. У олий таълим муассасаси битирувчиси тегишли йўналиш ва тайёргарлик даражасининг малакавий характеристикасида ифодаланган ва илмий асосланган билим, кўникма ва малакалар шахснинг касбий муҳим хислатлари таркибини акс эттиради.

Жумладан, Касб таълими таълим йўналиши бўйича ўқитувчи малакасини олган олий таълим муассасаси битирувчиси: давлат таълим стандартлари талабларига мувофиқ равишда педагогик фаолият олиб боришга тайёр бўлиши, юқори назарий ва амалий тайёргарлик даражасини таъминлайдиган замонавий ўқитиш технологияларидан фойдаланиши, таълим дастурларини ишлаб чиқишда иштирок этиши, уларни ўқув режаси ва ўқув жараёнига мувофиқ равишда тўла ҳажмда амалга оширилиши учун масъул бўлиши, таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат этишни ташкил этиши, олинган билимларни амалий фаолиятда қўллашга уларни тайёрлаши ва таълим олувчиларнинг мустақил ишларини назорат қилиши, аниқ ўқув фани ўқув-методик жиҳозланишининг базасини яратиши; таълим муассасасининг илмий-методик фаолиятида иштирок этиши, гуруҳ раҳбари вазифасини бажариши, таълим олувчилар билан тарбиявий ишни ташкил этиши ва ўтказиши, ўқув режалари ва дастурларининг бажарилишини таъминлаши, таълим интизомини таъминлаши, таълим олувчиларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этиши, ўз касбий малакасини ошириши лозим.

Ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги педагогик меҳнатнинг барча томонларида: касбий фаолиятда, кундалик муносабатларда, шахсият ривожланишида, меҳнатнинг мажмуий натижасида намоён бўлади ва унинг барча компонентлари шаклланганлигини талаб этади. Шунини таъкидлаш керакки, олий таълим муассасалари ўқитувчисининг энг муҳим вазифаси талабаларнинг касбий компетентликларини барқарорлаштириш, тўлдириш ва узатиш механизмларини бошқариш имкониятларини босқичма-босқич тарбиялаш учун психолого-педагогик шароитларни яратишдан иборат. Уларни амалга ошириш босқичлари қуйидагича: талабанинг фаолиятини ўқитувчи бошқариши; ўқитувчи ва талаба томонидан касбий компетентлилик иш механизмларининг биргаликда бошқарилиши; бўлажак мутахассиснинг касбий ўз-ўзини ривожлантиришини ўзи бошқариши.

Касб таълими йўналиши бўйича таълим олаётган бўлажак бакалавр-ўқитувчиларда касбий компетентлигини шакллантиришни билим олишга қизиқиш ва қобилиятни педагогик маданиятни такомиллаштиришга чорловчи омил сифатида шакллантириш лозим. Муаммони ҳал этишнинг муҳим омили сифатида касб таълими йўналиши бўйича таълим олаётган бўлажак бакалавр-ўқитувчилардан педагогик такомиллашиш, касбий билимларни чуқурлаштириш ва малакасини ошириш талаб этилади.

Ҳозирги вақтда касбий компетентлиликни шакллантиришда бу вазифаларни ҳал этишга қодир бўлган касбий йўналтирилган ўқитиш технологиясига катта эътибор берилмоқда. Олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилар таркиби томонидан ишлаб чиқиладиган ва фойдаланиладиган ўқитиш технологиялари бўлажак мутахассис касбий компетентлигининг қарор топиши ва тарбиялаш таълим тизимининг таркибий қисми бўлиб, касбни эгаллашнинг касбий-аҳамиятли базасини дастлабки яратишга, касбий фаолиятни юқори даражада амалга ошириш учун назарий, амалий ва мотивацияли тайёргарликнинг босқичма-босқич шаклланишига ёрдам беради.

Ҳозирги вақтда касбий компетентлиликни шакллантиришда юқорида санаб ўтилган вазифаларни ҳал этишга қодир бўлган ўзининг касбий фаолиятига йўналтирилган ўқитиш технологиясига катта эътибор берилмоқда.

Юқорида кўриб чиқилган фикрларга асосланиб шуни айтиш жоизки, мутахассиснинг касбий компетентлиги моҳиятини ва тузилишини аниқлаш жараёнида, бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий компетентлигини ўрганишнинг асосларига эга бўламиз. Олий таълим муассасаларида таълим берадиган профессор-ўқитувчилар томонидан ишлаб чиқиладиган ва фойдаланиладиган ўқитиш технологиялари бўлажак мутахассис касбий компетентлигининг қарор топиши тарбиялаш таълим тизимининг таркибий қисми бўлиб, ўз касбини эгаллашнинг аҳамиятли бўлган дастлабки базасини яратишга, келажакда касбий фаолиятни юқори даражада амалга ошириш учун назарий, амалий ва мотивацияли тайёргарликнинг босқичма-босқич шаклланишига ёрдам беради.

Шахснинг ўз касбий фаолиятини бажариши учун қуйидаги шахсий сифатлар зарур: ижодкорлик, техник фикр юритиш, ўз кучига ишониш, ўз касб маҳоратини тинмай ошириб бориш, жараёнларни эмоционал-қатъийлик билан бошқара билиш, компетенция юзага чиқиши натижалари. Шундай қилиб, мутахассис касбий компетенциясининг моҳияти, мазмуни ва тузилишини аниқлар эканмиз, касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетенциясини ўрганишнинг асосларига эга бўламиз. Лекин мутахассиснинг касбий компетентлигини шаклланишида психологик-педагогик шарт-шароитлар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақида кейинги параграфда фикр юритилади.

1.2. Педагогик категория сифатида компетентликнинг моҳияти ва мантиқий жиҳатдан таҳлили

Таълим соҳасида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ва эришилган қатор ижобий ўзгаришларга қарамадан, таълим самарадорлигининг ривожланиш динамикасини янада жадаллаштириш, бунда яратилган шарт– шароитлар ва имкониятлардан самарали фойдаланиш, ўрта махсус, касб-ҳунар коллежлари учун рақобатбардош мутахассисларни – бўлажак ўқитувчиларни етказиб бериш бугунги кунда энг долзарб масала ҳисобланади. Бу ҳусусида мамлакатимизнинг Президентининг 2017 йил 20 апрельдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” қарорида Олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, кадрлар тайёрлаш мазмунини тубдан қайта қуриш, халқаро стандартлар даражасига мос олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратилишини таъминлаш сифатига катта эътибор қаратишдан далолат беради.

Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги” Қонунида Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг бир қатор ҳужжатларида таълим мақсадлари аниқ фаолият соҳаси учун тор доирадаги мутахассисларни тайёрлаш эмас, балки ҳар бир одамнинг шахсиятини ривожлантириш, унинг касбий компетентлигини оширишдан иборат эканлиги қайд этилган. Касбий тарбияланганлик таълим-тарбия масалаларининг узок тарихий илдизлари шарқ мутафаккирлари Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Абдулла Авлоний асарларида ҳам акс этган. Санаб ўтилган мутафаккирларнинг тарихий асарларида касбга йўналтирилганлик ғояларининг жамият тараққиётидаги аҳамияти ва муҳимлиги масалалари ҳақида кўплаб фикр-мулоҳазалар баён этилган. Бўлажак ўқитувчиларда касбий компетентликни шакллантириш, уларни касбга йўналтиришнинг психологик асослари ҳақида эътиборга молик фикрларни Э.Ғозиев, М.Давлетшин, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, Б.Қодиров, В.Каримова ва бошқалар ўз илмий ишларида илгари суришган бўлишса, У.Махкамов, М.Қуроноф, Ж.Ҳасанбоев, Ў.Толипов, Ф.Юзликеев, Н.Сайидахмедов, Н.Нишоналиев, Н.Шодиевлар илмий-тадқиқотларида бўлажак ўқитувчиларда касбий билим ва малакаларни шакллантириш, малакали кадрлар тайёрлаш масаласини илмий-услубий жиҳатдан таҳлил этишган.

Таълим амалиётида компетентлик ёндошувини амалга ошириш ушбу жараённинг барча жиҳатларини чуқур ва ҳар томонлама илмий ўрганишни талаб этади. Шу билан бирга, таъкидлаш керакки, компетентликни педагогик феномен сифатида талқин қилиш қийин, чунки, компетентлик категорияси педагогикага бошқа фанлардан киритилган бўлиб, у фанларда етарли даражада чуқур англаб етилган ва ўзининг мустақкам ўрнига эга. Янги ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг натижаси сифатида педагогика фанининг тушунчалари таркибига нисбатан яқинда кириб келган ва ҳозирча

педагогик, хусусан дидактик тушунчалар тизимига тўлақонли тарзда тегишли эмас.

Шу билан бирга, таълимда компетентликка йўналтирилган ёндошувларнинг долзарблиги туфайли “компетентлик”, “компетенция”, “таянч компетенциялар” атамалари таълимнинг янги сифатларига доир масалаларни муҳокама этишда тобора кўпроқ ишлатилмоқда, борган сари кенг тарқалиб бормоқда. Педагогик ҳамжамиятда компетентлик ва компетенциялар, улардан қайси бирлари таянч (универсал) ҳисобланиши, уларни шакллантириш ва баҳолаш усуллари қанақалиги тушуниб этиш жараёни жадал бормоқда, ушбу тушунчаларни аниқлаштириш бўйича қизгин мунозаралар давом этмоқда. Шу сабабли бугунги кунда ушбу тушунчаларнинг жуда кўплаб таърифлари ва талқинлари мавжуд.

Компетентлик – бу фақатгина ўзлаштирилган билимлар ва тажрибаларнинг мавжудлиги ва салмоқли ҳажми бўлибгина қолмай, балки, уларни керак вақтда ишга сола билиш ва ўзининг хизмат вазифаларини бажариш жараёнида улардан фойдалана олиш демакдир.

Бу маънода компетентлик инсоннинг, шахснинг, касб эгасининг тавсифи ҳисобланади, шу билан бирга, у “амалдор шахснинг шахсий имкониятларининг йиғиндиси, унинг ўз касбий билимлари ва тажрибаларини амалий фаолиятида самарали равишда қўллаш олиш қобилияти ҳисобланади.

Мутахассиснинг хислати сифатидаги, унинг самарали касбий фаолиятга қодирлигининг тавсифи сифатидаги компетентлик таълимга компетентлик ёндошувининг асоси бўлиб қолди. Бундай компетентликнинг мураккаб, интеграл характерини таъкидлаб ўтган ҳолда, хориждаги бошқарув моделларида унинг уч даражаси ажратиб кўрсатилади:

1) Интегратив компетентлик – билим ва кўникмаларни йиғишга ва ташқи муҳитнинг тез ўзгариб турадиган шароитларида улардан фойдалана билишга қодирлик;

2) Ижтимоий-психологик компетентлик – зехн-идрок, одамларнинг хулқ-атворини тушуниш бўйича билимлар ва кўникмалар, уларнинг фаолияти мотивацияси, киришувчанлик ва мулоқат маданиятининг юқори даражалчилиги.

3) Бошқарув фаолиятининг муайян соҳалари бўйича компетентлик – қарорлар қабул қилиш, ахборот йиғиш, одамлар билан ишлаш методлари ва ҳоказолар.

Психологик жиҳатдан компетентлик – атрофдаги оламни тушуниш мезони ва у билан ўзаро таъсирининг мутаносиблиги сифатида белгиланади ёки янада батафсилроқ таърифланса, фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш имконини берадиган билим, кўникма ва малакалар йиғиндисидир ёки инсоннинг атроф-муҳитга ва ўз-ўзига таъсир этиш методларини эгаллаганлигидир.

Янги ижтимоий-таълимий ғоялар нуқтаи-назаридан ушбу тушунча янада ривожлана бормоқда. Компетентликни ривожлантириш босқичларидан биринчиси – унинг таркибий қисмлари доирасини субъект касбий фаолияти

учун муҳим бўлган компетенцияларнинг кўшимча соҳаларини киритиш ҳисобига кенгайтириш билан боғлиқ. Компетентли ёндошувининг асосчиларидан бири бўлган Ж.Равен бунинг муҳимлигини шундай тушунтиради: “биз кўпроқ ва камроқ компетентли фермерлар, ўқитувчилар, ҳайдовчилар, темирчилар, менеджерлар ва ҳарбий офицерларни солиштирганимизда, ҳар бир ҳолатда ўз ишининг усталари намойиш қилган сиёсий хулқ-атвор айнан энг муҳим бўлиб чиқди. Аксинча, одамларнинг бевосита хизмат бурчлари доирасидан ташқаридаги ижтимоий, ташкилий ва сиёсий чеклашларга нисбатан бирон бир чора-тадбирларни кўришга лаёқатсизлиги ва хоҳиши йўқлиги замонавий жамиятда компетентли бўлмаган касбий хулқ-атворнинг асосий манбаи сифатида намоён бўлади, ваҳоланки, айнан улар инсон бу доира ичида нима қила олишини белгилайдилар.

Компетентликнинг таркибий қисмлари инсон учун қизиқарли бўлган фаолиятни амалга ошириш жараёнидагина ривожланади ва намоён бўлади. Бир неча омиллар натижасида ҳосил бўладиган самарали фаолият, муайян вазиятда намоён бўладиган, алоҳида олинган компетентлик ёки лаёқатлилиқ даражасига нисбатан, мақсадга эришишга қаратилган ҳаракат жараёнида вазиятларнинг кенг доирасини қамраб оладиган бир қатор мустақил ва ўзароалмашувчан компетентликларга анчагина кўпроқ боғлиқ бўлади.

Компетентликни баҳолашда алоҳида олинган бирор бир лаёқатлилиқ даражасини эмас, балки, инсон томонидан шахсий аҳамиятга эга бўлган мақсадларга эришиш учун сарф қилинадиган узоқ вақт давомида, турли хилдаги вазиятларда намоён қилинадиган компетентликларнинг тўлиқ тўпламини назарда тутиш керак бўлади. Бунда инсон дуч келиб қолган муайян вазият унинг ривожланишига, қадриятларининг шаклланишига ва янги компетентликларни эгаллашига бевосита таъсир этади.

Касбий фаолияти самарадор бўлиши учун эгалланиши муҳим бўлган компетенциялар соҳасининг турли-туманлигини англаш айнан ушбу компетенциялар доирасини аниқлаш, шунингдек, улар орасидан ўз характериға кўра энг универсал бўлган таянч, базавий компетенцияларни ажратиб олиш муаммосини келтириб чиқарди.

Бугунги кунда хориж олимларининг тадқиқотлари таҳлил қилинганда таянч компетенцияларнинг турли хил таснифлари мавжудлигини кўриш мумкин. М.Стобарт таянч компетенцияларнинг бешта гуруҳини белгилаган:

1) Сиёсий ва ижтимоий компетенциялар (масалан, маъсулиятни ўз зиммасига олиш, биргаликда қарорлар қабул қилишда иштирок этиш, зиддиятларни мурасага келтириш йўли билан ҳал этиш, демократик институтларнинг фаолиятида иштирок этиш);

2) Кўпмаданиятли жамият ҳаётига оид компетенциялар (масалан, тафовутларни тўғри тушуниш, бир-бирига нисбатан ҳурмат, бошқа маданият, тил ва диний этикодга эга бўлган одамлар билан ҳамжиҳатликда яшаш);

3) Оғзаки ва ёзма мулоқотни амалга ошира билишга оид компетенциялар (масалан, бир нечта тилларни эгаллаганлик);

4) Ахборот жамиятининг вужудга келиши билан боғлиқ бўлган компетенциялар (масалан, янги технологияларни эгаллаганлик, уларни қўллаш олиш, оммавий ахборот воситалари каналлари орқали тарқатиладиган ахборот ва рекламаларга нисбатан танқидий муносабатда бўла олиш);

5) узлуксиз таълимнинг асоси сифатида бутун умр давомида касбий жиҳатдан ҳамда шахсий ҳаётида таълим олишга лаёқатлилиқ.

Сўнгги компетенция алоҳида аҳамиятга эга, шунинг учун баъзи тадқиқотчилар уни тизимли компетенция деб атайдилар. Е.П. Тонконогая ва В.Ю. Кричевский касбий аҳамиятга эга бўлган шахсий сифатларни кўриб чиқар эканлар, компетентликни хушахлоқлик, педагогик-ташкilotчилик, бошқарувчилик, коммуникативлик ва бошқа сифатлар билан бир қаторга қўядилар. Компетентликнинг ўзи педагогда умумий дунёқарашнинг кенглиги ва маданиятнинг юқорилиги, педагогика, психология, бошқарув назарияси ва таълимни бошқаришнинг илмий асослари бўйича касбий билимларининг мавжудлиги, ўз билимларини амалиётда ривожлантиришга лаёқатлилиқ, ижтимоий ва психологик-педагогик тадқиқотлар методларини билиш, педагогик ва бошқарув кўникмаларининг зарурий мажмуасига эга бўлишни назарда тутди. Бошқача қилиб айтганда, компетентлик касбий билим ва кўникмаларнинг мавжудлиги, шунингдек, уларни амалий фаолиятда қўллаш ва такомиллаштиришга лаёқатлилиқ билан белгиланади.

Педагог-олимларнинг ишларида компетентликни педагогик нуқтаи-назардан янада кенгроқ ва синчиклаб ўрганиш имконини берадиган турли жиҳатлари ва таркибий қисмлари ажратиб олинган ва ўрганиб чиқилган.

С.Е. Шишов томонидан компетентликнинг қуйидаги таърифлари келтирилган:

- ўқиш-ўрганиш туфайли эгалланган билимлар, тажриба, қадриятлар ва мойилликларга асосланган умумий лаёқатлилиқ;

- билим ва вазиятлар ўртасидаги алоқани ўрната билиш қобилияти, уларни ҳал этишнинг муаммога мос келадиган йўлини топиш (компетентлик деб айтиш учун бирор-бир вазиятда намоён этиладиган тақдирдагина жоиз бўлади, намоён этилмаган компетентлик – компетентлик эмас, яширин имкониятлар бўлиб қолса ҳам катта гап.)

Л.М. Долгова, П.В. Симонов ва бошқаларнинг фикрича, компетентлик – олинган билимларга асосланган ҳолда ҳаракат қила олишлиқ демакдир. Намуналарга ўхшаш ҳаракатларни кўзда тутадиган “билим, кўникма ва малакалардан” фарқли ўлароқ, компетентлик универсал билимларга асосланган ҳолда мустақил фаолият тажрибасини назарда тутди. “Компетентлик – ижтимоий амалиёт кўринишидаги билим ва кўникмаларнинг мавжудлиги бўлиб, у таълим жараёни натижаларига ижтимоий-маданий талаблар ва жамият томонидан талаблар қўйиладиган ҳолларда намоён бўлади”, – деб таъкидлайди Л.М. Долгова.

В.В. Башевнинг таъкидлашича, компетентликлар – инсоннинг индивидуал қобилияти бўлиб, улар шарт-шароитлар ўзгарган пайтда ушбу

қобилиятнинг бошқа шарт-шароитларга кўча олишида намоён бўлади. Қўллаш соҳалари уларнинг махсуслиги ва аниқлигини белгилайди (математик, тиллар бўйича, сиёсий ва бошқа компетентликлар). Жамиятни ўрганиш соҳасида самарали фаолият кўратувчи одам қуйидагиларга қодир бўлиши керак:

- 1) компетентли одам (самарали ҳаракат қилувчи) ўзи тушиб қолган вазиятни тадқиқ эта олиши;
- 2) бошқа одамлар билан мулоқот ўрната олиши;
- 3) қарорлар қабул қила олиши;
- 4) қабул қилинган қарорларни амалга ошириш бўйича индивидуал ва жамоавий ҳаракатларни ташкиллаштира олиши;
- 5) фаолиятнинг янги усулларини эгаллай олиши.

Шундай қилиб, компетентликни лаёқатлилик, тайёрлик, имкониятга эгалик ва шу билан бирга, маълим бир ҳаракатлар натижаси сифатида талқин этиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, компетентлик – фаолиятга доир категория бўлиб, субъектнинг қўйилган вазифаларни бажаришга қаратилган касбий, ижтимоий ва бошқа фаолияти жараёнида намоён бўлади. Энг умумлаштирилган ҳолда таърифлайдиган бўлсак, компетентлик – индивиднинг умуман жамиятда ва хусусан касбий соҳасида муваффақиятли фаолият олиб бориши учун зарур бўлган, атрофидаги объектлар ва субъектлар билан ўзаро ҳамкорлиги бўйича маълум бир малакалари ва касбий тажрибалари шаклланганлигининг муайян даражаси демакдир.

Н.Г. Витковскаянинг таърифлашича, компетентлик – қўйилган муаммоларни ҳал этишга қаратилган инсоннинг ички (билим, кўникма ва малакалари, маънавий сифатлари, психологик хусусиятлари) ва ташқи (моддий-техник, ижтимоий) имкониятларини сафарбар қила олишга қодирлигидир.

Психологик нуқтаи-назардан, А.К. Маркованинг фикрича, компетентлик – муайян инсоннинг характеристикаси, яъни касбий талабларга муносиблиги даражаси бўйича инсоннинг индивидуал характеристикаси демакдир.

Компетентликнинг мавжудлиги тўғрисида инсон меҳнатининг натижасига қараб баҳо берилади. Ҳар бир хизматчининг компетентлилик даражаси унинг бажарган иши шу касбий фаолиятнинг якуний натижасига қўйиладиган талабларга қай даражада жавоб беришига қараб белгиланади.

Компетентлик тўғрисида инсоннинг меҳнат фаолияти давомида қилган ҳаракатларининг миқдорига қараб эмас, балки фаолиятнинг натижасига қараб баҳо бериш тўғри бўлади. Худди шунингдек, саводхонлик даражасига қараб ҳам компетентликни белгилаб бўлмайди.

М.П. Чошанов фикрича, компетентлик – касбий тайёргарликнинг умуман янги сифати бўлиб, унинг ўзига хос томонлари қуйидагилар:

- компетентли одамнинг билимлари амалий тезкор ва ҳаракатчан, улар доимо янгиланиб туради;

- компетентлик мазмунли (билимлар) ва жараёнларга доир (кўникмалар) компонентларга эга. Муаммонинг мазмунини тушунишнинг ўзи етарли эмас,

уни амалий жиҳатдан мақбул усуллар билан еча билиш керак, яъни методларнинг мослашувчанлиги компетентликнинг зарурий характеристикаси ҳисобланади;

- компетентлик мақбул ечимларни танлай билиш, қарорни асослаб бера олиш, нотўғри йўлларни чиқариб ташлаш, яъни танқидий фикрлай олишни тақозо этади.

А.К. Маркова муайян инсоннинг компетентлиги унинг касбий маҳоратига нисбатан торроқ бўлади деб ҳисоблайди. “Инсон умуман олганда ўз касбининг устаси бўлиши мумкин, лекин барча касбий масалаларни ҳал этишда компетентли бўлмаслиги мумкин”.

Компетентлик деганда алоҳида билимлар ва кўникмалар, ёки фаолиятнинг алоҳида ҳаракатларининг йиғиндиси тўғрисида эмас, балки, инсонга меҳнат фаолиятини тўла-тўқис амалга ошириш учун керак бўладиган хусусият ҳақида сўз юритилади.

Касбий компетентлик тор маънода шахснинг малака талаблари доирасида бевосита хизмат вазифаларини бажариш учун аҳамиятга эга бўлган сифатлари йиғиндисининг характеристикаси сифатида тушунилади. Шу нуқтаи-назардан касбий компетентлик шахс касбий сифатларининг негизи ҳисобланадиган ҳамда меҳнат ва технологик жараёнларни таҳлил қилиш, техник ҳужжатларни ва топшириқларни таҳлил қилиш, меҳнат жараёнини беҳато амалга ошириш, технологик талабларга риоя қилиш, кўшимча малакаларни эгаллаш, жараёнларни ташкил этиш маданиятининг юқори даражалилиги, технологик жараёнда вужудга келадиган носозликларни бартараф этиш каби фаолиятнинг элементлари орқали тақдим этилган касбий компетенцияларга эга бўлишни тақозо этади.

Бундай ёндошувда касбий компетентлик ва шунга мос равишда компетенция хизматчи учун бошқа муҳим компетенциялар билан бир қаторда туради.

Касбий компетенция билан бир қаторда ижтимоий-коммуникативлик ва ўз-ўзини бошқариш компетенциялари ҳам ажратиб кўрсатилади. Т.Ю. Базарова ўқитувчининг компонентлигини учта турга ажратади: методик, касбий ва ижтимоий. Унинг фикрича, ўқитувчи фаолиятининг муваффақияти компетентликнинг ҳар учта турига баравар боғлиқ бўлади.

А.К. Маркова касбий компетентликни қуйидаги турларга ажратади:

махсус компетентлик – касбий фаолиятни юқори даражада эгаллаганлик, ўзининг касбий жиҳатдан борган сари ўсиб боришини лойиҳалаштира олиш;

ижтимоий компетентлик – биргаликдаги (гуруҳли, кооператив) касбий фаолият, ҳамкорлик, шунингдек, мазкур касбга тегишли касбий мулоқот йўлларини пухта эгаллаганлик, ўзининг касбий фаолияти натижаларига ижтимоий жиҳатдан жавобгарлик;

шахсий компетентлик – шахсий дунёқарашлари ва ўз-ўзини ривожлантириш йўлларини эгаллаганлик, шахснинг касбий жиҳатдан издан чиқиб кетишига қаршилик кўрсата олишга қодирлик;

индивидуал компетентлик – ўз касби доирасида ўзини намоён қила олиш ва индивидуаллигини ривожлантириш, касбий жиҳатдан ўсишга тайёрлик, ўзининг индивидуаллигини сақлай билиш, касбий жиҳатдан орқада қолишга йўл қўймаслик, ўз меҳнاتини оқилона ташкил эта билиш, меҳнатни зўриқишларга йўл қўймаган ҳолда амалга оширишга қодирлик.

Юқорида санаб ўтилган компетентликларнинг барчаси бир инсонда мужассам бўлмаслиги мумкин. Инсон ўз йўналиши бўйича яхши мутахассис бўлиши мумкин, лекин мулоқотга кириша олмаслиги, ўз-ўзини такомиллаштириш бўйича вазифаларни амалга ошира олмаслиги мумкин. Шунга кўра, унинг махсус компетентлигини юқори даражада, ижтимоий ва шахсий компетентлигини пастроқ даражада деб эътироф этиш мумкин.

Шундай, касбий компетентликлар борки, улар кўплаб касблар учун асос бўлиб хизмат қилади ва ишлаб чиқаришда ҳам, ижтимоий амалиётда ҳам қўлланилганда ўз аҳамиятини йўқотмайди. Юқорида санаб ўтилган касбий компетентликларнинг ҳар бир тури шундай касблараро умумий таркибий қисмларни ўз ичига олади. Масалан, махсус компетентлик ишлаб чиқариш жараёнларини режалаштириш, техника билан ишлаш кўникмалари, техник хужжатларни ўқий билиш, қўл ишларини бажариш малакаларига; шахсий компетентлик – ўз фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш ва бошқариш, мустақил равишда қарорлар қабул қилиш, ностандарт ечимларни топа олиш (креативлик), тез мослашувчан назарий ва амалий фикрлаш, муаммони кўра билиш, янги билим ва кўникмаларни мустақил равишда эгаллай олиш лаёқатига; индивидуал компетентлик – мотивацияга, муваффақият захираларига эга бўлиш, бажарадиган ишининг сифатини оширишга интилиш, ўз-ўзини сафарбар қила олиш, ўзига ишонч ва оптимизмга эга бўлишни тақозо этади.

А.К. Маркованинг фикрича, компетентликнинг яна бир тури – “экстремал касбий компетентлик” тўғрисида таъкидлаб ўтиш ўринли бўлади, бунда инсоннинг тўсатдан мураккаблашиб кетган вазиятларда ишлашга тайёрлиги назарда тутилади. Бундай психологик сифатларга эга бўлган одамлар касбини ўзгартиришга ва қайтадан ўқишга бошқаларга нисбатан тайёрроқ бўладилар, ишсизлик муаммоси уларга камроқ таҳдид солади.

Э.Ф. Зеернинг фикрича, касбий компетентлик – касбий билимлар, кўникмалар йиғиндиси, шунингдек, касбий фаолиятни амалга ошириш усуллари бўлиб, улар қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

- ижтимоий-ҳуқуқий компетентлик – ижтимоий институтлар ва одамларнинг ўзаро фаолиятлари соҳасидаги билим ва кўникмалар, шунингдек, касбий мулоқат йўлларини ва хулқ-атвор қоидаларини пухта эгаллаганлик;

- махсус компетентлик – мустақил равишда муайян фаолият турларини амалга оширишга тайёрлик, кўп учрайдиган касбий масалаларни еча билиш ва ўз меҳнати натижаларини баҳолай олиш, ўз мутахассислиги бўйича янги билим ва кўникмаларни мустақил равишда ўзлаштира олишга қодирлик;

- шахсий компетентлик – касбий маҳоратини ва малакаларини доимий равишда орттириб боришга қодирлик, касбий фаолиятида ўзини кўрсата олиш;

- аутокомпетентлик – ўзининг ижтимоий-касбий имкониятлари бўйича ҳаққоний тасаввурга эга бўлиш, касбий қийинчиликларни бартараф эта олиш.

Олимнинг фикрича, касбий компетентлик мутахассис шахсининг касбий жиҳатларидан бири бўлиб, қуйидаги жиҳатлар билан билан бир қаторда туради:

– *шахсининг касбий жиҳатдан мақсадга йўналтирилганлиги*: муваффақиятлар ва ютуқларга интилиш, жамоа билан биргаликдаги фаолиятни амалга ошириш ва жамоа манфаатлари учун жон куйдириш, ишончлилик, ўз касбига муносиблик ва б.;

– *касбий жиҳатдан муҳим сифатлар*: виждонийлик, ўз руҳий ҳолатини таҳлил қила билиш, мустақиллик, маъсулиятлилик, ақлий жиҳатдан етуқлик, баҳолаш ва башорат қила билишга лаёқатлилик, коммуникативлик, касбий сафарбарлик, муаммоларни ҳал эта билиш ва б.;

– *касбий жиҳатдан муҳим бўлган психофизиологик хислатлар*: ишлаш қобилияти, қўл ишларини моҳирона бажара олиш, психомотор кўникмалар, кўз билан чамалаш маҳорати ва б.

Компетентликни аниқлаш бўйича барча ёндошувлардаги умумийлик томони шундаки, компетентлик амалий фаолият жараёнида шаклланади ва намоён бўлади. “Таянч компетенциялар” таснифларининг кўпчилиги инсон фаолиятининг ҳар хил турлари: ижтимоий компетенциялар, ахборот компетенциялари, коммуникатив компетенциялар ва ҳоказолар билан боғланиши тасодиф эмас.

Таълим жараёнини компетентлик ёндошувига йўналтириш таълимда методик шарт-шароитларни, янги педагогик технологияларнинг мазмуни ва қўлланишини қайтадан кўриб чиқиш ва ишлаб чиқишни талаб этади, чунки компетентликлар ҳеч бир фан бўйича на билимларга ва кўникмаларга таалукли эмас. Анъанавий таълимда асосий эътибор таълим олувчининг маълум бир билим, кўникма ва малакалар тўпламини эгаллашига қаратилган бўлганлиги сабабли, бугунги кунда чуқур билимларга эга бўла туриб, уларни зарурат ёки имконият пайдо бўлганда, керакли вақтда ва керакли жойда ўз ўрнида қўллай олмайдиган одамларни учратиш мумкин.

Шу билан бирга, компетентликни билимларга ёки кўникма ва малакаларга қарама-қарши қўйиш ҳам мумкин эмас. Компетентлик тушунчаси билим, кўникма ёки малака тушунчаларига нисбатан кенгроқ, компетентлик уларни таълим натижаси сифатида ўз ичига олади (лекин бунда компетентлик билим, кўникма ва малакаларнинг оддий йиғиндиси эмас, бир мунча бошқачароқ мазмундаги тушунчадир). Компетентлик тушунчаси нафақат когнитив ва операцияли-технологик, балки, мотивацион, ахлоқий, ижтимоий таркибий қисмларни ҳам ўз ичига олади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, таълим жараёнининг ҳам мазмунини, ҳам шакллариини бараварига ўзгартириш зарур. Бунда

Ўзгартирилган шакллар таълим олувчиларга маълум бир компетенциялар бўйича билим бермасдан, балки, бутун таълим жараёни давомида улар асосида фаолият олиб боришларини таъминлаши керак. Яъни, таълим олувчи навбатдаги кўникмалар тўпламини шакллантириш йўли билан бўлажак касбий фаолиятига тайёрланиши эмас, балки, компетенцияларни шу ерда ва ҳозир сингдириб бориши керак. Шунинг учун компетентлик таълими натижасида қуйидагилар таъминланиши керак:

– ўз-ўзини ҳаракатга келтириш манбаи сифатида таълим олишга ички мотивациянинг мавжуд бўлиши;

– яхлит фаолиятни эгалаш шарти сифатида ўқув фаолияти жараёнида ўз-ўзини ташкиллаштириш қобилияти;

– ҳар бир одамга ўзининг у ёки бу ўқув материални ўзлаштира олиш даражасини аниқлаш имконини берувчи ўз-ўзини дифференциациялаш (ўз даражасини аниқлай билиш) қобилияти;

– таълим олувчи томонидан шахсий аҳамиятга эга бўлган натижаларга эришишлик;

– таълим жараёнининг барча субъектлари орасидаги ўзаро боғланган самарали фаолиятнинг мавжудлиги.

Шу билан бирга, компетентликка йўналтирилган таълимнинг метод ва технологиялари маълум бир шароитларда шакллантирилган қобилиятларни бошқа бир шароитларга осон кўчиши ва мослашувчанлигини таъминлаши керак, яъни “ноадаптив фаоллик” хусусиятини ҳосил қилиши керак.

Компетентлик ёндошуви таълим сифатини баҳолаш учун ҳам жуда муҳим ҳисобланади, чунки, таълим олувчи томонидан эришиладиган асосий таълимий натижа – компетентлик ҳисобланади, унинг асосий кўрсаткичлари эса, бир томондан таълим стандартларининг меъёрий талабларига мувофиқлиги, иккинчи томондан, шахсининг ва турли ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларига мослигидир. Шундай қилиб, компетентликнинг биринчи таркибий қисми меъёрий ҳужжатларда (ЎР қонунлари, ДТС ва б.) белгилаб қўйилган таълим натижаларидан иборат. Иккинчи таркибий қисмини ижтимоий талаблар ва эҳтиёжлар белгилайди, бу қисм жамиятнинг ривожланишига мутаносиб равишда универсал, ўзгарувчан бўлиб, ўзгартиришлар ва тузатишлар киритилиб турилади.

Компетентлик алоҳида жиҳатларига кўра тадқиқ қилинса ҳам, умуман олганда, фундаментал педагогик муаммо сифатида ҳали нафақат ечими топилмаган, балки, муаммо сифатида ҳам етарлича шакллантирилмаган. Хусусан, компетентлик ёндошувини тизимли таҳлил этишга, уни умуман таълим тизимида ҳам, касбий таълимда ҳам қўллашнинг назарий-методологик ва дидактик асосларини аниқлашга доир ишлар деярли йўқ деб айтиш мумкин.

А.К.Маркова ўқитувчи меҳнатининг касбий компетентлиги асослари бўйича энг кўп илмий изланишлар олиб борган педагог олимдир. У ўқитувчи қачонки ёшларни ўқитишда ва тарбиялашда юқори натижаларга эришса, педагогик фаолиятини, педагогик муомалани етарлича юқори даражада

оширса касбий компетентликка эга бўлган ўқитувчи деб айтади. Унинг фикрича, компетентли ўқитувчи ўзининг касбий билимларини, психологик фазилатларини ўз меҳнатида қўллашни билиши керак, дея таъкидлайди. Ушбу асослар билан бирга олим ўқитувчининг касбий компетентлигини тўртга бўлиб ўрганади:

1. Махсус ёки фаолиятли касбий компетентлик – бу фаолиятни юқори касбий даражада олиб бориши. Махсус касбий компетентлик нафақат махсус билимлардан, балки бу билимларни амалга оширишдан иборат.

2. Шахсий компетентлик – ўзини ривожлантириш ва ўзини кўрсатиш йўллари билиш (мутахассис ўзининг фаолиятини режалаштириш, мустақил қарор қилиш, маълумотлар билан ва ўз устида ишлаш).

3. Индивидуал компетентлик – бу ўзини бошқариш йўллари билиш, касбий ривожланишга тайёргарлик ва касбий янгиликлар яратиш. Шу билан бирга ўқитувчининг билимлари янгиликлар билан бойиган бўлиши, психологик ва педагогик фазилатлар юқори даражада бўлиши.

4. Ижтимоий компетентлик – бу қўшимча фаолиятни олиб бориш йўллари билиш, ҳамкорликда бажариш йўллари билиш.

Педагог олим А.К. Макарова касбий компетенция тушунчаси инсоннинг барча хислатларини ўз ичига олади, улар ёрдамида касбий фаолият давомида инсон юксак натижаларга эришади, деб уқтиради. Унинг фикрича, касбий компетенция мутахассиснинг шундай меҳнат фаолиятики, натижада юқори даражада касбий фаолият амалга оширилади ва мутахассис шахс сифатида ўзини намоён қилади. “Касбий компетентлик - “педагогик фаолиятни олий даражада амалга ошира оладиган ўқитувчининг меҳнатини, педагогик мулоқотини ва ўқитувчи шахсининг салоҳиятини белгилайдики, унинг ёрдамида таълим олувчиларнинг таълим-тарбияси соҳасида яхши натижаларга эришилади”. Унинг фикрига кўра, “касбий компетентлик” тушунчаси ўқитувчининг меҳнат фаолиятининг умумлашмаси саналади: педагогик фаолият, педагогик мулоқот, педагогнинг шахси (процессуал кўрсаткичлар) таълим даражаси - таълим олганлик, тарбияси - тарбия даражаси (натижа кўрсаткичлари). Буларнинг ҳар бири ўз таркибига қуйидаги муҳим жиҳатларни бириктиради:

- педагогик билимлар - психологик маълумотлар, ўқитувчи меҳнатининг моҳияти ҳақида педагогик тушунча, унинг педагогик фаолиятининг ўзига хослиги, муомаласи, шахси, таълим олувчиларнинг психологик ўсиш даражаси, уларнинг ёши;

- маҳорат - ҳаракат, кераклича юқори даражада бажариладиган фаолият;

- касбий психологик позицияси - ўқитувчининг таълим олувчига, ҳамкасбларига, ўзига бўлган муносабатини аниқловчи хулқ-атвори, салоҳияти, касбий такомиллашув даражаси, ўз меҳнатининг моҳиятини тушуниши;

- психологик ўзига хослиги (маънавий фазилатлари) - билимга чанқоқлиги, педагогик фикрлаши, салоҳияти, кузатувчанлиги, мақсадга интилиши, қизиқиши ва бошқалар.

Булардан келиб чиқиб, касбий компетенция учун энг зарур унсурларни куйидагича белгилаш мумкин:

- мутахассислик – ўзининг касбий фаолиятини мустақил амалга оширишга тайёргарлиги, ўз меҳнати натижаларини баҳолай олиш кўникмаси, янги билим ва малакаларни ошириб бориши;

- ижтимоий – жамоа билан ишлаш қобилияти, бошқа хизматчилар билан ҳамкорлиги, ўз меҳнати, табиий муҳит ва бошқа кадриятлар юзасидан натижалар учун масъулиятни ҳис этишга тайёр эканлиги;

- индивидуал – узлуксиз малакасини ошириб боришга, ўз билимларини ўстиришга, касбий меҳнатга шахсий мослашишга тайёргарлиги.

Юқоридаги фикрлардан ва психологик адабиётларнинг таҳлилидан келиб чиқиб, касбий компетентлик функциялари куйидагилардан иборат деган хулосаларни бериш мумкин:

➤ амалий функцияси - ўзининг касбий билимлари ва кўникмаларини мутахассиснинг амалий фаолиятида қўллаши;

➤ мослашиш функцияси - мутахассиснинг маълум бир ижтимоий-иқтисодий вазиятларга, ўз касб-кори талабларига кўра мослашиши;

➤ интегратив функцияси - мутахассиснинг жамоада яхши тушунишлари имконини берувчи хусусияти;

➤ йўналтирилганлик функцияси - мутахассис учун ўз касбий фаолиятини маълум бир йўналишга солиши;

➤ баҳолай олиш (экспертлик) функцияси - мутахассис ўз билимлари, маҳорати ва малакаси ёрдамида ҳамкасбларининг ишига ҳамда ўз фаолиятига баҳо бериши;

➤ касбий ўсиш функцияси - мутахассис компетенцияси, унинг малакаси ошиб бориши асосини белгилаши.

Компетентли инсон ўз ишида қандайдир масалани билағони деб тан олинган, хабардор бўлган, обрўли, тўла ҳуқуқли, доираларда ваколатга эга бўлган, қобилиятли деган маъноларни англатади. Амалда барча луғат тузувчилар “компетентлик” ва “компетенция” категорияларини чегаралаб кўядилар. Компетентлик таърифи ўхшаш ва бир-бирини ўрнини эгаллайди (тўлдиради), шу билан бир вақтда компетенция сўзи учун ягона изоҳлаш йўқ, бу тушунча “ваколатлар йиғиндиси (ҳуқуқ ва мажбуриятлар) қандайдир орган ёки лавозимли шахсининг, қонун, низомлар билан белгилаб қўйилган ушбу орган ёки бошқа ҳолатлар”, “ниманидир тўғрисида фикр юритишга йўл берадиган билимларга эга бўлиш (эгаллик қилиш)”, “кимдир яхши хабардор бўлган саволлар тўплами (соҳаси)” тушунилади. Шунингдек, педагогик компетенция таърифи кўйидагича ҳам бўлиш мумкин: “педагогик маҳоратига эга шахс сифатида обрўлилик, сезиш, тажриба каби масалалар, ҳодисалар тўплами (доираси), ваколатлар доираси, саволлар, ҳодисаларни нималарнидир юргизишга тўғри келадиган соҳа”, “педагог шахсининг шахсий имкониятлари” унинг малакаси (билим, тажриба), муайян доирадаги қарорларни ишлаб чиқишда қатнашишни таъминлайдиган ёки муайян билимлар ўқувлар борлиги эвазига ўзини ҳал этиши тушунилади.

Стив Уиддет ва Сара Холлифордлар, “компетенция” ва “компетентлик” тушунчалари қуйидаги маъноларни беради деб ҳисоблайдилар:

1. Ишчи вазифаларни ҳал қилиш учун ва ишнинг зарурий натижаларини олиш учун зарурий қобилият, кўп ҳолларда компетентлик аниқланади.

2. Аҳлоқнинг зарурий стандартлари ақсидаги қобилият компетентлик – деб аниқланади (1-шакл).

Шундай қилиб, агар Эйлер айланалари кўринишида компетентлик ва компетенциянинг ўзаро нисбати кўрсатилса унда “компетенция” бирламчи, “компетентлик”- иккиламчи эканлиги кўрсатиб ўтилади. Берилган аҳлоқий уқувларга кўра шахс ўзининг у ёки бу соҳадаги компетентлигини шакллантиради ва агар компетентлилик ва компетенция уларнинг интерференциясида (2-шакл) бирлашса (мос тушса), унда шахс компетентли деб ҳисобланади.

1-шакл. Компетентлилик ва компетенция тушунчаларининг анъанавий таълимдаги боғланиши.

2-шакл. Компетентлилик ва компетенция тушунчаларининг компетентли ёндашув асосидаги таълимдаги боғланиши.

Битирувчиларнинг касбий тайёргарлиги даражасига қўйилувчи талаблар нуқтаи назаридан компетентлик талабаларнинг муайян вазиятларда билим, малака ва фаолият усуллари тўпламини мақсадга мувофиқ қўллаш қобилиятини англатади.

Кўпчилик тадқиқотчилар қатори биз ҳам юқоридаги фикрларга қўшилаемиз. Уларнинг фикрларига кўра, маълум бир касб мутахассиси ўз касбий фаолияти доирасидаги компетенцияларни эгаллаши зарур. Улар олий таълим соҳасига белгиланган давлат меъёрларида кўзда тутилган ҳамда шахснинг касбий ривожланиши ва ижтимоий ҳамкорлиги масалаларида ҳам

белгилаб қўйилган. Бўлажак мутахассис – касбий ишлаб чиқариш ва технологик соҳалар компетенцияларини ҳам эгаллаши, лойиҳалаш, илмий текшириш ва ташкилий бошқарув ҳамда коммуникатив компетенцияларга эга бўлиши жуда зарурдир.

Г.Н.Синицына техника мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабаларнинг компетенциясини ўрганар экан, улар учун компетенциянинг лойиҳалаш тури муҳим эканлигини таъкидлайди. Чунки лойиҳалаш компетенцияси муҳандис касбий фаолиятининг асосини ташкил этади. «Лойиҳалаш фаолиятидаги компетенция» – бу интегратив шахсий янги таълим бўлиб, у чуқур билим, маҳорат ва ижобий тажрибалар асосида лойиҳалаш масалаларига ечим топади.

Биз бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг касбий нуқтаи назарини таҳлил қилар эканмиз, унинг фаолияти кўп ҳолларда лойиҳалаш хусусиятига эга. Касбий компетенция тузилиши ва мазмуни икки асосий таркибий қисмдан иборат. Касбий компетенция – бу билим, маҳорат ва тажриба узвийлиги бўлиб, лойиҳалаш мутахассис фаолиятини рўёбга чиқарувчи омил ҳисобланади.

Ижодий дунёқараш ва кўрқмай ижодий фаолият кўрсатиш, ҳатто у турмуш масалалари бўлса ҳам, «талаба» ва унинг машғулотлари эркин тарзда такомиллашиб боришини чин дилдан исташи ва уни ташкил этиш маҳорати, «талаба»нинг ўсиши ва ҳар томонлама ривожланиши учун шахсий масъуллик ана шулар жумласидандир.

Тараққий этган жамиятда таълим тизимини ривожлантиришнинг стратегик йўналиши – бу инсоннинг турли соҳаларда мақсадли мустақил фаолияти асосида унинг интеллектуал ва ахлоқий ривожланишидир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда фикр билдирадиган бўлсак, мутахассиснинг касбий компетенцияси шаклланишида ҳам процессуал, ҳам шахснинг ижодий фазилатлари ривожланиб бориши лозим.

Мутахассиснинг касбий компетенцияси тузилиши ва моҳиятини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар таҳлилига кўра, қуйидагича хулосалар чиқарамиз:

Мутахассиснинг касбий компетенцияси шахснинг мураккаб тузилмаси бўлиб, унинг фаолиятини аниқлаб беради ва умуммаданий, касбий билимлар, маҳорат, кўникмалар, касбий ижодий ёндашув, шахснинг ижтимоий йўналтирилганлиги, умуман, касбий вазифалар самараси ечим топишни таъминловчи мажмуадир.

Мазмун-моҳиятига кўра, мутахассиснинг касбий компетенцияси билимлардан иборат: функционал (турли фан соҳаларини ташкил этиш принциплари ҳақидаги билимлар) ҳаракат ҳақидаги амалий билимлар (методик ва технологик) ҳамда шахснинг ўз билимларидан иборат. Буларнинг натижасида мутахассиснинг касбий, коммуникативлик маҳорати ва кўникмалари шаклланади, лойиҳалаш, тажрибавий ва технологик вазифаларни ижобий ечиш имкониятлари пайдо бўлади.

Шу билан бирга компетенция эгаси бўлган ўқитувчини ижодкор ўқитувчи сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Компетенция ва ижодкорлик тушунчалари бир-бири билан узвий чамбарчас боғланган ва бир-бирини тўлдириб туради. Бўлажак мутахассиснинг ижодкорлик фаолиятига оид билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш педагогик жараён ҳисобланиб, ушбу атама В.П.Беспалько томонидан қуйидагича таърифланган: “Педагогик жараён бу ўқитувчи томонидан ташкил этиладиган жараён бўлиб. У шахснинг маълум сифатларини шакллантириш, унга таълим-тарбия бериш вазифасини бажаради”. Шу мақсадда ижодкор ўқитувчи энг янги маълумотларни ўзлаштиришга ва амалий тажрибаларни эгаллашга интилади. Бугунги кунда бўлажак мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантиришда янги техник ечимни ишлаб чиқиш учун талаб этилувчи энг янги ахборотлардан фойдаланиш, маълумот ва билимларни жамлаш, қайта ишлаш ва қабул қилишда замонавий ахборот технологияларини ўз касбий фаолиятида доимий қўллаш самарали натижалар беради.

1.3. Компетентликка йўналтирилган касбий таълимнинг назарий-методологик асослари

Компетентликка йўналтирилган таълим инсоннинг ўз шахсий манфаатлари учун ҳам, жамият, давлат манфаатлари учун олиб борадиган фаолиятининг асосий соҳаларидаги муваффақиятини таъминловчи билимлар ва амалий фаолият усуллари комплекс равишда ўзлаштиришига қаратилган.

Таянч компетенциялар – инсоннинг жамиятдаги ҳаётий фаолиятидаги долзарб ва истиқболли аҳамиятга эга бўлган турли соҳаларига тегишли бўлган масалалар, билимлар, амалий маълумотлар ва фаолият усулларида иборат жараён бўлиб, уларни ўзлаштириш бир томондан инсоннинг шахсий ва ижтимоий жиҳатдан муваффақиятли фаолиятини таъминласа, бошқа томондан, жамиятнинг маълум бир сифатдаги инсон ресурсларига бўлган талабларини қондиришга хизмат қилади.

Хорижий давлатлар ва ватанамиз тадқиқотчилари томонидан таклиф этилаётган таянч, касбий ва махсус компетенциялар деб ҳисоблаш мумкин бўлган компетенцияларнинг турлича таснифларида компетенцияларнинг шундай барқарор гуруҳлари етарли даражада аниқ-равшан белгилаб берилдики, уларни эгалламасдан туриб, инсон замонавий жамиятда муваффақият билан, зиддиятларсиз, қарама-қаршиликларсиз яшаши ва фаолият кўрсатиши мумкин эмас. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

– *ижтимоий-фуқаролик соҳасидаги компетенциялар*, субъектнинг ижтимоий фаоллигини ва фуқаролик маъсулиятини, унинг демократик институтлар фаолиятида ва уни яхшилашда ҳамда жамиятнинг сиёсий ҳаётида иштирокини ва ҳоказоларни таъминлайди;

– *ижтимоий муносабатлар соҳасидаги компетенциялар*, ёзма ва оғзаки ҳамда тиллараро (яъни бир неча тилларни билишлик) мулоқотни яхши билишни, шахслараро самарали ва зиддиятларсиз ўзаро муносабатларни оқилона амалга оширишни, ўзгача фикрлайдиганларга нисбатан бағрикенгликни, бошқа маданият ва диний эътиқодларни тўғри қабул қилиш ва ҳурмат билан қарай билишни ва ҳоказоларни таъминлайди;

– *ахборот соҳасидаги компетенциялар*, янги ахборот ва телекоммуникацион технологияларнинг аҳамиятини тушуниш, уларни эгаллаш ва ўз ўрнида қўллаш билиш, турли ахборот манбаларидан фойдалана билиш, яхлит ахборот муҳитида ишлашга тайёрлик, ахборотга нисбатан танқидий муносабатда бўла олишни ва ҳоказоларни таъминлайди;

– *ижтимоий-индивидуал соҳадаги компетенциялар*, оилавий-қариндошчилик ва шахсий муносабатларни тўғри ўрната олиш, ўзининг соғлиғи ва маънавий-ахлоқий хислатларига онгли ва маъсулиятли равишда муносабатда бўлиш, бўш вақтини ўтказиш усуллари тўғри танлай билиш ва ҳоказоларни таъминлайди;

– *касбий-меҳнат соҳасидаги компетенциялар*, меҳнат бозоридаги вазиятларни таҳлил қила билиш, ўзининг касбий имкониятларини тўғри баҳолай олиш, меҳнат муносабатларидаги қонун-қоидалар ва ахлоқий

меъёрларни билиш, ўз касбий фаолиятига тегишли чуқур билимларга ва кенг дунёқарашга эга бўлиш, амалий вазифаларни ҳал этишда ўз билим ва тажрибаларини эпчиллик билан моҳирона қўллай олиш, касбий-ахлоқий сифатларга эга бўлиш ва ҳоказоларни таъминлайди;

– *тизимли компетенциялар*, касбий жиҳатдан ҳам, шахсий ва ижтимоий ҳаётида ҳам мустақил равишда ўқиш-ўрганишга, жисмоний ва психик жиҳатлардан ўз-ўзини бошқара олиш ва ўз-ўзини такомиллаштира олиш малакаларини эгаллашга қодирлик ва ҳоказоларни таъминлайди.

Таянч компетенцияларни белгилашда жамият эҳтиёжлари ёки ижтимоий буюртма муҳим асос ва йўлланма бўлиб ҳисобланади. Бу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, демократик, фуқаролик жамиятида ижтимоий буюртма давлат ва жамият манфаатларига ҳам, шахсий манфаатларга ҳам бирдай мос бўлиши керак.

Ижтимоий буюртма асосида белгиланган таянч компетенциялар ўз навбатида таълимнинг мақсади ва натижаси сифатидаги компетентликни ташкил этадиган таркибий қисмларни белгилаб беради.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг яқдиллик билан таъкидлашларича, компетентлик – шахснинг мураккаб, яхлит бир бутун, кўп омилли, кўпқиррали сифатидир. Компетентликнинг вужудга келиши учун қуйидаги сифатлар пойдевор, асос бўлиб хизмат қилади:

1) маълум фан соҳасидаги билим, кўникма ва малакалар;

2) мустақил фаолиятдаги амалий тажриба. Бироқ, билим, кўникма ва малакаларга асосланганлиги билан, компетентлик уларнинг ўзидангина иборат эмас. Компетентлик шахснинг “билим, кўникма ва малакалар” асосида шаклланган сифати бўлиб, уларни муайян вазиятда, амалий фаолиятда қўллай олишга қодирлигидир. Компетентлик муайян соҳага оид фаолиятни ўзлаштириб бориш жараёнида вужудга келади, шунинг учун ҳам ушбу фаолият компетентликнинг иккинчи муҳим пойдевори ҳисобланади.

Тегишли соҳага оид билим ва кўникмалар ва шу соҳа бўйича амалий фаолият тажрибаси бўлмаса компетентлик бўлиши мумкин эмас.

Компетентлик қуйидаги белгилар билан тавсифланади:

– ҳар қандай муайян вазиятда, унинг турли хил жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда билимларни ўз ўрнида ва тезкорлик билан тўғри қўллай билиш;

– қарорларни қабул қила билишга қодирлик ва тайёрлик, шу билан бирга, мазкур вазият учун энг мақбул қарор вариантини танлай олиш;

– ижтимоий ҳаракатларни ташкил этиш ва бунинг учун барча имкониятларни ишга сола билиш;

– фаолият доирасида бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларни аниқ мақсадларни кўзлаган ҳолда ва мақсадга мувофиқ, мақбул тарзда ўрната олиш имконини берадиган коммуникатив кўникмалар;

– муайян маънавий қадриятларга, дунёқарашга, умуммаданий ва ахлоқий сифатларга эгалик, фаолиятга интилиш ҳиссининг мавжудлиги;

– ўзининг ижодий имкониятларини ривожлантиришга, фаолиятнинг янги усулларини эгаллашга интилиш.

Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, компетентлик тафаккурнинг маълум бир турларини – изланувчанлик, танқидий фикрлаш, рефлексивликни ҳамда муайян қобилиятларни талаб этади.

Компетентликнинг муайян соҳага оид бўлиши унинг ўзига хослиги ва аниқлигини белгилайди. Шу нуқтаи назарга кўра компетентлик ҳар хил турларга ажратилади – ижтимоий ва касбий, махсус ва индивидуал, ахборотга оид ва коммуникатив, педагогик ва психологик, экологик ва ҳоказо. Шу билан бирга, тадқиқот муаммоси бўйича ишларнинг таҳлили кўрсатишича, компетентликнинг таклиф этилаётган тавсифлари ва типологияси компетентлик ёндошуви билан бевосита алоқадорликда ўрганилмайди.

А.А. Черемисина компетентликни шахснинг яхлит сифати деб қарайди ва когнитив (билим), мотивацион (мойиллик) ва фаолият (тажриба)дан иборат деб ҳисоблайди.

Н.Г. Витковская талабаларнинг ахборотга оид компетентликларини ўрганар экан, унда тўртта асосий компонентни ажратиб кўрсатади: маънавий-мотивацион, когнитив, технологик ва рефлексив.

И.В. Гришинанинг фикрича, компетентлик шахснинг мураккаб ва кўпқиррали таълими бўлиб, функционал жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги компонентлардан иборат: а) мотивацион (мақсад ва вазифаларга мос келадиган мотивлар мажмуи); б) когнитив (зарур бўлган билимлар мажмуи); в) операцион (вазифаларни амалий ҳал этиш кўникмалари ва малакалари мажмуи); г) шахсий (муҳим шахсий сифатлар мажмуи); д) рефлексив (ўз фаолиятидан кўнгли тўлиш, уни баҳолаш, “сусайтириш”, йўл тутиш усуллари танлаш).

Л.Г. Антропова компетентликнинг компонентларидан бири бўлган коммуникативлик қуйидагиларни акс эттиради деб ҳисоблайди: ўқитувчининг педагогик мулоқотнинг мақсадлари, моҳияти, тузилмаси, воситалари, ўзига хос хусусиятлари бўйича ахборотга эгаллигини (коммуникатив билимлар); мазкур фаолият технологияларининг ўзлаштирганлигини (коммуникатив кўникма ва малакалар); педагогик мулоқотнинг самарадор бўлиши муҳимлигини ўқитувчи томонидан тасарруф этилишини, ўз педагогик фаолиятининг коммуникатив жиҳатларини доимий равишда такомиллаштириб боришга интилиш каби хислатларни таъминлайдиган мутахассиснинг индивидуал-психологик сифатларини (коммуникативликка йўналтирилганлик); инсон шахсига энг асосий қадрият деб қарашни (инсонпарварлик), педагогик мулоқот жараёнида юзага келадиган коммуникатив вазифаларни ноанъанвий йўллар билан, ижодкорона ҳал эта олишни (креативлик) ва ҳ.

Шундай қилиб, компетентликнинг мазмуни ва қайси фан соҳасига тегишлилигидан қатъий назар, унинг тузилмасини қуйидаги таркибий қисмларга ажратиш мумкин:

– когнитив (фан соҳасига оид билимлар мажмуи бўлиб, улар асосида компетентлик шакллантирилади);

- фаолиятга оид (амалий тажриба);
- операцион-технологик (вазифаларни амалий ҳал этиш кўникмалари ва малакалари мажмуи);
- шахсий (мазкур фан соҳасидаги фаолият учун муҳим бўлган индивидуал-психологик сифатлар ва қобилиятлар мажмуи);
- маънавий-мотивацион (фаолиятнинг мақсад ва вазифаларига мос келадиган қадриятларга мойиллик, мотивлар мажмуи, дунёқараш);
- рефлексив (фаолият ва унинг натижаларининг моҳиятини тушуниш, баҳолаш, олдиндан кўра билиш, креативлик).

**Компетентликнинг тузилмаси компонентлари ва моҳиятига оид
белгиларига кўра таққослаш**

Компетентликнинг тузилмаси компоненти	Компетентликнинг моҳиятига оид белгиси
Когнитив (фан соҳасига оид билимлар мажмуи бўлиб, улар асосида компетентлик шакллантирилади)	Муайян фон соҳасига оид билим, кўникма ва малакалар
Фаолиятга оид (амалий тажриба)	Мустақил фаолиятга оид амалий тажриба
Операцион-технологик (вазифаларни амалий ҳал этиш кўникмалари ва малакалари мажмуи)	<ul style="list-style-type: none"> • ҳар қандай муайян вазиятда, унинг турли хил жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда билимларни ўз ўрнида ва тезкорлик билан тўғри қўллаш билиш; • қарорларни қабул қила билишга қодирлик ва тайёрлик, шу билан бирга, мазкур вазият учун энг мақбул қарор вариантини танлай олиш; • ижтимоий ҳаракатларни ташкил этиш ва бунинг учун барча имкониятларни ишга сола билиш; • фаолият доирасида бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларни аниқ мақсадларни кўзлаган ҳолда ва мақсадга мувофиқ, мақбул тарзда ўрната олиш имконини берадиган коммуникатив кўникмалар
Шахсий (мазкур фан соҳасидаги фаолият учун муҳим бўлган индивидуал-психологик сифатлар ва қобилиятлар мажмуи)	Психологик ҳолатни бошқариш ҳамда ёш ва индивидуал хусусиятларни ҳисобга олиш. Характерни ва мустақил ижодкорлик фазилатларини намаён этиш
Маънавий-мотивацион (фаолиятнинг мақсад ва вазифаларига мос келадиган қадриятларга мойиллик, мотивлар мажмуи, дунёқараш)	муайян маънавий қадриятларга, дунёқарашга, умуммаданий ва ахлоқий сифатларга эгаллик, фаолиятга интилиш ҳиссининг мавжудлиги
Рефлексив (фаолият ва унинг натижаларининг моҳиятини тушуниш, баҳолаш, олдиндан кўра билиш, креативлик)	ўзининг ижодий имкониятларини ривожлантиришга, фаолиятнинг янги усулларини эгаллашга интилиш

Таълимда компетентли ёндошувни амалга оширишни таъминловчи педагогик шарт-шароитларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) таълим жараёнида таълим оловчилар томонидан таянч компетенцияларнинг ўзлаштирилишини ва шу асосда уларда касбий компетентликларнинг шаклланишини таъминловчи дидактик шарт-шароитлар (таълимнинг мақсади, мазмуни, шакллари, методлари ва ўқитиш технологиялари);

2) компетентликка йўналтирилган таълим жараёнини ташкил этиш учун зарур бўлган ташкилий-бошқарув шарт-шароитлари (таълим жараёнини ташкил қилиш ва бошқаришнинг шакллари, воситалари ва усуллари);

3) педагог ходимларни касбий таълимда компетентлик ёндошувини амалга оширишга тайёрлаш ва компетентликка йўналтирилган таълим жараёнини методик таъминотини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган касбий-методик шарт-шароитлар.

Ижтимоий буюртма билан белгиланган таянч компетенциялар ўз навбатида таълимнинг мақсад ва натижаси сифатидаги компетентликни ташкил этадиган мазмуний компонентларини белгилайди.

Компетентликнинг моҳиятини ва шакллантирилишини ўрганиш муаммоларига бағишланган манбаларни таҳлил қилиш унинг энг муҳим белгиларини, шунингдек, тузилмаси компонентларини аниқлаш имконини беради. Бу элементларни уларнинг тартибли ўзаро боғлиқлигида кўрилса, мазмуни ва фанга оид тавсифидан қатъий-назар компетентлик тузилмасининг учта даражасини белгилаш мумкин: когнитив, шахсий ва фаолиятга оид компонентларни ўз ичига оладиган базавий даража, маънавий-мотивацион ва рефлексив-креативлик компонентларини ўз ичига оладиган *инструментал даража* ва шахснинг хислатлари сифатидаги компетентликнинг моҳиятини акс эттирадиган амалий кўникма ва малакаларни ўз ичига оладиган *операцион-технологик даража*.

Бундан компетентликнинг қуйидаги таърифи келиб чиқади: таълимнинг мақсади ва натижаси сифатидаги компетентлик, фанга оид билимлар, индивидуал-психологик сифатлар ҳамда амалий тажриба асосида шакллантирилган ва инсоннинг амалий фаолиятга ва амалий муаммоларни ҳал этишга қодирлиги ва тайёрлигида кўринадиган яхлит сифатини билдиради.

Талабаларнинг касбий сифатларини шаклланиши ўқитиш жараёнида шахс ижодий фаолиятининг фаоллиги билан тўғридан-тўғри боғланган. Олий таълим тизимида замонавий ўқитишнинг энг муҳим вазифаси бу талабаларнинг касби бўйича хабардорлигини шакллантириш учун қулай шарт-шароит яратишдир. Ижодий фаолият узоқ вақт тайёргарлик кўришни, эрудицияни, қобилиятларни талаб қилувчи фаолият ҳисобланади. Ижодий фаолият – инсон фаолияти асоси, барча моддий ва маънавий бойликлар манбаидир.

Бўлажак мутахассиснинг муваффақиятли ижодий фаолияти гарови зарур ахборотни ўз вақтида танлаб олиши ҳисобланади. Ижодий фикрлар ва фаразларни генерациялашга ундовчи асосий омиллар эҳтиёжлари

ҳисобланади. Бу эҳтиёжнинг сифати билимлар ва малакалар билан куролланганлик билан белгиланади.

Бўлажак мутахассиснинг ижодий фаолиятда иштирок этишига Ж.Гилфорд, А.Маслау ва бошқа олимларнинг илмий ишлари бағишланган.

XX аср 80-йиллари охирида ватанимиз психологиясида ижодий жараёни янада яхшироқ концепциясини Я.Н.Пономарёв таклиф этди. Муаллиф шахснинг ижодий жараёни босқичларини қуйидаги кўринишда таснифлашни таклиф этди:

1- босқич – тайёргарлик босқичи бўлиб, у алоҳида фаолият ҳолати янги ғоянинг интуитив чакнаши учун асос бўлиб ҳисобланади;

2- босқич – етилиш босқичда муаммо устида онгсиз ишлаш, йўналтирувчи ғоя инкубацияси эканлигидир;

3- босқич – ижодий уйғониш босқичи бўлиб, бунда онгсиз ишлаш натижасида онг соҳасига янги ечим ғоя, аввал фараз, фикр кўринишида келади;

4- босқич – яратувчилик иши босқичида ғояни ривожлантириш, уни яқунлаш, расмийлаштириш ва текшириш ишлари амалга ошади.

Ижодий фаолиятнинг моҳиятини тавсифлаб, А.В.Петровский ва М.Т. Ярашевский унинг психологик белгиларига эътиборни қаратишади. Бу талабаларда ижодий жараёнда психик ахлоқий сифатларнинг, эстетик ҳисларнинг, интеллектуал қобилиятларнинг ривожланиши ва билимларни эгалланиши ҳисобланади. Психология нуқтаи назаридан ижодий жараённинг ўзи – ижодни ривожлантиришнинг методлари, шакллари ва ижодни ривожлантириш воситаларидир.

М.Махмутов ижодий фаолиятни бундай таъкидлаган эди, ижодий фаолият – эвристик фаолият бўлиб, унинг моҳияти муаммони тез тушунишдан, асосий ғоя, тушунчанинг моҳиятини англаб етишдан, ҳаракат усулини тезликда топишдан иборатдир. Бундай фаолият юқори жўшқинлик, субъектнинг объектга катта қизиқиши билан тавсифланади.

Ижод механизми масалалари бўйича ишларни ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳозирги замон олимларининг шахс ижодий фаолиятининг фаоллашиши муаммосига чуқур қизиқишлари тўғрисида хулоса қилишга имкон беради. Биз ижодий жараён мақсадга интилувчан, машаққатли ва шиддатли меҳнатдир, деган муаллифларнинг фикрига қўшиламыз. У инсондан юқори иш қобилиятини ва фикрлаш фаоллигини талаб қилади. Ижодий фаолият – яхлит ва узлуксиз ҳаракат эмас. Бу жараёнда кўтарилишлар, тўхтаб қолишлар ва тушиб кетишлар навбатланиб туради. Биз, тадқиқотчиларнинг ижодий фаолиятнинг энг юқори нуқтаси интеллектуал ва ижодий кучланиш билан ифодаланган фикрнинг алоҳида ҳиссий кўтарилиши, равшанлиги ва аниқлиги билан ифодаланади, деган фикрларига қўшиламыз.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий маҳоратини шакллантириш мақсадида, ўқув билишга оид фаолият давомида уларнинг ижодини фаоллаштириш муаммосини ўрганиш учун В.И.Игнатов, В.С.Кузин, А.Н.Леонтьев, А.В.Петровский, Н.Н.Ростовцев, В.С.Рубенштейн,

А.И.Севостянов, М.Г.Ярошевский ва бошқа олимларнинг ишлари методик асос бўлди.

Ижодий фаолият жараёнида инсон ўз олдига қўйган мақсадга эришишдан аввал жуда кўп тўсиқларни енгиб ўтиши, ақлий ва жисмоний кучларнинг зўриқиши, ўз ҳаракатларини онгли равишда тартибга солиши ирода деб аталади. Ўқув жараёнида ва ижодий фаолиятда, таълим олувчиларнинг касбий сифатларини шаклланишида кўп нарсалар иродага, қийинчиликларни енга олиш кўникмасига боғлиқ бўлади. Иродали таъсир бу онгли ҳаракат бўлиб, унга эришиш учун рағбатлантирувчи куч сифатида жуда турли туман эҳтиёжлар хизмат қилиши мумкин. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини ўқитишда ёрдам берувчи энг яхши эҳтиёж техник ва технологик жараёнларда тайёргарлик ишлари малакаларини эгаллашга, лойиҳа фаолиятини ва ўзига хос касбий билимларни эгаллашга интилиши ҳисобланади.

Инсоннинг борлиқ тўғрисидаги барча билимларининг бошланғич манбаси сифатида психологлар сезиш ва идрок қилиш жараёнлари деб ҳисоблашади. Сезиш предметларнинг яққол образидир. Бадий ижодга ва амалий фаолиятга ўрганиш жараёни учун, айниқса, муҳими кўриш орқали сезиш ҳисобланади. Предметларни кўриш орқали сезиш туфайли инсон унинг рангини, шаклини, нисбатларини, конструкциясини ва унинг бошқа хусусиятларини англайди. Сезиш ва идрок қилиш жараёнларини ўрганиб, биз бу соҳадаги психологлар В.С.Кузин, С.Л. Рубинштейн ва Э.Ғозиевларнинг тадқиқотларига таяндик.

С.Л. Рубинштейннинг фикрига кўра, сезиш фақат ҳис этиш образигина эмас, балки предметнинг ёки ҳодисанинг тегишли сифатига йўналтирилган билиш фаолияти бўлиб ҳам ҳисобланади. Олим сезишни тадқиқ этиб: “сезиш инсоннинг ҳал қилаётган масаласига бўлган муносабатига боғлиқ ҳолда жиддий силжийди” деб таъкидлайди.

С.Л. Рубинштейн идрок қилиш жараёни инсон ўзининг касбий фаолияти жараёнида кўядиган амалий вазифаларига боғлиқ эканини кўрсатади: “ҳаётий амалиёт инсоннинг атайин қилинмайдиган идрокдан мақсадга йўналтирилган кузатиш фаолиятига ўтишга мажбур қилади; Бу босқичда идрок ўзига хос назарий фаолиятга айланади. Идрок – ўзига хос билиш фаолияти, борлиқни англашдир. Шахсий онгда пайдо бўладиган образни буюм билан таққослаш, солиштириш, текшириб кўриш идрок қилишнинг билиш фаолияти сифатидаги жиддий бўғинини ташкил этади”.

Психологлар идрок қилишнинг бешта асосий турини ажратишади: таъм билиш, ҳид билиш, эшитиш, ушлаб билиш ва кўриш. Идрокнинг етакчи хоссалари сифатида предметлик, яхлитлик, анланганлик, тузилмавийлик, константлик ва сайловчанликлар иштирок этади. Шунингдек, идрок ўз ичига фарқлаш, кўриб таниб олиш, ўлчаш, назорат, баҳолаш ва бошқа ҳаракатларни олади. Ташқи дунё предметлари ва ҳодисаларини идрок қилиш бўйича фаолият ҳаёт жараёнида ҳамда идрок қилиш объектлари устида амалий иш олиб бориш жараёнида шаклланади.

Э.Ғозиевнинг таъкидлашича таълим жараёнида идрок мақсадга мувофик перцептив фаолиятга айланиб ва тобора мураккаблашиб боради, натижада ўқувчида кузатиш, назорат қилиш, фарқлаш имконияти ошади. Идрокнинг такомиллашуви ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида амалга ошади. Идрокнинг ривожлантирадиган муҳим воситаларидан бири нарса ва ходисаларнинг ўхшаш ва фарқли аломатларини ажратиш уқувини таркиб топтиришдир.

Бўлажак ўқитувчиларининг ўқув-ижодий фаолиятида айрим предметларнинг фазовий хоссаларини англаш алоҳида муҳимдир. Кўриш ва ушлаб билиш натижасида идрок қилиш жараёнида предметларнинг шакли, тузилиши, катталиги, ҳажми ва бошқа хоссаларини билиб олиш ҳисобига предметларнинг яхлит образи шаклланади. Предметларнинг шаклини, катталигини, нисбатларини, йўналишини, шаклининг чегараларини идрок қилиш учун муҳим омил контур чизиқлари йўналишларини аниқлаш ва уларнинг катталиги бўйича нисбати ҳисобланади. Бу маълум бир предметларни тўғри тўртбурчак сифатида, бошқаларини думалоқ сифатида ва ҳ.к. идрок қилишга имкон беради. Кузатувчи, аввало, ўз диққатини текширилаётган объектнинг чегаралари чизиқларида тўплайди, шунинг учун контур ёки шаклни қамраб олган чизиқ предмет тўғрисидаги ахборотнинг муҳим элитувчиси ҳисобланади.

Фазовий хоссалари ва объектларни идрок қилишда нотўғри бузилган идрокни ифодаловчи кўриш тасаввурлари вужудга келади. Кўриш ва тасаввурларни олимларни қуйидаги гуруҳларга ажратишади:

1. Кўзнинг тузилиши хусусиятлари билан боғлиқ тасаввурлар.
2. “Бутун” ва “қисм”ни таққослашда юзага келадиган тасаввурлар.
3. Тик чизиқларни қайта боҳолаш.
4. Ўткир бурчакларни бўрттириш.
5. Ўзгарувчи рельеф, перспектива ва бошқалар.

Диққатнинг бу хоссалари бўлажак мутахассисларни амалий фанлардан тайёрланаётган буюм дизайнига ўргатувчи ўқитувчилар томонидан буюмни лойиҳалаш, буюмни макетлаш бўйича ўқув топшириқларини ишлаб чиқишда кенг фойдаланилади.

Идрок қилиш кўпинча психологлар томонидан мустақил фаолият сифатида тавсифланади. Масалан бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий фаолиятида идрок қилишнинг мустақиллиги кузатишда намоён бўлади. Объект (бирор техник буюмининг эскизи)ни тасвирлаш жараёни идрок қилиш мақсадининг аниқлигисиз бўлиши мумкин эмас, чунки кузатиш машқлари яхши кузатувчанликнинг ривожланиши билан яқунланади. Иш жараёнида талабанинг кузатувчанлиги – ўқув ва касбий билимларни шакллантиришда катта аҳамиятга эга бўлган фаол фикрлаш фаолиятидир. Объектни ўрганишда ўрганилаётган предмет тўғрисида янада тўлиқ ва аниқ тасаввурга эга бўлиш учун деталларни таққослаш, шаклнинг хоссаларини, услубнинг хусусиятларини ва ҳ.к.ларни аниқлаш зарур.

Шундай қилиб, юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, идрок қилиш ва сезиш жараёнини тадқиқ этиш масалалари бўйича биз таълим олувчиларда билиш фаолиятининг бу турини мақсадга йўналтирилган ҳолда ривожлантириш мумкинлиги тўғрисида хулоса чиқардик. Биз инсоннинг сезгиси ва идрок қилиши кўп жиҳатдан интеллектуал аспектга, инсоннинг билимлари даражаси ва мазмунига, шахснинг кўрсатмаларига, қизиқишлари, умумий йўналтирилганлиги ва аввалги тажрибасига ҳамда касбий ижодкорлигига боғлиқ, деб ҳисоблаймиз.

Психологик компонентлардан қизиқиш одамнинг у ёки бу нарсага қаратилган фаол билиш фаолияти ҳисобланади. Касб эгаллашга нисбатан олинганда қизиқишлар – бу кишининг муайян меҳнат соҳасига ижобий муносабати, унинг билишга ва фаолият кўрсатишга бўлган интилишидир. Қизиқишлар ўзининг мазмуни, кўлами, узоқ давом этиши ва теранлигига қараб бир-биридан фарқ қилади. Қизиқишларнинг мазмуни ва кўлами одамнинг билим даражасини ҳамда ҳар нарсага қизиқувчанлигини акс эттиради. Қизиқишларнинг теранлиги ва узоқ вақт давом этиши уларнинг барқарорлигини кўрсатади.

Майллар. Қизиқишлар ўсиб, ривожланиб бориб, *майлга* – кишининг муайян фаолият билан шуғулланишга бўлган интилишига ҳамда мазкур фаолият турига мувофиқ келадиган маҳорат ва малакаларни такомиллаштириб, доимий равишда ўз билимини ошириб бориш учун интилишига айланади.

Агар қизиқишлар “билишни истайман” деган формула билан ифодаланадиган бўлса, майллар – “бажаришни истайман” деган формула билан ифодаланади. Фаолият кўрсатиш мобайнида кишининг майллари нафақат намоён бўлибгина қолмай, шу билан бирга унинг майллари шаклланиб ҳам боради. Фақат турли йўналишда олиб борилган жўшқин фаолиятгина кишига ўз майлларини билиб олиш ва синаб кўриш имконини беради.

Қобилиятлар. Қобилиятлар қизиқиш ва майллар билан маҳкам боғлиқ бўлади ҳамда одамнинг касбга лаёқатини кўрсатувчи белгиларнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Яъни, одамнинг бирор фаолият соҳасида муваффақият қозонишига ёрдам берадиган ҳар қандай индивидуал психологик хусусиятни қобилият деб ҳисоблаш мумкин.

Педагогик қобилият - педагогнинг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини, шунингдек, педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқара олишини ифодаловчи қобилият.

Қобилиятни фақат билим ва малакалардан иборат деб ҳисоблаб бўлмайди. Масалан, агар одам ёшлар характерларини яхши билса ва уларга таълим беришда ёш хусусиятларини эътиборга олса, у ҳолда бундай фазилат – ўқитувчилар учун жуда зарур бўлган қобилият ҳисобланади. Башарти, кишининг хотирасида жуда кўп рақамлар, ҳарфлар, сўзлар ёки ташқи аломатлар мустаҳкам сақланиб қоладиган бўлса, у киши ўз

хотирасидаги мана шу маълумотларни керак вақтда ишлата олса, у ҳолда бу ҳам жуда зарур фазилят, математикка, дастурчига, конструкторга ва бошқа шунга ўхшаш касбдаги кишилар учун зарур бўлган қобилият ҳисобланади.

Ўқитувчи учун педагогик қобилият жуда муҳимдир. **Педагогик қобилият** – ўқитиш ва таълим-тарбия бериш мақсадида бошқа бир кишига таъсир кўрсатиш қобилияти. Педагогик фаолиятга қизиқиш, болаларни севиш, болалар жамоасини уюштира билиш маҳорати, нутқнинг раво ва ишонтира оладиган бўлиши, талабчанлик, хушмуомалалик, адолатлилик, ҳолис ниятли бўлиш ва шу қабилар киради.

Шунингдек, ўқитувчида иродавий сифатлар бўлиши унинг компетенциясини намоён бўлишида ёрдам беради, яъни: дадиллик, қатъиятлилик, интизомлилик, ўзига ва ўз кучига ишониш, ўзини идора қила билиш, оғир-вазмин бўлиш сингари фазилятларни ривожлантиришга ҳам ҳаракат қилиш керак. Мана шу сифатларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб меҳнатга, яъни касбига бўлган қобилиятни таъминлайди.

Демак, бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш жараёнлари қуйидагилардан иборат:

- психологик тайёргарлик – ўқитувчи касбига турли даражада шаклланган йўналтирилганлик, ишга қизиқиш даражаси, малакасини ошириб боришга интилиш, билимларни узлуксиз равишда бойитиш, касбий фикрлаш қобилиятини такомиллаштириш;

- илмий-назарий тайёргарлик – ўз ичига олган зарур даражада психолог педагогик билимлар ва махсус билимларни эгаллаш;

- амалий тайёргарлик – талаб қилинган даражада касбий маҳорат ва кўникмаларнинг шаклланганлиги;

- психо-физиологик ва жисмоний тайёргарлик - унинг таркибида педагогик фаолият талабларига жавоб берадиган фазилятлар йиғиндиси, шаклланганлик, касбий, касб-корлик кўникмаси, унга тўғри келадиган саломатлик ва педагогик фаолият юритиш учун етарли даражадаги жисмоний лаёқатга эга бўлиши демакдир.

Бундан қуйидаги фикрни билдириш мумкин, яъни “касбий тайёргарлик”, “касбий компетентлик” ва “касбий-педагогик ижодкорлиги” бир-бирига яқин тушунчалардир. Тайёрлик, муносиблик, тайёргарлик шахс имкониятларини сифатловчи ҳолатдир, у ўқитувчи учун ўзининг касбий маҳоратини узлуксиз ўстириб боришига, фаолияти жараёнида юзага келган ҳар қандай педагогик вазиятларга ижодий ёндошган ҳолда ҳал қилишига хизмат қилади. Компетенция эса маълум бир фаолият жараёнида юзага чиқади ҳамда шахс ички ҳолатидан ташқари ҳолатига қалқиб чиқади. Компетенция - баҳолаш мезони, мутахассиснинг маълум бир фаолият субъекти сифатида, унинг ўз ишининг билимдони, устаси сифатида ижодий қобилияти борлигини акс эттиради. Бундан келиб чиққан ҳолда, ижодий қобилият тушунчаси шахснинг индивидуал-психологик ўзига хослиги бўлиб, маълум бир фаолият тури бўйича ўз вазифаларини муваффақиятли бажариш шароитлари

эканлигини инобатга олсак, касбий компетенцияни аниқ фаолият давомида ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақият билан адо этиш қобилияти деб тушуниш мумкин.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб қуйидаги хулосага келиш мумкин, яъни мутахассиснинг касбий компетенцияси шахснинг мураккаб тузилмаси бўлиб, унинг фаолиятини аниқлаб беради ва умуммаданий, касбий билимлар, маҳорат, кўникмалар, касбий ижодий ёндашув, шахснинг ижтимоий йўналтирилганлиги, умуман, касбий вазифалар самараси ечим топишни таъминловчи мажмуадир.

Шахснинг ўз касбий фаолиятини бажариши учун қуйидаги шахсий сифатлар зарур: ижодкорлик, техник фикр юритиш, ўз кучига ишониш, ўз касб маҳоратини тинмай ошириб бориш, жараёнларни эмоционал-қатъийлик билан бошқара билиш, касбий компетентликни юзага чиқариши натижаларидир.

Бўлажак мутахассисни касбий-педагогик ижодкорлигининг шаклланиши унинг жамиятдаги ўрни, педагогика олий таълим муассасасидаги мажбурияти ва вазифаларига ҳамда индивидуал қобилиятларига боғлиқ бўлади. Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги унинг индивидуал хусусиятлари, яъни фикрлашнинг илмий таркиб топганлиги, ишга ижодий ёндашиши, ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши ва бошқаларнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Бўлажак мутахассиснинг ижодий индивидуаллигини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг психологик-педагогик шарт-шароитлари қарама-қаршилигини ҳис қилиш, уларнинг ечимини топиш учун эса ўзига хослик ва мақсадга мувофиқлик каби касбий хислатларнинг таркиб топишида намоён бўлади.

Бўлажак мутахассисни педагогик фаолиятнинг репродуктив усули ва ижодкорликдан бирини танлашда нафақат ўзлигини, балки ҳаётий мақсадларини ҳам рўёбга чиқаради. Мутахассис ўзини сифат жиҳатидан ўзгартиради, психологик тўсиқларни енгади, касбий аҳамиятли сифатларини ривожлантириш имкониятларини қидиради, ўзининг педагогик концепциясини ишлаб чиқади. Умуман олганда, ўқитувчининг педагогик фаолияти учун:

1. Инновацион йўналтирилганлик;
2. Ўз ишига ижодкорона ёндашув;
3. Индивидуаллик каби хусусиятлари жуда муҳимдир.

Ижодкор ўқитувчи ўз-ўзини ривожлантирмай, ўз устида ишламай туриб, индивидуалликни кўрсатмай, касбий компетентлигини ҳамда касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантирмасдан касбий фаолиятда юқори мавқега эришиш мумкин эмаслигини тўғри англаб етади. Шу сабабли ҳам касбий зарурат бўлган сифатларни ҳаётий мақсад сифатида ривожлантирмай туриб, янги технологияларни эгаллаши мумкин эмас. Айнан ушбу икки йўналишни педагогнинг ижодий индивидуаллигининг кўрсаткичи сифатида қабул қилиш мумкин.

Бўлажак мутахассиснинг индивидуаллигида психологик ҳамда шахсий жиҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин. Уларнинг педагогик фаолияти умумий ва касбий қобилиятларнинг, шунингдек, касбий мотивациянинг намоён бўлиш даражаси билан белгиланади. Етарли даражада ривожланган қобилиятлар, мақсадлар, эҳтиёжлар доираси қанчалик кенг бўлса, ўқитувчининг касбий маҳорат даражаси шунчалик юқори бўлади.

Бўлажак мутахассисда ўз-ўзини бошқариш, қатъийлик, журъатлилик, жасурлик, атрофдаги инсонларга ҳурмат ва эътибор, камчиликларини ҳис қилган ҳолда ўз имкониятларига ишонч, фаолиятини баҳолашда ҳаққонийлик, кучли ирода, ўз куч-қувватини мақсадли йўналтира олиш, фаолият ва белгиланган вазифаларни амалга ошириш йўлида имкониятларини жамлай олиш, белгиланган мақсадни амалга оширишда фаолиятини тўғри бошқариб бориш, ақлий фаоллик ва ўзгарувчан шароитларга мослаша олиш, шахсни ҳаракатга келтирувчи куч ҳамда ижтимоий олам билан ўз имкониятларини қиёслай олиш сифатларига эга бўлсагина юксак касбий маҳорат даражасига эриша олиши мумкинлиги аниқланган.

Таълим олувчиларнинг ўқув материални ўзлаштириши уларда фикрлаш жараёнининг самарадорлиги, ўқув материални умумлаштира олиши, шу ўқув материалдан мутахассислиги учун зарур бўлган хулосаларни чиқара билиши, ўз фикрида қатъий туриши, мақсадга эришувчанлиги, ўқув материалнинг таълим жараёнидаги камчиликларни тўлдиришга ёрдам бериши ҳам инobatга олинаши зарур. Шунинг учун ўқув материалнинг таълимий-дидактик, илмий ва ахлоқий талабларга жавоб берадиган қилиб танланиши бўлажак мутахассисларнинг эртанги билим савияси, шахс сифатидаги такомилли, келажакда амалиётдаги ютуғи мажмуаси ҳамдир.

Демак, умумкасбий ва мутахассислик фанларини ўқитишда педагогик–психологик қонуниятларни ҳисобга олинаши бевосита бўлажак мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлигини ривожланишида муҳим аҳамиятга эга экан. Бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий фаолияти – бу ўқув тарбиявий жараёнга ўзининг фаол муносабатларини билдириб, қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда ижтимоий – иқтисодий нуқтаи назардан ёндашиб, комил инсон сифатлари билан бирга ақлий касбий тафаккурини ривожлантиришга ёрдам берувчи фаолиятдир. Шунинг учун ҳам мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантиришда, албатта, ҳар томонлама такомиллашган чуқур касбий билим, ҳар бир педагогик масалага ижодий ёндошиш зарурдир.

Ўқитувчининг индивидуаллигида психологик ҳамда шахсий жиҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин. Уларнинг педагогик фаолияти умумий ва касбий қобилиятларнинг, шунингдек, касбий мотивациянинг намоён бўлиш даражаси билан белгиланади. Етарли даражада ривожланган қобилиятлар, мақсадлар, эҳтиёжлар доираси қанчалик кенг бўлса, ўқитувчининг касбий маҳорат даражаси шунчалик юқори бўлади.

Ўқитувчида ўз-ўзини бошқариш, қатъийлик, журъатлилик, жасурлик, атрофдаги инсонларга ҳурмат ва эътибор, камчиликларини ҳис қилган ҳолда ўз имкониятларига ишонч, фаолиятини баҳолашда ҳаққонийлик, кучли ирода, ўз куч-қувватини мақсадли йўналтира олиш, фаолият ва белгиланган вазифаларни амалга ошириш йўлида имкониятларини жамлай олиш, белгиланган мақсадни амалга оширишда фаолиятини тўғри бошқариб бориш, ақлий фаоллик ва ўзгарувчан шароитларга мослаша олиш, шахсни ҳаракатга келтирувчи куч ҳамда ижтимоий олам билан ўз имкониятларини қиёслай олиш сифатларига эга бўлсагина юксак касбий маҳорат даражасига эриша олиши мумкинлиги аниқланган.

Талабанинг касбий компетентлигини ривожланишида ҳаракатли-ўзгарувчи сифатли билимлар тизими муҳим роль ўйнайди. Бу билимнинг муҳим томонларидан бири шундан иборатки, унда воқеликни субъективлик мезони асосида бўлимларга бўлиб қаралади. Бу жараён, ўз навбатида, қаралаётган моделларнинг орасида муқобилларини қидиришга, бир моделни бошқа модель билан таққослаш ва таққосланадиган компонентларнинг нафақат ўзига, балки дизайнига ҳам аҳамият беришга, ҳаракат қилишга ўргатади. Маълумки, таққослаш бир жинсли предметлар устида олиб борилиб, уларга таққосланувчи компонентларнинг сифатлари, хоссалари ҳақида умумий хулосалар чиқарувчи, якуний натижага олиб келувчи фактлар мажмуаси яратилади.

Демак, юқоридаги фикрлардан касбий компетентликни шакллантириш ва ривожлантиришнинг психологик-педагогик шарт-шароитлари куйидагилардан иборат эканлигини кўришимиз мумкин:

- таълим жараёнини шахснинг касбий компетентликка эришишида бетакрор индивидуаллигини ривожлантиришга қаратиш;
- бўлажак мутахассиснинг ўқув-билиш, имитацион-моделлаштириш ва касбий-амалий фаолиятининг ўзаро тўлдирувчанлиги ва изчиллиги;
- касбий компетентликни инсонпарварликка қаратилган ҳолда ташхис қилиш ва ўз-ўзини ташхис қилиш;
- касбий компетентликнинг субъектли, объектли ва предметли таркибий қисмларини шакллантириш воситалари сифатида субъектли-амалий, мазмуний-технологик ва предметли-натижавий вазифалар тизимидан фойдаланиш.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бўлажак касб таълими ўқитувчисини касбий компетентлигини шаклланишининг тузилмаси индивидуалликнинг шаклланиш ва ривожланиш мақсадларини тасаввур қилиш, яъни ижодий фаолият мақсадини белгилаш ҳамда ижодий фаолиятда муваффақиятга эришишга интилиш, ижодий тасаввурнинг ривожланиши, ижодий фаолият шароитида ўз ҳиссий ҳолатларини бошқариш, шунингдек, ижодий фаолиятни амалга оширишдаги қатъиятлилик, мақсадга интилувчанлик, ечимини топилиши қийин бўлган вазиятларни енгиб ўта олиш, изланувчанлик ҳолатида ўз-ўзини бошқара олиш, ўз ижодий ечимларини таҳлил қила олиш қобилиятларини ривож-

лантира олиш, ижодкор индивидуал шахс сифати тасаввурларнинг, мустақил фикрлашнинг ривожланиши кабилардан иборат экан.

Бўлажак касб таълими ўқитувчисининг фаолиятини амалга ошириши учун касбий маҳорати ҳамда назарий-амалий тайёргарлиги юқори бўлиши керак, яъни умумкасбий ва ихтисослик фанлари бўйича билим олиш жараёнида бакалавр фанлар юзасидан тасаввурга эга бўлиши, психологик-педагогик курслари ва мутахассислик фанлари бўйича мавзулар юзасидан керакли маълумотларни билиши, малака ҳосил қилиши ва улардан фойдалана олиши ҳамда кўникмаларига эга бўлиши лозим.

Психологик-педагогик ва ихтисослик фанлари бўйича билимлар касбий компетенция эгаси бўлиш учун етарли эмас, бу билимларнинг кўпчилиги, хусусан, назарий, амалий ва методологик билимлар ўқитувчининг интеллектуал амалий кўникма, малака ва маҳоратини ошишига сабаб бўлади. Педагогик кўникма, малака ва маҳорат кенг қамровли узлуксиз фаолият бўлиб, шахс камолоти учун хизмат қилади. Бу тушунча назарий билимларнинг бўлажак ўқитувчилар амалий тайёргарлигидаги аҳамиятини ва касбий сифатларини ҳамда педагогик қобилиятини янада оширади.

Ўқитувчининг касбий-педагогик шахсий сифатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Таълим олувчиларга хушмуомала ва қизиқувчан муносабатда бўлиш;
- Ўз жамоаси аъзолари ва ўқитувчиларнинг танқидларига тайёр бўлишлик, ўз фаолиятига ўзгаришлар кирита олиш;
- Ижтимоий воқелик ва атроф-муҳитга нисбатан шахсий қарашларига эга бўлиш ва уларни таълим олувчилар билан муҳокама қилиш ўртоқлашиш;
- Танқид ва рефлексия (ўз-ўзини назорат ва таҳлил қилиш)га нисбатан юқори лаёқатда бўлиш;
- Насиҳатгўйлик ва манманликдан ўзини сақлай олиш;
- Муҳокама қилинаётган ҳар қандай муаммо ва қарашларга тўғри муносабатда бўлиш;
- Ўз шаънига айтилаётган танқидларга самимий муносабатда бўлишлик;
- Шахсий ёндашув ва ўз таълим йўналишига эга бўлиш ва бепарво бўлмаслик;
- Ўз фикр ва қарашларини таълим олувчилар билан ўртоқлашиш;
- Ифодали сўзлаш, равон, сўз бойлигига эга бўлиш.

Шунингдек, таҳлил қилиб чиқилган илмий тадқиқот ишлари шунини кўрсатадики, ўқитувчининг касбий сифатларини шаклландиришнинг асосини мотивацион хислатлар, интеллектуал салоҳият, иродавий сифатлар, амалий кўникмалар, ҳиссий сифатлар ҳамда ўз-ўзини бошқара олиш сифатлари ташкил этади. Касбий фаолиятида педагогик вазифаларни ҳал этилиши, авваломбор, тарбия субъектининг индивидуал сифатларига таянади. Ушбу сифатлар ўзининг ривожланган кўринишида инсоннинг тўла шаклландиришнинг, индивидуаллигини, ҳар томонлама баркамоллигини тавсифлайди. Уларнинг ривожланганлик даражаси шахснинг ижтимоий фаоллиги, ҳаёт тарзи, бахти ва жамиятда ўзини қай тарзда тутишини

белгилаб беради, педагогнинг эса касбий компетентлигини швкллвнишида ўз аксини топади.

Илмий тадқиқот ишларининг таҳлилидан шахснинг касбий шаклланганлик даражасини ифодаловчи иккита асосий мезонни ажратиб кўрсатиш мумкин:

Биринчи мезон: инсоннинг мотивацион хислатлари, ўзининг бевосита истакларини бошқара олиш: ўз хоҳиш ва эҳтиёжларини тутиб тура олиш, ижтимоий ҳаёт воқеаларига ўз қизиқишини намоён қилиш даражасида ривожланган бўлса у шахс деб аталиши мумкин. Бунда жамиятда кенг қабул қилинган, қўллаб-қувватланадиган ижтимоий аҳамиятли мотивлар, яъни, хоҳиш-истаклар ривожланган бўлиши керак.

Иккинчи мезон: инсон ўз хулқини онгли равишда ўзини-ўзи бошқаришга қодир бўлган ҳолида уни шахс деб аталиши мумкин бўлади.

Кўриниб турибдики, шахс ва индивидуал сифатлар бир-бирини ўзаро тўлдиради, шу сабабли педагогик мақсадлар йўлида ҳам шахсни, ҳам индивидуалликни ўзаро қарама-қарши қўймаган ҳолда ривожлантириш лозим. Бунда, шахс сифатлари индивидуаллик омилларининг ривожланиши асосида шаклланади. Демак, шахсни тарбиялаш ва унинг касбий компетентлигини шакллантириш учун индивидуал сифатларни, шунингдек, шахснинг психологик компонентларини ривожлантириш ҳам талаб этилади.

Компетенция асосида ётувчи психологик компонентлар. Бўлажак ўқитувчининг касбий компетенциясининг шаклланишида психологик компонентларнинг роли ҳам каттадир. Бундай компонентлар педагогнинг касбий компетентлигини шаклланишига у ёки бу даражада таъсир кўрсатади.

Демак, юқоридаги фикрлардан касбий компетентликни шакллантириш ва ривожлантиришнинг психологик-педагогик шарт-шароитлари куйидагилардан иборат эканлигини кўришимиз мумкин:

- таълим жараёнини шахснинг касбий компетентликка эришишида бетакрор индивидуаллигини ривожлантиришга қаратиш;

- бўлажак мутахассиснинг ўқув-билиш, имитацион-моделлаштириш ва касбий-амалий фаолиятининг ўзаро тўлдирувчанлиги ва изчиллиги;

- касбий компетентликни инсонпарварликка қаратилган ҳолда ташхис қилиш ва ўз-ўзини ташхис қилиш;

- касбий компетентликнинг субъектли, объектли ва предметли таркибий қисмларини шакллантириш воситалари сифатида субъектли-амалий, мазмуний-технологик ва предметли-натижавий вазифалар тизимидан фойдаланиш.

Касб таълими ўқитувчисининг касбий компетенциялари жамият олдига қўйилган мақсадларга мувофиқ равишда муҳандислик вазифаларини муваффақиятли тарзда амалга ошириш, касбий фаолиятга бўлган мотивациянинг кучли бўлиши ва ишлаб чиқариш вазифаларининг юқори даражада амалга оширилишини таъминлаш учун замин яратади.

Таълимга компетентлик асосида ёндашув фақатгина маълумотлар ва кўникмаларнинг йиғиндисини эгаллашдан иборат бўлган таълим

натижаларига эмас, балки, шахснинг касбий фаолиятга, турли хил муаммоларни мустақил равишда еча олишга қодирлиги ва тайёрлигига йўналтирилган таълим натижаларининг янги турларини юзага келтиради.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, касбий таълимнинг мақсади – ўқув фаолиятининг турли-туман тарзда ташкил этиш, талабаларнинг ижтимоий амалиётда самарали иштирок этишларига эришиш, ҳар томонлама етук шахсий сифатларини шакллантириш, уларнинг нафақат муайян билимларни эгаллашга бўлган иштиёқини, балки, доимий равишда ўз-ўзини такомиллаштириб боришга тайёрлигини таъминлаш, ижодий салоҳиятларини ошириб бориш орқали касбий компетенцияларини шакллантиришдан иборат.

II-БОБ. КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ-ПЕДАГОГИК ИЖОДКОРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

2.1. Касбий таълим тизимининг ўзига хослиги ва компетентликка йўналтирилган педагогик шарт-шароитлари

Жамиятда амалга оширилаётган ислохотлар талабларига тўла жавоб берувчи, ишлаб чиқариш соҳасида юзага келган рақобатга бардошли, кескин ўзгаришларга мослаша олувчи, шунингдек, меҳнат бозорида мутахассислар малакасига қўйилаётган талаблар даражасида самарали фаолият юритувчи шахсни шакллантириш долзарб муаммо эканлиги юқорида қайд этиб ўтилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси олий таълим Давлат таълим стандартларининг касб таълими ўқитувчиларига қўйиладиган янги, янада юқори талаблари билан бир қаторда касб таълими бўлажак ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари, механизми, методлари ҳамда технологияларини ишлаб чиқишга ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда.

Таълимнинг устувор вазифаларидан бири, бу таълим олувчи онгу шуурида миллий ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш, унда келажакда жамиятда ўз муносиб ўрнини топиши учун амалий ҳаётий кўникмаларни шакллантириш билан талаба ёшларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларга фаол киришишига замин ҳозирлашдир.

Шу нуқтаи назаридан, таълим-тарбия жараёнида нафақат талаба ёшларга фанлар бўйича билим бериш, балки эгаллаган билим ва малакаларини амалга татбиқ этиш, улардан ижтимоий ҳаётда фойдаланиш кўникмаларини, яъни компетентликни шакллантиришга йўналтириш ҳам асосий вазифалардан биридир. Бу борада олий таълим мазмуни қайта кўриб чиқилиб, олий таълимни мазмунан модернизациялашда Давлат малака талабларида назарда тутилган вазифаларни бажарилиши назарда тутилади:

Бакалавр тайёрланадиган касбий фаолиятнинг муайян турлари таълим жараёнининг манфаатдор иштирокчилари билан ҳамкорликда олий таълим тизими томонидан аниқланади.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигини шакллантириш, касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш олий таълим муассасаларида уларнинг касбий ва шахсий камолотини таъминлаш учун зарур педагогик шарт-шароитларни яратиш, касб таълими ўқитувчиси касбий компетентлигини ва касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантиришнинг педагогик асосларини ишлаб чиқиш, психологик-педагогик шароитларини аниқлаш ҳамда касбий-педагогик ижодкорлигини ривожланганлик даражасини аниқловчи мезонларни асослашда шу йўналиш учун ишлаб чиқилган Давлат малака талабларига алоҳида эътиборни қаратиш лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқариш корхоналарига янги техника ва технологияларни ҳамда

бошқарувнинг янги усуллари жорий этилиши барча таълим муассасаларида мутахассисларни, шунингдек, касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш мазмунини модернизациялашга асос бўлди.

Олий таълим муассасаларида етук малакали кадрларни тайёрлаш тизимида таълим олувчи ва таълим берувчилар ўртасидаги субъект-объект муносабатларидан субъект-субъект муносабатларига ўтилиши таълим жараёнини компетентли ёндашув асосида қурилишига замин яратди.

Бўлажак касб таълими ўқитувчилари педагогик ва муҳандислик билимларига эга бўлишлари кераклиги малака талаблари ва давлат таълим стандартларида белгилаб қўйилган. Шунинг учун бўлажак мутахассислар — муҳандисларнинг касбий компетенцияси таркибига ижодий изланувчанлик ҳамда янгиликларга чанқоқлик каби сифатлар киритилиши асосий талаблардан бири ҳисобланади.

Бир томондан таянч компетенцияларни белгилаш бўйича назарий тушунчаларни таҳлил этиш, таққослаш ва умумлаштириш ва иккинчи томондан, касбий таълимнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш орқали замонавий жамиятда уларни ўзлаштирмай туриб инсон муваффақиятли, зиддиятларсиз ва қарама-қаршиликларсиз фаолият кўрсата олмайдиган компетенцияларнинг белгиланган барқарор гуруҳларини қуйидагича бирлаштиришга эришилди.

- ижтимоий компетенция:

- ижтимоий-фуқоролик соҳасидаги компетенция;
- ижтимоий алоқалар соҳасидаги компетенция;
- ахборот соҳасидаги компетенция;
- ижтимоий-индивидуал соҳадаги компетенция;

- касбий-меҳнат компетенцияси:

- меҳнат бозори ва касбий таълим соҳасида вазиятни таҳлил қилиш ва баҳолай олиш кўникмаси, бозор муносабатлари шароитида фаолият кўрсата олиш, ҳуқуқий меъёрлар ва меҳнат муносабатлари этикасини билиш кабиларни таъминлайдиган *умумкасбий компетенция*;

- *психологик-педагогик компетенция*;

- касбий таълимнинг иккала даражасига мос келадиган *соҳага оид компетенция*;

- тизимли компетенция, мазкур компетенцияни эгаллаш натижасида инсоннинг ҳам касбий жиҳатдан, ҳам шахсий ва ижтимоий ҳаётда мустақил равишда билим олиш фаолиятига, рефлексияга, ижодкорликка, жисмоний ва психик жиҳатлардан ўз-ўзини бошқаришга, ривожлантиришга ва такомиллаштириб боришга қодирлиги ва тайёрлиги шакллантирилади.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда, компетентлик ёндошувининг асосий таянч ғоясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

компетентликка йўналтирилган касбий таълим – таълим олувчилар томонидан тизимли, ижтимоий, умумкасбий, психологик-педагогик ва соҳага оид компетенцияларни комплекс равишда ўзлаштиришга қаратилган бўлиб, ушбу компетенциялар олинган билимлар асосида инсоннинг ҳам ўз шахсий

манфаатлари, ҳам жамият ва давлат манфаатлари йўлидаги амалий фаолиятга интеграцияланган касбий тайёргарлигини таъминлаши керак.

Таълим жараёнини компетентлик ёндашувига йўналтириш таълимда методик шарт-шароитларни, янги педагогик технологияларнинг мазмуни ва қўлланишини қайтадан кўриб чиқиш ва ишлаб чиқишни талаб этади, чунки компетентликлар ҳеч бир фан бўйича на билимларга ва кўникмаларга таалуқли эмас. Анъанавий таълимда асосий эътибор таълим олувчининг маълум бир билим, кўникма ва малакалар тўпламини эгаллашига қаратилган бўлганлиги сабабли, бугунги кунда чуқур билимларга эга бўла туриб, уларни зарурат ёки имконият пайдо бўлганда, керакли вақтда ва керакли жойда ўз ўрнида қўллай олмайдиган одамларни учратиш мумкин.

Шу билан бирга, компетентликни билимларга ёки кўникма ва малакаларга қарама-қарши қўйиш ҳам мумкин эмас. Компетентлик тушунчаси билим, кўникма ёки малака тушунчаларига нисбатан кенгроқ, компетентлик уларни таълим натижаси сифатида ўз ичига олади (лекин бунда компетентлик билим, кўникма ва малакаларнинг оддий йиғиндиси эмас, бир мунча бошқачароқ мазмундаги тушунчадир). Компетентлик тушунчаси нафақат когнитив ва операцияли-технологик, балки, мотивацион, ахлоқий, ижтимоий таркибий қисмларни ҳам ўз ичига олади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, таълим жараёнининг ҳам мазмунини, ҳам шаклларини бараварига ўзгартириш зарур. Бунда ўзгартирилган шакллар таълим олувчиларга маълум бир компетенциялар бўйича билим бермасдан, балки, бутун таълим жараёни давомида улар асосида фаолият олиб боришларини таъминлаши керак. Яъни, таълим олувчи навбатдаги кўникмалар тўпламини шакллантириш йўли билан бўлажак касбий фаолиятига тайёрланиши эмас, балки, компетенцияларни шу ерда ва ҳозир сингдириб бориши керак. Шунинг учун компетентлик таълими натижасида қуйидагилар таъминланиши керак:

– ўз-ўзини ҳаракатга келтириш манбаи сифатида таълим олишга ички мотивациянинг мавжуд бўлиши;

– яхлит фаолиятни эгалаш шарти сифатида ўқув фаолияти жараёнида ўз-ўзини ташкиллаштириш қобилияти;

– ҳар бир одамга ўзининг у ёки бу ўқув материални ўзлаштира олиш даражасини аниқлаш имконини берувчи ўз-ўзини дифференциациялаш (ўз даражасини аниқлай билиш) қобилияти;

– таълим олувчи томонидан шахсий аҳамиятга эга бўлган натижаларга эришишлик;

– таълим жараёнининг барча субъектлари орасидаги ўзаро боғланган самарали фаолиятнинг мавжудлиги.

Шу билан бирга, компетентликка йўналтирилган таълимнинг метод ва технологиялари маълум бир шароитларда шакллантирилган қобилиятларни бошқа бир шароитларга осон кўчиши ва мослашувчанлигини таъминлаши керак, яъни “ноадаптив фаоллик” хусусиятини ҳосил қилиши керак.

Шуни таъкидлаш керакки, олий таълим муассасалари ўқитувчисининг энг муҳим вазифаси талабаларнинг касбий компетентлиликларини барқарорлаштириш, тўлдириш ва трансформациялаш механизмлари бошқариш имкониятларини босқичма-босқич тарбиялаш учун психолого-педагогик шароитларни яратишдан иборат. Шароитларни ошириб бориш босқичлари қуйидагича: талабанинг фаолиятини ўқитувчи бошқариши – ўқитувчи ва талаба томонидан касбий компетентлилик иш механизмларининг биргаликда бошқарилиши – бўлажак мутахассиснинг касбий жиҳатдан ўз-ўзини ривожлантиришини ўзи бошқариши.

Касб таълими йўналиши бўйича юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш жараёнида компетентлилик ёндашуви асосида касбий таълим мазмунини лойиҳалаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда асосий эътибор касбий таълимнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирган, фундаментал ҳамда касбий йўналишларни уйғунлаштирган таълим мазмунини лойиҳалаштиришга компетентлилик асосида ёндашувларни аниқлаштиришга қаратилмоқда.

Таълим мазмуни таълим жараёнининг ижтимоий мақсадларига эришишини таъминлайдиган асосини ташкил этувчи асосий элементи ҳисобланади. Таълим мазмунини самарали педагогик фаолият тажрибалари, яъни меҳнат фаолияти, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш ташкил этади.

Компетентли ёндашув таълим сифатини баҳолаш учун ҳам жуда муҳим ҳисобланади, чунки, таълим олувчи томонидан эришиладиган асосий таълимий натижа – компетентлик ҳисобланади, унинг асосий кўрсаткичлари эса, бир томондан таълим стандартларининг меъёрий талабларига мувофиқлиги, иккинчи томондан, шахснинг ва турли ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларига мослигидир. Шундай қилиб, компетентликнинг биринчи таркибий қисми меъёрий ҳужжатларда (ЎЗР қонунлари, ДТС ва б.) белгилаб қўйилган таълим натижаларидан иборат. Иккинчи таркибий қисмини ижтимоий талаблар ва эҳтиёжлар белгилайди, бу қисм жамиятнинг ривожланишига мутаносиб равишда универсал, ўзгарувчан бўлиб, ўзгартиришлар ва тузатишлар киритилиб турилади.

Бугунги кунда касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашда бўлажак мутахассисларнинг шундай сифатлари талаб этиладики, юқори даражадаги билим ва касбий кўникмалар асосида улар педагогик фаолиятни ва ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қила оладиган, янги ностандарт ғояларни илгари сура оладиган, рационал, замонавий талабларга жавоб берадиган метод ва воситаларни, касбий ва илмий ахборотларни ўзлаштиришнинг янги усулларини амалиётда қўллаш оладиган бўлиши лозим. Шунинг учун бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий тайёрлашнинг характерини сезиларли даражада ўзгартириш учун касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашда компетентлилик асосида ёндашилган ҳолда таълим мазмунини лойиҳалаштириш зарур. Касб таълими мазмунини компетентлилик асосида ёндашилган ҳолда такомиллаштиришда асосий вазифалар:

- Давлат таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурлари ҳамда дарсликларини такомиллаштириш, мазмунан узвийлаштириш билан таълим узлуксизлигини таъминлаш;

- ўқув режаларидаги турдош фанларни интеграциялаш орқали ўқув юкнамалари кўлами ва ҳажмини оптималлаштириш;

- талабаларнинг Давлат таълим стандартлари бўйича билим, кўникма ва малакаларини баҳолашнинг барча босқичлар учун ягона тизимини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш;

- таълим муассасаларида виртуал ўқув-лаборатория, замонавий ахборот коммуникация, электрон-техник ва масофадан ўқитиш имкониятларини кенгайтириш, дарслик, қўлланма ва ўқув фильмларининг электрон турларини яратиш ва улардан таълим-тарбия жараёнида самарали фойдаланиш;

- тайёрланадиган дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг мазмунини ва сифатини янада яхшилашдан иборат.

Мутахассиснинг касбий компетентлигини ривожлантириш технологияси талабанинг ўқув фаолиятини мутахассиснинг касбий фаолиятига айлантириш жараёни сифатида тузилиши мумкин. Бунда бўлажак ўқитувчининг касбий компетентлигини шакллантиришнинг педагогик шартлари қуйидагича бўлиши мумкин:

- ўзлаштирилган ижтимоий тажрибаларни қайта ишлаш, изланувчанлик ва ижодкорлик фаолиятларида намоён бўладиган аниқ ифодаланган касбий йўналтирилганлик, билимларни эгаллаш фаоллиги;

- касбий фаолиятда кўп учрайдиган ҳар қандай ностандарт вазиятларда мустақил равишда қарор қабул қила олишга, шунингдек, яхлит жараённинг барча воқеа ва ҳодисаларини, далилларини таҳлил қила билишга асос яратадиган илмий тафаккурни ривожлантириш;

- миллий ва жаҳон маданиятини эгаллаганлик, таълим олиш жараёнини англаганлик, ўзининг педагогик қобилиятларини такомиллаштириш, ўз-ўзини ривожлантиришга йўналганлик, тадқиқотчилик фаолиятини ривожлантириш каби кенг доирани ўз ичига олган мустақил таълимни ташкил этиш;

- талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашни индивидуаллаштириш орқали ақлий ва амалий фаолиятида ўзининг индивидуал услубларига эга бўлиш имконини берадиган таълимни ташкил этиш.

Педагог-олимларнинг тадқиқотларида турли даражадаги педагогик ходимларнинг касбий компетентлигининг бошқа таркибий қисмлари ҳам кўрсатилади. Масалан, А.К. Маркованинг фикрича, таълим муассасаси раҳбари учун унинг таълимий компетенцияси муҳим аҳамиятга эга, чунки бу компетенция бошқарув ходимларининг касбий ва шахсий жиҳатдан ўсишининг мазмуний ва технологик томонларини таъминлашга хизмат қилади. Таълимий компетенция раҳбар ходимнинг “Мен-концепцияси”ни ва унинг узлуксиз касбий таълимда бошқарувчилик ролини, узлуксиз равишда касбий ва шахсий жиҳатлардан ўз-ўзини такомиллаштириб боришга, таълимий жиҳатдан маҳсулдорликка тайёрлигини шакллантиришни кўзда тутади.

Раҳбар ходимнинг касбий компетентлигининг ўсишини олдиндан аниқлаш таълимий жиҳатдан ўз-ўзини англаш (ўзини узлуксиз касбий таълим объекти сифатида қабул қилиш) ва таълимий фаолият воситалари ёрдамида касбий ва шахсий жиҳатдан такомиллаштириш орқали амалга оширилади.

Педагогнинг коммуникатив компетентлигини тадқиқ қилишга бағишланган бир қатор ишлар мавжуд. Масалан, Л.Г. Антропова ўқитувчининг коммуникатив компетентлигини унинг касбий компетентлигининг асоси, таълим жараёнининг мақсадларини амалга оширишда ўқитувчининг етакчи кўрсаткичи деб ҳисоблайди. Муаллиф мазкур тушунчани “ўқитувчи шахсининг касбий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган интегратив сифати бўлиб, унинг асосий таркибий компонентлари: коммуникатив билим, кўникма ва малакалар, коммуникативликка йўналтирилганлик, инсонпарварлик, коммуникативлик жиҳатдан креативликдан иборат ва булар биргаликда педагогик мулоқотнинг самарадор бўлишини таъминлайди”, – деб ҳисоблайди.

Кўпгина илмий-педагогик тадқиқотларда “педагогик компетентлик” тушунчасидан фойдаланилади, бунда ушбу тушунча икки хил маънода ишлатилади.

Биринчи ҳолда касбий компетентликнинг бир кўриниши бўлиб, муайян касбий соҳа вакилларига тегишли – таълим соҳаси (ўқитувчилар, педагоглар, таълим муассасалари ҳамда таълимни бошқариш органлари раҳбарлари ва б.). Бу ҳолда мазкур атаманинг синонимлари сифатида “педагогнинг касбий компетентлиги”, “касбий-педагогик компетентлик”, “касбга оид педагогик компетентлик” каби тушунчаларни кўрсатиш мумкин.

Иккинчи ҳолда, педагогик компетентлик – фаолияти педагогикага тегишли бўлмаган, лекин маълум бир даражада (қисман) педагогик йўналтирилганлиги мавжуд бўлган мутахассисларнинг касбий компетентлигининг таркибий қисми сифатида тушунилади. Уларга “инсон-инсон” тизимида, яъни одамлар, айниқса болалар ва ёшлар ишлайдиган кўпгина мутахассисларни киритиш мумкин (ижтимоий соҳа ходимлари, психологлар, реабилитологлар, ҳарбий қисмларнинг офицерлари ва б.).

Мазкур муаммо бўйича бажарилган илмий ишлар таҳлили натижаларига кўра, *педагогик компетентликни* ташкил этадиган асосий таркибий қисмларни аниқлаштириш мумкин:

– *методологик*, педагогик фаолиятнинг умумий методологиясини ўзлаштирилганлигини акс эттирувчи;

– *фанга оид махсус*, таълим олувчилар томонидан ўзлаштирилиши керак бўлган билим ва кўникмалар соҳасига оид;

– *методик*, диагностика, ўқитиш, тарбиялаш ва назорат қилишнинг турли методикаларини билишни ҳамда уларни амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ равишда қўллаш олишни таъминловчи;

– *махсус-психологик*, таълим олувчиларнинг психологик хусусиятларини ҳисобга ола билиш, психологик усуллар ва педагогик мақсадларга эришиш йўлларида оқилона ва тўғри фойдалана олиш имкониятларини берувчи.

Бундан ташқари, ҳар бир замонавий одам учун муҳим бўлган ижтимоий компетенцияларни эгаллаш зарурияти педагогнинг касбий компетентлиги тузилмасига индивиднинг ўз турлича ижтимоий қарашларини ифодалаш имконини берувчи таркибий қисмни киритишни тақозо этади. Шунинг учун ижтимоий компетентлик тузилмасида қуйидаги нисбатан мустақил ҳисобланадиган таркибий қисмларни (компонентларни) ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ижтимоий-индивидуал компетентлик, ўзини бу дунёда инсон, индивид, шахс сифатида ҳис қилиш имконини берувчи;
- ижтимоий-фуқаролик компетентлиги, ўзини жамиятнинг аъзоси, фуқаро сифатида ҳис қилиш имконини берувчи;
- коммуникатив компетентлик, бошқа одамлар билан муваффақиятли ўзаро мулоқот олиб бориш имконини берувчи;
- ахборот компетентлиги, кенг ахборот майдонида эркин ҳаракатлана олиш ва ҳоказо.

Ҳар қандай соҳа мутахассиси компетентлигининг муҳим таркибий қисми ҳисобланадиган *тизимли компетентлик* касбий жиҳатдан ҳам, шахсий ва ижтимоий жиҳатлардан ҳам инсоннинг мустақил равишда билимларни ўзлаштириш фаолиятига, рефлексияга, ижодкорликка, жисмоний ва психологик жиҳатдан ўз-ўзини бошқара олишга, ўз-ўзини ривожлантиришга ва такомиллаштириб боришга қодирлигини ва тайёрлигини таъминлайди.

Бироқ, касбни ўргатишга йўналтирилган “*фанга оид махсус компонент*”нинг алоҳида аҳамиятга эгаллиги ва кенгроқ тузилганлиги ҳисобида касб таълими ўқитувчисининг касбий компетентлиги мураккаброқ ҳисобланади ва қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

- *ижтимоий компетентлик*, ҳар бир замонавий одам учун муҳим бўлган индивиднинг ўз турлича ижтимоий қарашларини ифодалаш имконини берувчи; ижтимоий компетентлик ҳар бири мустақил компетентлик сифатида қаралиши мумкин бўлган кўплаб жиҳатлар – таркибий қисмларни ўз ичига олади (ижтимоий-фуқаролик, ижтимоий-коммуникатив, ахборот компетентлиги ва ижтимоий-индивидуал компетентлик);

- *касбий-меҳнат компетентлиги*, ўз ичига қуйидагиларни олади:

- *умумкасбий (муҳандислик-техникавий) компетентлик*, тегишли касб ва соҳанинг умумтехник, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик, ахлоқий ва бошқа жиҳатлар билан боғлиқ бўлган масалаларининг кенг доирасида бемалол фикр юрита олишликни кўзда тутди;

- *психологик-педагогик компетентлик*, мазкур соҳа бўйича мутахассиснинг компетентлиги тузилмасида марказий ўринни эгаллайди ва ўз навбатида бир қатор компонентларни ўз ичига олади (методологик, методик, махсус-психологик);

- *соҳага оид компетентлик*, тегишли касбнинг умумий назарий асосларини билиш, унда қўлланиладиган ва доимо ўзгариб, янгиланиб турадиган технологияларни яхши билиш ҳамда фойдалана олиш ва ҳоказоларга тегишли бўлади;

- *тизимли компетентлик*, компетентлик тузилмасида тизимни ҳосил қилувчи элемент ҳисобланади, чунки у компетентликнинг бошқа барча мазмуний компонентларини шакллантиришнинг зарурий шарти ва асосий омили ҳисобланади.

Касб таълими ўқитувчисининг касбий компетентлигининг мазмуний тузилмаси таълим тизимидаги ҳар қандай туб ўзгаришларнинг бошланишида аниқлаб олинган мутахассис модели учун асос қилиб олинган. Касбий компетентлик мазмуний тузилмасининг ҳар бир компоненти алоҳида, фанга оид махсус компетентлик сифатида қараш мумкин, негаки, уларнинг ҳар бири мураккаб, уч даражали тузилишга эга бўлган компонентли тузилмадан иборат.

Шундай қилиб, шахснинг ўзига хос, интегратив сифати ҳисобланган компетентликнинг тизимни ҳосил қилувчи, марказий компоненти – билиш воситаларига оид компетентлик бўлиб, у иккита таркибий қисмдан иборат: моддий-мотивацион ва рефлексивлик - креативлик. Назарий ва амалий билимларни амалий ҳаракатларнинг мослашувчан, ўзгарувчан ва тезкор шаклларига кўчиришнинг бу воситаларини эгаллаганлик тизимли компетентликни таъминлайди.

Ҳозирги даврда ёшларнинг билим олиш мотивацияларини шакллантирувчи механизмларни ва ўқитишнинг янги шакл, ноанъанавий методлари орқали уларнинг билиш жараёнларини фаоллаштириш тизимини такомиллаштириш, улардаги касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантириш ҳамда индикаторлар тизими орқали таълим-тарбия жараёни сифатини бошқариш механизмларини ишлаб чиқиб, амалга жорий этиш методлари мавжуд бўлиб, айнан мана шулар узлуксиз таълим тизимини мазмунан модернизациялашни, таълим-тарбия самарадорлигини янги сифат босқичига кўтаришга хизмат қиладиган таъсирчан чораларни кўришни тақозо қилади.

Таълимнинг энг асосий вазифаларидан бири, бу таълим олувчи талабанинг онгида миллий ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш, унда келажакда жамиятда ўз муносиб ўрнини топиши учун амалий ҳаётий кўникмаларни ва касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантириш билан талаба ёшларнинг ижтимоий иқтисодий муносабатларга фаол киришишига замин ҳозирлашдир. Шунинг учун, таълим-тарбия жараёнида нафақат талаба ёшларга фанлар бўйича билим бериш, балки эгаллаган билим ва малакаларини амалиётга татбиқ этиш, улардан ижтимоий ҳаётда фойдаланиш кўникмаларини ҳамда педагогик ижодкорлигини шакллантиришга йўналтириш ҳам асосий вазифалардан биридир.

Турли муаллифлар томонидан эълон қилинган касбий компетенция муаммолари тўғрисидаги илмий мақолаларда ижодий изланиш энг асосий сифатлардан бири эканлиги қайд этилади. Бизнинг мазкур тадқиқотимизда мутахассиснинг касбий компетенциясида ижодкорлик масаласига алоҳида урғу берилган бўлиб, у мутахассисда касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантиришни назарда тутди.

Касбий-педагогик ижодкорлик ҳақида фикр юритар эканмиз, аввало ижодкорликнинг моҳиятини мукамал таҳлил қилиб олиш зарур. Ижодкорлик моҳиятини ўрганиш, айтиш жоиз бўлса, ўта мураккаб масала саналади, чунки унинг зиммасига инсонни ва табиатни ўрганишнинг муҳим методологик масалаларини ечишдек вазифа қўйилади. Ижодкорликни ривожлантириш манбалари, биологик ва ижтимоий, объектив ва субъектив, индивидуал ва жамоа ўртасидаги ўзаро мутаносибликни бу жараёнлар ўз ичига қамраб олади.

Ижодкорлик сўзининг ижтимоий адабиётларда бир қатор синонимлари мавжуд. Улар кўп ҳолларда наворлик, ижодий қобилият, самарадор фаолият, ижодий фаолият, эвристик фаолият, ижодий фаоллик, фикрлашнинг ижодий усули, ижодий потенциал, ижодий изланувчанлик каби сўзлар билан изоҳланади. Бу соҳада Р.Ф.Мухутдиновнинг “уларнинг барчаси турли мезонда бўлса ҳам бир хил мазмун ва моҳият касб этади, бутунлик, умумийлик, жараён ва натижа, умумийлик ва хусусийлик ва бошқалар”, деган фикрига қўшилаемиз.

М.Г.Яршевский фикрига кўра, ижодкорлик янгилик яратиш демакдир. Уни шундай тушуниш керакки, “субъектнинг тасаввурлари янгиланади ва хулқ-атвори, у яратган ва инъом этаётган маҳсулотлари ҳам яхшиланади” (М.Г.Яршевский). Бу белгиларни у ёки бу шаклда кўплаб ижодкорлар фаолиятида кузатиш мумкин. Бизнингча, ижодкорликни аниқлашда С.Л. Рубенштейннинг фикрлари аниқ ва лўнда баён этилган: унинг таъкидлашича: “Ижодкорлик у қандайдир янгилик яратувчи фаолиятдир. У ижодкор юксалиши тарихига янгилик олиб киради. Шу билан бирга, фан ва маданият тараққиёти тарихида ҳам ўз изини қолдиради” (С.Л. Рубенштейн).

Ижодкорлик “қайта шакллантириш”, - мавжуд шакл унсурлари ёрдамида янги шакл яратиш демакдир. “Қайта шакллантириш” ижодкорлиги ўз ичига олдиндан маълум бўлган шаклга ўхшаган янги шаклни кашф этишдир. Ижодкорлик “бир шаклдан иккинчи шаклга ўтказиш” - бу жараёнда қоидаларнинг янги қолипи, чизмаси, маълум тузилмаларнинг янги тури юзага келади. Янги яратилган шакллар эски шаклларнинг янгича талқини бўлмайди. Лекин нарсаларни англашнинг ҳақиқатан янги усуллари ва янги шакллари сифатида пайдо бўлади, бу бир шаклдан иккинчи шаклга ўтказиш “трансформацион” ижодкорликка мисол бўлади. Бу ижодкорлик учун эвристик жараён шакл ва қоидалардан бошқариладиган шакл қоидаларини ривожланиши учун туғилаётган имкониятлар сари ҳаракат қилади. Ижодкор шахс қоидалар яратилиши биланок, уларга суянган ҳолда, янги қоидалар яратиш устида иш бошлайди. Ундан сўнг фаолият шаклларини очиш, олдин ҳеч қачон қўлланилмаган шаклларни кашф этиш учун бош қотиради. Бўлажак мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлигини шаклланиши ҳақида фикр билдирар эканмиз, бу борада М.Г.Яршевский томонидан берилган хулосалар диққатга сазоворлигини айтиш жоиз. Ижодкорлик жараёнига тизимли муносабат уч жиҳатли таркиб ва уларнинг ўзаро

узвийлигида ўрганишни тақозо этади. Улар нарса ва ҳодисалар, ижтимоий ва шахсга тааллуқлилиқ таркиблардан иборатдир:

1) нарса ва ҳодисалар таркиби бу — эвристика, нарсанинг янги образини яратувчи руҳий “мато”, сўнгра у илмий матнга айланади ва янги ғоялар, назариялар ва кашфиётлар сифатида юзага чиқади. Бу эвристикалар: аналоглар, метафоралар, қиёслаш, моделлардан иборат бўлиб, одатда фикрлаш мазмунини ташкил этади ва визуал шаклга эга бўлади.

2) ижтимоий таркиб — бундай ижодкорлик М.Г.Ярашевский фикрига кўра, когнетив-диологик “дастлабки фаоллиги” сифатида кўзга ташланади. Шундай қилиб, оппонентлар, муқобилликлар ҳам ижодий жараёнларнинг авж олишига туртки беради.

3) шахсга оид таркиб - бу шахсий интилиш, ички мақсадли истак ва ижод субъектининг хусусий сифатларидан иборат бўлиб, ижодий жараёнларни узлуксиз ташкил этишда юзага чиқадиган янги белгилар, ўзгаришлардан иборат (М.Г.Ярашевский).

Р.Ф.Мухутдинов ижодкорлик моҳиятини очиб бериш учун таснифлаш модели ёрдамида икки энг муҳим йўналиш мавжудлигини таъкидлайди.

Биринчиси, И.Я.Лернер нуқтаи назарига боғлиқ, унга кўра, ижод билан шуғулланувчи кишиларнинг фазилатлари чегарасини ўлчаб бўлмайди, улар ҳақида фикр айтиш учун ана шу фаолият табиатини англамай, унга монанд хислатларни билмай, аниқроғи, унинг ижодий фаолият жараёнларини ўрганмай туриб гап юритиш мумин эмас. Шу муносабат билан тадқиқотчи ижодий фаолиятнинг процессуал чегараларини ажратиб кўрсатади:

- мустақил равишда узоқ ва яқин, ички ва ташқи билимлар тизимни ва маҳоратни янги вазиятга кўчиради;

- анъанавий вазиятларда янги муаммоларни ҳис этади;

- объект анъанавий функцияси ўрнига янгисини тасаввур қилади;

- масалаларни ечишда муқобил ечимларни ҳам ҳисобга олади;

- янги муаммоларни ҳал этишда фаолиятнинг олдиндан маълум бўлган усуллари ва йўллари қайта ишлайди;

- принципиал янги йўллар топиш ниятида эскириб қолган йўллардан воз кечади.

Инсон факторини фаоллаштирувчи самарадор захиралардан бири жамият ҳаётининг барча жабҳаларида ишлаб чиқаришда, техникада, фанда, таълим ва бошқарувда ижодкорликни ривожлантириш ҳисобланади. Шу боис ижодий муаммоларни жамоа бўлиб ечиш шароитлари ва ташкил этиш шакллари, муаммолари кун тартибидаги долзарб масалалардир. Ижодий кадрларни танлаш ва тайёрлаш, ходимларнинг ижодий имкониятларини ва қобилиятларини башорат қилиш, ижодий жамоаларни шакллантириш, уларни бошқариш каби масалалар шулар жумласидандир.

Иккинчи йўналиш эса ижодкор шахси моҳиятини очиб бериш ҳисобланиб, Р.Ф.Мухутдинов шахсининг таснифловчи фазилатлари ёрдамида унинг фаолиятидаги қатъийлик масаласини ажратиб кўрсатади.

И.М.Вёткин ижодкор шахсининг қуйидаги хусусиятларини санаб ўтади:

- янги ёки бутунлай ўрганилмаган, жамият учун ўта муҳим ва фойдали – муносиб мақсадга (мақсадлар тизими) эга бўлади;

- ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун унинг “дастурлари” бўлиб, уларнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатади;

- белгиланган режаларни бажариш иштиёқи кучли бўлиб, катта ҳажмдаги ишларни бажаради, ўз ғояларини ҳимоя қилиш қобилиятига эга бўлади;

- жамоатчиликнинг эътирозларини тўғри қабул қилади, тушкунликка тушмайди, сабр билан мақсадига содиқ қолади;

- қўлга киритилган натижаларга муносиб бўлади. Умумий қобилиятлардан (бажара олиш, чидамлик, мақсадга эришиш, мўлжални тўғри олиш ва хотиржамлик) ташқари “кундалик ташвишлар” ҳолатидан фикрлаш, тафаккур қилиш, ижод билан шуғулланиш, диққатини йиғиш яна орқага қайтиш каби хусусиятлар ижодкор шахсга хос фазилатлардир;

- ўзининг мунтазам такрорланиб турадиган хатоларини бамайлихотир тан олишни билиш, ўз истаклари, фикри ва ҳаракатлари оқибатида юзага келган вазиятларга тайёр туриш кабиладир.

Шунингдек, мураккаб ишларни бажариш учун жиддий муаммоларни ечиши, катта ҳажмдаги тадқиқотларни ўтказиш учун уларга зарур бўлган анжом ва аслаҳалардан фойдалана билиши; вазиятга қараб уларни алмаштириши; ўз камчилик ва хатоларни вақтида сезиши; бир вақтлар олинган ғояларни янгича қўллашига эришиши; бирон-бир ҳодиса ёки воқеага эркин тарзда эътибор қаратиши, унга ҳам эътирос билан, ҳам мантиқий ёндаша билиши; бир ҳодисани ўрганиш учун бир-бирини тўлдирувчи бир неча моделларни қўллаши; мавжуд назария ва моделларни танқид қилиши каби хусусиятлардир (И.М.Вёткин).

Т.А.Сидорчук, М.М.Зиновкина, И.Ю.Медикова, Н.М.Байсахов, А.Ф.Эсаулов ва бошқаларнинг илмий ишларини таҳлил этиб, тизимли ижодий фикрлаш шаклланишининг муваффақияти профессионал таълим жараёнларида кўпинча ижодий фикрлашнинг асосий унсурлари шаклланиши даражасига боғлиқ эканлигини кўрилади ҳамда шахс шаклланишининг дастлабки дамларида бошланади, деган фикрни олға суради. Ана шундай унсурлар таркибига қуйидагилар киради: таҳлил қилиш қобилияти, умумлаштириш, қиёслаш, сабаб ва оқибатлар ўртасидаги боғлиқликни билиш, танқидий фикрлаш ва баҳслашиш, воқеалар ривожини олдиндан тахмин қилиш, ҳар қандай тизим ёки объектга ўтмиш, бугунги кун ва келажак нуқтаи назаридан ёндаша билиш, ҳаракатлар алгоритмининг териш, янги ғояларни кучайтириш ва ечимларни график образ шаклида акс эттириш кабиладир.

Ҳозирги замон илмий билимлардаги янги кашфиётлар, айниқса, компьютер технологиялари ижодкорлик учун қандайдир муҳим сифатлар бўлиши лозимлигини инкор этмоқда. Ижодкорлик учун энг муҳими маълум аналог ва ўхшаш нарсаларни аниқлай олишдек умумий қобилият бўлишининг тақозо этади. Бир қатор муаллифлар мана шу фикрларни таъкидламоқдалар.

Г.Губбер таснифича, ижодкор шахслар когнетив жиҳатдан ҳар томонлама тайёргарлигидан ташқари ўз фаолиятида эмоционал (эхтиросли), эстетик (нафосатли) сифатлари билан ҳам ажралиб турадилар.

В.И.Самахвалованинг таъкидлашича, ижодкор шахси ўзини намоён қилиш учун қудратли кучга эга бўлган одамдир, аммо:

- биринчидан, бу энергияни янгилик яратиш учун сафарбар қилади;
- иккинчидан, руҳиятида юзага келган вулқонни жиловлай олади.

Яъни ўз онгида юзага келган турли режаларни ўзаро уйғунликда, ўз фикрлари доирасида эркин, уддабуронлик билан самарадордор қўллайди, ўз ҳис-туйғуларини ва ғояларини рўёбга чиқариш учун нима қилишни яхши билади. Ўзининг фикр юритишидаги образларни бошқалар учун зарур бўлган мулкка айлантиради. Ижодкор одам ижод қилишга чанқоқ бўлади. Уни амалга ошириш учун қатъият билан ишлашни яхши билади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда фикр билдирадиган бўлсак, мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлигини шаклланишида ҳам процессуал, ҳам шахснинг ижодий фазилатлари ривожланиб бориши лозим.

Демак, мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлиги шахснинг мураккаб тузилмаси бўлиб, унинг фаолиятини аниқлаб беради ва умуммаданий, касбий билимлар, маҳорат, кўникмалар, касбий ижодий ёндашув, шахснинг ижтимоий йўналтирилганлиги, умуман, касбий вазибалар самараси ечим топишни таъминловчи мажмуадир.

Касбий компетенция ўз тузилиши жиҳатдан когнетив, тезкор-фаолиятлилик, кундалик, индивидуал шахсий ва сабабий унсурлар йиғиндисидир.

Мазмун-моҳиятига кўра, мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлиги қуйидаги билимлардан иборат:

1. Функционал - турли фан соҳаларини ташкил этиш тизимлари ҳақидаги билимлар.

2. Ҳаракат ҳақидаги амалий билимлар - методик ва технологик ҳамда шахснинг ўз билимларидан иборат.

Буларнинг натижасида мутахассиснинг касбий, коммуникативлик маҳорати ва кўникмалари шаклланади, лойиҳалаш, тажрибавий ва технологик вазибаларни ижобий ечиш имкониятлари пайдо бўлади.

Тезкор фаолият ва мақсадларга бўйсундирилган унсурларга касбий компонентлар киради: ўқиш ва билим олиш, мақсад ва мўлжаллаш, қайта ташкил қилиш, коммуникатив ва эстетик унсурлар ана шулар жумласидандир.

Шахснинг ўз касбий фаолиятини бажариши учун қуйидаги шахсий сифатлар зарур: ижодкорлик, техник фикр юритиш, ўз кучига ишониш, ўз касб маҳоратини тинмай ошириб бориш, жараёнларни эмоционал-қатъийлик билан бошқара билиш, компетенция юзага чиқиши натижалари.

Юқорида бўлажак мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлиги ҳақида фикр юритар эканмиз, у бевосита мутахассиснинг компетентлиги билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. «Компетентлик» – тушунчаси шахснинг

доимо ўсиб борувчи таснифи бўлиб, реал ҳаётий вазиятларда юзага келган муаммоларни ечиш қобилияти, ўз билими, ўқув ва ҳаётий тажрибалари, кадриятлари ва қизиқишларини унга сафарбар этиш имкониятлари ҳисобланади. «Компетентлик» атамаси таълим соҳасига психологларнинг илмий изланишлари натижасида кириб келди. Бу тушунча ноанъанавий вазиятларда ёки қутилмаган ҳолларда ўзини қандай тутиш, мулоқотга киришиш, рақиблар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиш, ноаниқ вазифаларни бажаришда, зиддиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда, ҳамиша ривожланиб борувчи ва мураккаб жараёнларда қандай ҳаракат қилиши кераклиги тўғрисида назарий билимлар зарурлигини кўрсатади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда фикр билдирадиган бўлсак, бўлажак мутахассиснинг касбий компетенциясини ва касбий-педагогик ижодкорлигини шаклланишида ҳам процессуал, ҳам шахснинг ижодий фазилатлари ривожланиб бориши лозим.

Мутахассиснинг касбий компетенцияси шахснинг мураккаб тузилмаси бўлиб, унинг фаолиятини аниқлаб беради ва умуммаданий, касбий билимлар, маҳорат, кўникмалар, касбий ижодий ёндашув, шахснинг ижтимоий йўналтирилганлиги, умуман, касбий вазифалар самараси ечим топишни таъминловчи мажмуадир.

Касбий компетенция ва педагогик ижодкорлик ўз тузилиши жиҳатдан когнетив, тезкор-фаолиятлилик, кундалик, индивидуал шахсий ва сабабий унсурлар йиғиндисидир.

Мазмун-моҳиятига кўра, мутахассиснинг касбий компетенцияси билимлардан иборат: функционал, яъни турли фан соҳаларини ташкил этиш тамойиллари ҳақидаги билимлар, ҳаракат ҳақидаги амалий билимлар, яъни методик ва технологик ҳамда шахснинг ўз билимларидан иборат. Буларнинг натижасида мутахассиснинг касбий, коммуникативлик маҳорати шаклланади ва педагогик ижодкорлиги ривожланади, лойиҳалаш, тажрибавий ва технологик вазифаларни ижобий ечиш имкониятлари пайдо бўлади.

Бўлажак мутахассиснинг ўз касбий фаолиятини амалга ошириши учун қуйидаги шахсий сифатлар зарур: ижодкорлик, техник фикр юритиш, ўз кучига ишониш, ўз касб маҳоратини тинмай ошириб бориш, жараёнларни эмоционал-қатъийлик билан бошқара билиш, касбий компетенцияни юзага чиқиши натижалари шулар жумласидандир.

2.2. Бўлажак ўқитувчиларининг касбий-педагогик ижодкорлигининг мазмуни, ривожлантиришнинг дидактик хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари малака талаблари бўлажак ўқитувчиларга қўйиладиган янги, янада юқори талаблари билан бир қаторда бўлажак ўқитувчиларининг касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари, механизми, методлари ҳамда технологияларини ишлаб чиқишга ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда.

Таълимнинг устувор вазифаларидан бири, бу таълим олувчи талабаларнинг онгу шуурида миллий ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш, унда келажакда жамиятда ўз муносиб ўрнини топиши учун амалий ҳаётий кўникмаларни шакллантириш билан бирга талаба ёшларнинг ижтимоий иқтисодий муносабатларда фаол иштирокига замин ҳозирлашдир.

Шу нуқтаи назардан, таълим-тарбия жараёнида нафақат талаба ёшларга фанлар бўйича билим бериш, балки эгаллаган билим ва малакаларини амалга татбиқ этиш, улардан ижтимоий ҳаётда фойдаланиш ва педагогик вазиятлардан чиқа олиш кўникмаларини, яъни бўлажак мутахассиснинг компетентлигини ва касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантиришга йўналтириш ҳам асосий вазифалардан биридир.

Шахснинг ўзига хос, интегратив сифати ҳисобланадиган компетентликнинг тизимни ҳосил қилувчи, марказий компоненти – билиш воситаларига оид компетентлик иккита таркибий қисм: моддий-мотивацион ва рефлексивлик-креативликдан иборатлиги ҳамда назарий ва амалий билимларни амалий ҳаракатларнинг мослашувчан, ўзгарувчан ва тезкор шаклларига кўчиришни таъминлаши тўғрисидаги асосий қондани амалга ошириш учун ўқитиш жараёнини сезиларли даражада ўзгартириш талаб этилади.

Педагогик фаолият амалиёти кўрсатишича, ўқитишнинг моҳияти талабаларнинг эҳтиёжлари ва қобилиятларини ривожлантириш эмас, илгаригидек ўқув фанлари бўйича асосан билимларни ахборот-вербал тарзда етказиш, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат бўлиб қолмоқда. Бундай номигагина, юзаки ўзлаштирилган маълумотлар талабага амалий ҳаракатларни бажаришга етарли имкон бермайди. Оқибатда талабаларда ҳаддан зиёд ахборотнинг беҳуда жамғарилаётганлиги, таълимнинг бефойдалиги ва унинг ҳақиқатдан узоқлиги каби фикрлар пайдо бўлади. Талаба реал ҳаётдан узоқлашиб қолгандек, унинг олдида фақат илгаридан тўпланиб келган ахборотларнигина ўзлаштириш мақсади қўйилгандек бўлиб қолади. Бундай мақсад инсоннинг фаоллигини чеклаб қўяди, оқибатда унинг учун ҳам шахсий жиҳатдан, ҳам ижтимоий жиҳатдан англанган маъноси йўқолади.

Педагогикага оид замонавий адабиётларда педагогик жараён қуйидаги ўзаро боғлиқ бўлган компонентлар тизимидан иборат деб таъкидланади: 1) фаолиятнинг мақсадлари; 2) таълим берувчи; 3) таълим олувчи; 4) фаолият мазмуни; 5) фаолият шакллари; 6) фаолият воситалари ва усуллари; 7) фаолият натижаси.

Таълим жараёни тизимини ҳосил қилувчи тушунчалар – таълимнинг мақсади, таълим берувчиларнинг фаолияти (ўқитиш), таълим олувчиларнинг фаолияти (ўқиш) ва натижа.

Таълим мақсадида жамият тараққиётининг асосий ғояларига мос келадиган мутахассиснинг тайёргарлигига қўйиладиган ижтимоий талаблар мажмуаси акс этади. Таълим муассасаси, у билан бирга педагог, мавҳум шаклда ифодаланган, умумлаштирилган мақсадли йўлланмалар (ижтимоий буюртма) олади. Таълим жараёнини ташкил этиш пайтида мақсадлар ойдинлаштирилади, аниқ-равшан шакллантирилади. Мақсадларни аниқлаштиришнинг ўзига хос мантикий занжири қурилади:

- жамиятнинг умумий талаблари;
- таълим тизимининг вазифалари;
- муайян таълим муассасасининг мақсадлари;
- мутахассисни тайёрлаш бўйича ўқув дастурлари мажмуасининг умумий мақсадлари;
- соҳага оид фаннинг (дастурнинг) умумий мақсадлари;
- боблар ва мавзуларнинг мақсадлари;
- машғулотнинг мақсадлари ва ҳ.. Бошқача қилиб айтганда, тизимнинг ҳар бир тармоғи, таълим тизимининг ҳар бир элементи нисбатан хусусий мақсадни амалга ошира туриб, умумий мақсадни амалга ошириш учун хизмат қилади. Таълим тизимининг ягона мақсади унинг тармоқлари ва элементлари мақсадлари тузилмасининг ёйилмаси кўринишида акс эттирилади ва унинг энг юқори чўққиси асосий пировард мақсадни ифодалайди. Анъанавий таълим тизими шароитларида мақсаднинг таълим мазмунига йўналтирилганлиги мақсад ва мазмуннинг ўзаро мос бўлишига олиб келади:

- мақсад – фаннинг асосларини ўзлаштириш;
- мазмун – билим ва кўникмаларда ифодаланган ана шу асосларнинг ўзи.

Замонавий талабларга жавоб берадиган таълим тизимида эса, мақсад – инсоннинг шахсий имкониятларини ўстириш, илгаридан маълум бўлмаган предметларга оид ва ижтимоий вазиятларда ўзининг компетентлигини намоён қила олиш қобилиятларини ривожлантиришдан иборат, бунда мазмун – шу мақсадга эришишни таъминловчиларнинг барчасидир.

Педагогик технология дидактик ёки методик тизимнинг таркибий қисми ҳисобланади. Масалан, методик тизим нимани ўқитиш, нима учун ўқитиш, қандай ўқитиш каби масалаларни ҳал этишга қаратилган бўлса, ўқитиш технологияси, энг аввало, қандай қилиб самарали ўқитиш мумкин деган саволга жавоб беради. Шундай қилиб, ҳар қандай ўқитиш технологиясининг асосий бўғини пировард натижани аниқ белгилаш ва унга эришиш аниқлигини назорат қилишдан иборат. Умуман олганда, шунчаки жараён (саноатда ёки бошқа соҳаларда) технология бўлавермайди, қачонки у олдиндан режалаштирилган, якуний натижа бўлган маҳсулотнинг хусусиятлари ва унга эришиш воситалари олдиндан аниқлаб олинган, ушбу жараённи амалга ошириш учун барча шарт-шароитлар мақсадли равишда

шакллантирилган ва ниҳоят бу жараён “ишга туширилган” бўлсагина технология мақомига эга бўлади.

Таълим технологиялари тарафдорлари томонидан таълимни ўқитувчининг ўзи маъсулиятни шахсан ўз бўйнига олган ҳолда, кафолатланган натижага эга бўлган технологик жараён даражасига олиб чиқувчи дидактик ёндошувлар ва дидактик воситалар жадал равишда ишлаб чиқилмоқда.

Таълимга тизимли-фаоллаштирилган ёндошув нуқтаи-назаридан П.И.Самойленко “умумлаштирилган педагогик технологиялар”га муаммоли ўқитиш, ривожлантирувчи таълим, дифференциаллаштириш асосида ўқитиш, чуқурлаштирилиб ўқитиш, модулли ўқитиш, фаоллаштирилган (контекстли) ўқитишни киритади.

А.А.Вербицкий технологиясида талабалар фаолиятининг уч шакли ажратиб кўрсатилади: асосан маъруза ва семинар машғулотларидан иборат бўлган академик типдаги ўқув фаолияти (аслидаги ўқув фаолиятининг ўзи), **квази**-касбий фаолият (ўқув фаолиятининг ўйинли шакллари), ўқув-касбий фаолият (талабаларнинг илмий-тадқиқот ишлари, ишлаб-чиқариш амалиёти, битирув-малакавий ишлар).

Фаоллаштирилган (контекстли) таълимда ўқитишнинг янги замонавий шакллари ҳамда анъанавий шакллари уйғунлаштирилган ҳолда мавжуд бўлиб, ўқув фаолиятида реал касбий фаолиятга хос бўлган вазиятларни маоделлаштириш имкони яратилади, бунда таълим ва тарбия жараёнлари орасидаги узилиш барҳам топади, талаба ўқув ва бўлажак касбий фаолиятлари субъекти сифатида ўзини намоён қилиш имкониятига эга бўлади, замонавий мутахассис моделига мос келадиган касбий компетентлиги шаклланиб боради.

Демак, шахснинг тўлақонли ривожланиши учун узлуксиз таълимнинг турли босқичларида зарур шарт-шароитларни юзага келтирадиган, пировардида таълим натижаси сифатида таълим олувчиларнинг шахсий ва касбий компетентлигини шакллантиришни таъминлайдиган бундай таълим тизимларини ишлаб чиқишга фақатгина таълим жараёнининг педагогик асосларини, унинг барча элементларини тубдан янгилаш орқали эришиш мумкин.

Умуман олганда янги типдаги таълим тизимида ўқув маълумотлари кўринишида ифодаланган илгариги тажрибаларни ўзлаштиришга қаратилган таълимдан бўлажак касбий фаолиятда дуч келинадиган вазиятларга тайёр бўлишга қаратилган, умуман олганда келажакка йўналтирилган таълимга ўтиш кўзда тутилади. Таълим олувчи фаолиятининг мақсади ахборот кўринишига эга бўлган ижтимоий тажрибанинг маълум бир қисмини ўзлаштириш эмас, авваломбор билимлардан фойдаланган ҳолда бўлажак касбий фаолиятини амалга ошира билиш ҳамда бутун умри давомида янги билимларни эгаллаб бора олиш қобилиятларини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бундай таълим инсонга ўз-ўзини такомиллаштириш механизминини “ўрнатиш”дан иборат бўлади.

Мутахассиснинг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси талабанинг ўқув фаолиятини мутахассиснинг касбий фаолиятига айлантириш жараёни сифатида тузилиши мумкин. Бунда бўлажак ўқитувчининг касбий компетентлигини шакллантиришнинг шартлари қуйидагича бўлиши мумкин:

- ўзлаштирилган ижтимоий тажрибаларни қайта ишлаш, изланувчанлик ва ижодкорлик фаолиятларида намоён бўладиган аниқ ифодаланган касбий йўналтирилганлик, билимларни эгаллаш фаоллиги;

- педагогик фаолиятда кўп учрайдиган ҳар қандай ностандарт вазиятларда мустақил равишда қарор қабул қила олишга, шунингдек, яхлит педагогик жараённинг барча воқеа ва ҳодисаларини, далилларини таҳлил қила билишга асос яратадиган илмий тафаккурни ривожлантириш;

- жамият маданиятини ва жаҳон маданиятни эгаллаганлик, таълим олиш жараёнини англаганлик, ўзининг педагогик қобилиятларини такомиллаштириш, ўз-ўзини ривожлантиришга йўналганлик, тадқиқотчилик фаолиятини ривожлантириш каби кенг доирани ўз ичига олган мустақил таълимни ташкил этиш;

- талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашни индивидуаллаштириш орқали ақлий ва амалий фаолиятида ўзининг индивидуал услубларига эга бўлиш имконини берадиган таълимни ташкил этиш.

Касбий-педагогик компетентликни ривожлантиришни муаммоли ўқитиш жараёнида амалга ошириш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади, бунинг моҳияти касбий фаолиятни яхлит тизим сифатида кўриш, унда тизимли фаолият кўрсата билиш, янги муаммо ва масалаларни ҳал эта билиш тажрибаларини шакллантириш учун замин яратишга хизмат қиладиган касбий фаолият элементларини таълим жараёнига киритишдан иборат.

Қуйидаги жадвалда таълимга анъанавий ва компетентликка йўналтирилган ёндошувларнинг қиёсий тавсифи келтирилган.

2-жадвал

Таълимга анъанавий ва компетентликка йўналтирилган ёндошувларнинг қиёсий тавсифи

№	Таълим жараёни элементлари	Анъанавий ёндошув	Компетентликка йўналтирилган ёндошув
1	Мақсадлар	Билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришга йўналтирилган	Компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган
2	Таълим дастурлари (таълим мазмуни)	Давлат таълим стандартини амалга оширади	Касбий-таълимий дастурларни ўзлаштиришга қаратилган индивидуал йўналиш
3	Таълимни ташкил этиш шакллари	Таълимни синф-дарс, аудиторияда ташкил этиш (60-100% ўқув вақти – аудитория	Индивидуал равишда ишлаш, жуфтликда, кичик гуруҳларда (7+2) ва катта гуруҳларда (25) ишлаш

		машғулотлари, 0-40% – мустақил таълим)	
4	Педагогик жараёни ташкил этиш ва амалга ошириш методлари	Ўқитишнинг синф-дарс тизими доирасидаги методлар	Касбий-таълимий дастурларни ўзлаштиришнинг индивидуал ва компетентлик ёндошувига йўналтирилган методлари
5	Педагоглар фаолиятининг жараёндаги ўрни	“Насихатгўй”, “ахборот берувчи”, баҳоловчи”	“Ҳамкор”, “маслаҳатчи”, “ёрдамчи”, “воситачи”
6	Таълим оловчилар фаолиятининг жараёндаги ўрни	“Тингловчи”, “қабул қилувчи”, “хотирасида сақловчи ”	“Ҳамкор”, “тажриба ўтказувчи”, “тадқиқотчи”, “конструктор-яратувчи”
7	Таълим муассасасини бошқариш тузилмаси	Тузилма таълим муассасаси фаолиятини юритишга йўналтирилган	Тузилма таълим муассасасини ривожлантиришга йўналтирилган
8	Таълим натижаларини назорат қилиш ва баҳолаш	Билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланганлигини текширишга йўналтирилган (имтиҳонлар, тестлар ва ҳоказо)	Мутахассиснинг касбий ва шахсий жиҳатлардан ривожланиш даражасини аниқлашга йўналтирилган

Келтирилган тавсифларни таҳлил этиш натижасида таълимга компетентлик ёндошувининг шаклланиш шарт-шароитларини аниқлаб олиш мумкин:

- билимлар изланиш ва фикрлаш фаолиятлари, ижод жараёни маҳсули сифатида турли хил шаклларда тизимли, фанлараро ҳамда умумлаштирилган ҳолда берилади;

- педагог “бошқарувчи”, “ҳамкор” сифатида намоён бўлади, яъни, ҳамкорлик қилиш, демократик равишда таъсир ўтказиш, ёрдам бериш, руҳлантириш, талабанинг шахсий ташаббусларига эътиборли бўлиш, унинг шахсини ривожлантиришга интилиш позициясини эгаллайди;

- профессор-ўқитувчилар ва талабалар билан фаол ҳамкорлик қилишга, бир-бирини қўллаб-қувватлаш ва ўзаро маъсулиятлилик муҳитини яратишга йўналтирилган;

- таълим оловчилар учун таълим ва тарбияни ташкил этишнинг гуруҳли шакллари орқали шахслараро муносабатлар ва мулоқатнинг хилма-хил шакллари амалий равишда ўзлаштиришлари, ҳамкорликда ишлаш ва ижод қилиш қувончини ҳис этишлари учун шарт-шароитлар яратилади;

- ҳаракат ва хулқ-атворларнинг олдиндан белгилаб қўйилган намунасига мослигини баҳолашдан воз кечиш.

Тизимли компетентликнинг моҳияти қуйидагилардан иборат: у инсонда мустақил равишда билимларни эгаллаш фаолиятини ташкиллаштириш, рефлексия, ижодкорлик, жисмоний ва руҳий жиҳатдан ўзини бошқара олиш кўникмаларини эгаллаш, ўз-ўзини уюштириш ва ривожлантириш каби қобилият ва лаёқатларни шакллантиришни таъминлайди. Шунингдек бунга касбий компетентликни шакллантиришнинг дидактик моделини тузиш учун назарий-методологик асос сифатида олинган ўз-ўзини ривожлантириш назарияси ҳам тўла-тўқис мос келади.

Ушбу парадигмада янги стратегик мақсад сифатида, кўп қиррали билим, кўникма ва малакаларнинг миқдор жиҳатидан ортиб борадиган муайян бир тўпламини эгаллаш эмас, балки, шахснинг интегратив сифати ҳисобланадиган касбий компетентликни шакллантириш, шу билан бирга, талабаларни уларнинг бевосита касбий фаолиятида ҳам, умуман бутун ҳаётини фаолиятлари давомида ҳам зарур бўладиган касбий компетентликни доимий равишда ривожлантириб боришга, унинг чегараларини тобора кенгайтириб боришга йўналтириш ҳисобланади.

Касбий компетентликни ривожлантиришнинг узлуксизлигига ҳар бир инсоннинг имкониятларига, унинг иштиёқлари ва мойилликларига мос равишда касбий маданият бойликларини тўлақонли эгаллаб бориш орқали, ушбу жараённинг узилиб қолишига йўл қўймайдиган ички эҳтиёжлари ва имкониятларини шакллантириш учун пойдевор яратишга хизмат қиладиган шарт-шароитларни таъминлаш орқали эришилади. Ички эҳтиёжлар, фаолиятга мойиллик ва уни амалга ошириш механизмларини эгаллаганлик даражаси таълимнинг мақбул натижасини белгилайди.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигини шакллантиришни учта асосий омилни интеграциялаш орқали таъминлаш мумкин:

– муайян йўналиш бўйича мутахассис касбий фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирадиган таянч компетенцияларга мос равишда тузилган ва дидактик жиҳатдан мослаштирилган билимлар концепциясига асосланган таълим мазмунини ташкил этишнинг мақсадга мувофиқ бўлишини таъминлайдиган модуллилик;

– таълимнинг мақсадига мос келадиган ўқитиш шакллари танлашни белгилаб берадиган – таълимни фаолиятга кўра ташкил этиш;

– таълим олиш - ривожланишнинг узлуксиз жараёнини ташкил этиш йўли билан инсон камолотининг тўла-тўқис бўлишини таъминлашга қаратилган – таълимни технологиялаштириш.

Э.Ф.Зеер таъкидлаганидек, касбий таълимда компетентлик ёндошувини амалга оширишда ўз-ўзини йўналтирувчи ва ривожлантирувчи таълим технологиялари муҳим ўринни эгаллайди, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- когнитивликка йўналтирилган технологиялар: ўқитишнинг диалогли методлари, семинар-мунозаралар, муаммоли ўқитиш, когнитив йўриқномалар, когнитив хариталар, воситали-мантиқий тренинглар, тренинг-рефлексиялар ва ҳоказо;

- фаолиятга йўналтирилган технологиялар: лойиҳалар методлари, йўналтирувчи матнлар, контекстли таълим, ташкилий-фаолиятли ўйинлар, мажмуавий (дидактик) топшириқлар, технологик хариталар, технологик жараёнларни тақлидий-ўйинлар орқали моделлаштириш ва ҳоказо;

- шахсга йўналтирилган технологиялар: интерактив ва тақлидий ўйинлар, ривожлантириш тренинглари, ривожлантирувчи психодиагностика ва ҳоказо.

Таълимнинг мақсадга муқофиқ равишда мослаштирилган мазмуни ва шакллари ўқитиш воситаларини танлашни белгилаб беради, улар эса, ўз навбатида, технологиялар тизимини самарали қўллаш учун шарт-шароитларни таъминлаб беради.

Компетентликка йўналтирилган таълим шундай ташкил этилиши керакки, талаба аудиториядаги таълим вақтида ҳам, аудиториядан ташқаридаги вақтларда ҳам ижодий иш билан машғул бўлиши ва қуйидагиларни бажара олиши лозим:

- муаммоли вазиятларнинг ечимини топа билиш;

- ўз фикрини ҳимоя қила олиш ва ностандарт ҳаётий ва ўқув вазифаларни ҳал этишда ўзининг нуқтаи-назарига эга бўлиш;

- ўқиш-ўрганиш ва амалий фаолиятида ўзини намоён қилишнинг ноанъанавий усуллариини доимий равишда эгаллаб бориш.

Ҳар бири ўзининг мақсадли йўналишига эга бўлган ва таълим жараёни катнашчиларининг барчаси учун ривожлантирувчи муҳитни мақбуллаштиришда муҳим бўлган бўлиб ҳисобланадиган бешта технологиянинг баравар ишга туширилиши орқали таълим муассасаси фаолиятининг барча жабҳалари қамраб олинади:

- *Бошқарув технологияси* таълим муассасасининг тизимли, мақсадли фаолиятини ва ушбу муассасада фаолият юритувчиларнинг узлуксиз ривожланиши ва ўз-ўзини ривожлантиришини таъминлайди;

- *Педагогик технология* талабаларнинг мақсадли йўналтирилган ўз-ўзини ривожлантириш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди;

- *Тарбиявий жараён технологияси* таълим олувчиларнинг ижтимоий фаолликларини мақсадли равишда ривожлантиришнинг узлуксизлигини таъминлайди;

- *Касбий технология* таълим олувчиларнинг ҳаётий-ишлаб чиқариш амалиётига мос тушадиган касбий эҳтиёжлари –қобилиятлари – онглилигини мақсадли равишда узлуксиз ривожлантиришни таъминлайди;

- *Ахборот технологияси* ахборотни тезкор қабул қилиш ва қўллашни, таълим муассасаси жамоасининг фаолиятини жадаллаштиришни таъминлайди.

Олий таълим муассасасида таълим жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланиш бевосита таълим жараёнини амалга оширувчи ўқитувчиларга алоҳида талаблар қўяди. Моделни реал амалиётга ижодкорона татбиқ этишнинг асосий таянч нуқталари ҳисобланган, ўз-ўзини такомиллаштириш технологиясининг концептуал асосларини, асосий қоидаларининг моҳиятини ўзлаштирган педагог талабаларга таълим ва тарбия

беришда инновацион ғояларнинг етакчиси бўла олиши мумкин. Бу эса куйидагиларни тақозо этади:

а) у талабани тинглай билади ва уни эшита олади, шахсий фикрларини ифодалашига, очиқдан-очиқ қарши чиқишига бағрикенглик муносабатида бўла олади, ўзаро тенглик ва ишончга асосланган муносабатларни ўрната билади, вазиятдан муносиб равишда чиқа олади;

б) педагог янги ғояларни ҳамиша қўллаб-қувватлайди, ғоя ва фикрларини бемалол, эркин ифодалаш мумкин бўлган муҳитни ярата олади;

в) қийин ёки низоли вазиятларда айбдорни эмас, кескинлик ва ихтилофларнинг келиб чиқиш сабабларини излайди;

г) талабалар жамоасида мўътадил психологик муҳитни ярата олади, уларнинг муваффақиятлари ва хизматларини тан ола билади.

Компетентли ижодкор педагог ўз касбининг етук устаси – устоз педагог, маълум педагогик маҳоратга эга шахс ҳисобланади. Педагог барча вазиятларда ҳам ўз фаолиятини муваффақиятли олиб бориши учун доимий равишда ўз билим ва маҳоратини ошириб, замонавий педагогик ва ахборот технологияларни, илғор педагогик тажрибаларни, метод ва усулларни мунтазам ўрганиб, касбий-педагогик ижодкорлигини ва касбий компетенцияларини ривожлантириб боради. Шундай шахсий сифатларга эга бўлган ўқитувчининг касбий фаолияти давомида зарур компетенциялари ва ижодкорлиги шаклланади. Бунда меҳнат қилиш маданиятигагина эмас, балки юксак умуминсоний маданиятлар, яъни одоб-ахлоқ, қадриятлар ва обрў-эътибор эгаси бўлиши ҳам ўз-ўзидан аён бўлади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳар қандай тадқиқотни амалга оширишнинг методологик асоси сифатида танлаб олинган ғоялар, ҳолатлар, назария ва ёндашувлар асосида ўрганиладиган ҳодиса моҳияти талқин қилинадиган назарий ғоя акс эттирилади, объект тўғрисидаги тасаввурлар моделлаштирилади, уни самарали ривожлантиришнинг механизмлари, восита ва педагогик шарт-шароитлари аниқланади. Бунда, тадқиқот жараёнида у ёки бу ғояни ифода этишда унга асос бўлган талқинларни қайд этиб ўтиш лозим. Мазкур тадқиқот ишимизда “тизим” тушунчасининг моҳияти очиқ беришга ҳаракат қилдик.

Тизим –ўзаро боғлиқликда бўлган ва тартибли равишда жойлашган қисмлар бирлигини ифодаловчи яхлитликдир. Тизим ҳақида гапирилганда “тизим” ҳамда “муҳит” тушунчаларининг ўзаро нисбатини қараб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Муҳит барча тизимларнинг мужассамлашуви бўлиб, у тадқиқ қилинаётган, ажратиб олинган ва айни вақтда атрофимизни ўраб турган оламнинг бизни қизиқтираётган қисмидан ташқарида ётади. Бундан хулоса чиқариш мумкинки: тизим – бу қандайдир йўл билан муҳитдан ажратиб олинган объектлар тўпламидир.

Тизим ва муҳит ўртасида ўзаро алоқалар мавжуд бўлиб, улар ёрдамида муҳит ва тизимнинг ўзаро таъсирлашуви амалга ошади. Тизим ва муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатни куйидагича тасаввур этилади.

Тизим ва ташқи муҳит ўртасидаги ўзаро алоқаларни берилган вазиятдаги аҳамиятига кўра битта кирувчи ва битта чиқувчи алоқа сифатида тасаввур қилиш мумкин. Бунда тизим ва муҳит ўртасидаги кирувчи ва чиқувчи алоқа давомида таълим олувчи, талаба ресурс сифатида муайян педагогик тизимга кириб, тизимнинг якуний маҳсули мутахассис сифатида шаклланиб, маданий ва ижтимоий муҳитда фаолият кўрсатиш учун сафарбар этилади.

Тизим ва муҳит ўртасидаги алоқадорликни ўрганиш кўрсатдики, муҳит тизимга ресурсларни етказиб беради, тизимдан эса фаолиятнинг якуний натижасини қабул қилиб олади ва истеъмол қилади. Шуниси эътиборлики, тизимнинг фаолият натижалари принципиал жиҳатдан муҳитда яратила олмайди, яъни тизим муҳитга ўз эҳтиёжларини қондириш манбаи сифатида керак бўлади.

Педагогик тизимларни таҳлил қилиш икки категорияда амалга оширилади: субъектлар, яъни улар ўзаро таъсирлашиб, тизимнинг мавжудлигига асос бўлувчи мақсадга эришиш учун хизмат қилади ва объектлар, яъни улар билан таъсирлашув натижасида субъектлар шахсий функцияларини амалга оширади. Бунда таълим олувчи, яъни талабалар педагогик тизимнинг субъектлари, таълим мазмуни эса унинг объектлари бўлиб ҳисобланади. Таълим мазмуни таълим олувчи онги ёрдамида ўзлаштирилади ва ўзгартирилади, шахс томонидан ўқув фаолияти жараёнида дунёқарашга, қадриятлар ва моҳиятлар, эътиқодлар, тасаввурлар, билим ва кўникмалар тизимига айлантирилади.

Юқорида кўрсатилган тизимнинг шаклланиш босқичларининг муаммоли вазиятда қўлланилиши: тизимнинг мақсади, меҳнат фаолияти, меҳнат функциялари ва тузилмасини аниқлаш ташқи муҳит томонидан чегараланган шароитда фаолият кўрсатувчи реал тизимларнинг эталони бўлиб хизмат қила оладиган ташкилий-методик тизимни яратиш имконини беради. Бунда тизим – мақсадга мувофиқ фаолият кўрсатувчи тузилма бўлиб, у муайян ташқи муҳитда муаммоли вазият ҳал этиш имконига эга бўлади. Тизим бу - маълум бир ташқи шарт-шароитда муаммоли вазиятларни ечиш мақсадига қаратилган меҳнат фаолияти, функцияси ва тузилмаси эканлигини айтиш жоиз бўлади.

Олий таълим муассасасида касбий педагогик тайёргарлик тизимининг формал тузилмаси ўқитувчилар, таълим воситалари, талабалар ҳамда ўқитиш технологиялари мажмуасидан иборат бўлади. Қараб чиқилаётган тизимлар бир хил мақсадга эга деган фаразга асослансак, бу маънода тавсия этилаётган формал тузилма тизим мақсадидан келиб чиқиб белгиланиши тўғрисидаги хулосага келамиз.

Масалан, олий таълим муассасасида ўқитувчиларни касбий педагогик компетентлигини шакллантириш ва касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш куйидаги жараёнларни ўз ичига олади:

1. Бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлигини шакллантириш ва касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантиришнинг асосий мақсади

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”га ҳамда давлат таълим стандартларига мувофиқ касб таълим йўналишларида таҳсил олаётган талабалардан муайян фан ғояларига кўра етук, малакали кадрларни тайёрлашдир.

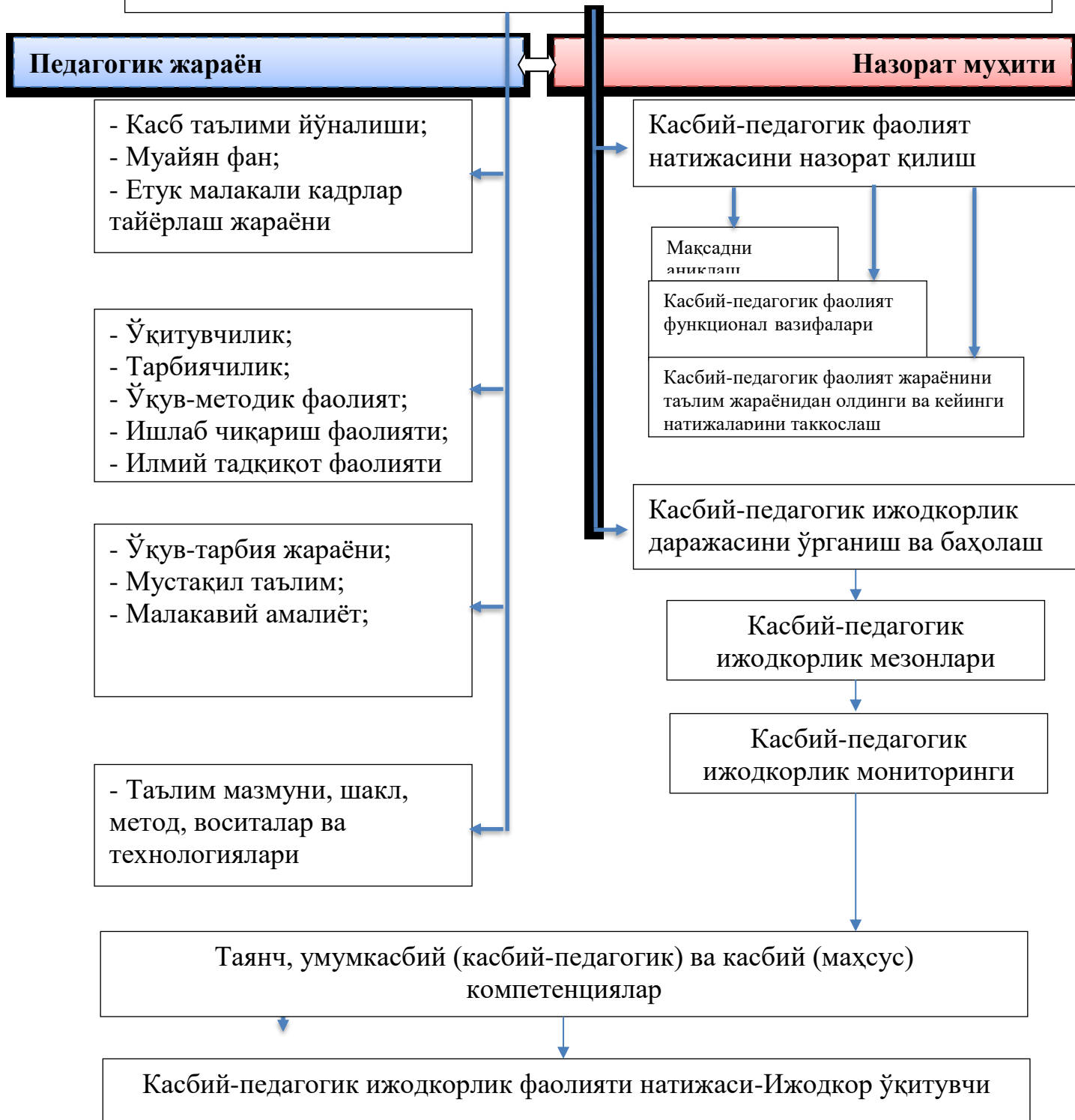
2. ДТСда битирувчи ўзининг касбий-педагогик фаолиятида ўқитувчилик, тарбиячилик, ўқув-методик, ишлаб чиқариш, илмий-тадқиқот вазифаларида фаолият олиб бориши кўзда тутилган.

3. Малакали мутахассисни тайёрлашда, яъни таянч, умумкасбий ва касбий компетенцияларни шакллантиришда ва касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантиришда таълим мазмуни: ДТС ва ўқув режа, дастурлар; таълим шакли, метод, воситалари: дарсликлар, электрон ахборот таълим ресурслари ва бошқа дидактик материаллар, ўқув ва методик кўлланимлар, лаборатория жиҳозлари; таълим технологиялари, яъни таълим методлари, ташкилий шакллари ва бошқаларидан фойдаланиб ўқув-тарбия жараёни ташкил этилади ҳамда касбий-педагогик фаолиятни амалга ошириш ва аудиторияда идеал шароитда олинган назарий билимлар ҳамда амалий кўникмаларни реал шароитда тажрибадан ўтказиш мақсадида малакавий амалиёт ташкил этилади. Бунда таълим жараёнида эгалланган таянч, умумкасбий ва касбий билим, кўникма, малакаларини меҳнат фаолияти амалиётига татбиқ этадилар.

4. Касбий-педагогик фаолият натижасида - бой дунёқарашга, мустақил, фаол, ташкилотчи, қобилиятли, ижодкорлик руҳида, ўзини-ўзи назорат қила олиш тартибида фаолият олиб борадиган, маълум компетентлик даражасига эга, етук малакали кадрларнинг тайёрланганлигини текшириш ва таҳлил қилиб бориш учун фаолият мониторинги олиб борилади. Натижада етук, малакали кадрларнинг мустақил ва режали асосда ўз устида ишлаши, касбий билим, кўникма ва малакаларини изчил ривожлантириб боришини таъминланиши кузатилади.

Компетентли ёндашув асосида касбий-педагогик ижодкорликни ривожлантиришда педагогик жараён ва назорат муҳитининг таъсирлашуви

1-шакл. Педагогик жараён ва назорат муҳитининг ўзаро таъсирлашуви тузилмаси.

Юқорида санаб ўтилган касбий-педагогик фаолиятлар тизим ичида кечади, лекин бу тизим фаолиятини самарали бўлиши учун уни ўраб турган муҳит, яъни ижтимоий, маданий, педагогик муҳит талаб даражасида бўлиши зарур.

Яхлит тизимнинг асосий белгиларини аниқлаб оламиз. Яхлит тизимнинг асосий белгиси айнан тизимли интеграл ва уни ташкил қилувчи таркибий қисмлар сифатларининг йиғиндиси (ёки сифатлари)нинг мавжудлигидир. Яхлит тизимнинг ажралмас аломати унинг таркибий қисмлари, зеро, тизим улардан таркиб топади ҳамда усиз мавжуд бўла олмайди. Бироқ таркибий қисмлар тасодифий объектларнинг йиғмаси эмас. Улар тизим билан интеграциялашган, айнан ушбу тизимнинг таркиби ҳисобланади. Тизимнинг мақсадга мувофиқ фаолият кўрсатишини таъминлаш борасида уни тадқиқ қилиш, лойиҳалаш, таркибий қисмларини аниқлашга тизимли-тузилмавий ёндашув деб аталади. Тизимли-тузилмавий (амалий, асосли) ёндашув объектнинг тузилиш хусусиятларини яхлит, таркибий қисмларга берилган вақт оралиғи бўйича бўлакланган ҳолатда қараб чиқишни кўзда тутди. Яхлит тизим – мақсадли тизим, у муайян мақсадни амалга оширишга интилади. Мақсад тизимда уни ҳосил қилувчи муҳим омиллардан бири сифатида юзага келади. Бироқ, мақсад унга эришиш учун муайян ҳаракатларни амалга оширишни тақозо қилади. Тизимнинг муҳитда мақсадга эришиш учун амалга оширадиган ҳаракатлари айнан унинг фаолият ва функцияларини ташкил қилади. Фаолият ва функциялар мақсадга нисбатан унга эришиш усули сифатида юзага чиқади. Тизимнинг мақсадга эришиши учун муҳитдаги ўзини тутиши нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш ва лойиҳалашга тизимли-функционал ёндашув дейилади.

Ҳар қандай тизим ўзгармас, барча даврлар учун бир хил бўлиб қолмайди. У абсолют, абадий эмас, чунки қарама-қаршилиқлар мавжудлиги унга ҳам хосдир. Ҳар бир тизим нафақат фаолият кўрсатади, балки, шу билан бирга ривожланади; у ўз ибтидосига эга, у яралиш даврини ўтайди, таркиб топади ва ривожланади. Тизимлар назариясида тизимнинг яшаш вақти унинг асосий тавсифий белгиларидан бири ҳисобланади. Тизимни унинг вақт бўйича ривожланиши нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш ва лойиҳалаш тизимли ёндашув деб аталади.

Ҳар бир тизим ўз навбатида ўзидан юқори даражада турувчи механизмнинг таркибий қисми саналади, шу каби у ўзидан қуйи даражада турувчи таркибий қисмлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, ҳеч бир тизим бошқаларидан изоляцияланмаган, балки кўплаб алоқалар билан бошқа турли тизимий ва нотизимий уюшмалар билан таъсирлашиб туради. Тизим ўзига нисбатан ташқи бўлган муҳитда ҳаракатда бўлади, ривожланади, у билан кўплаб коммуникациялар орқали боғланади. Тизимни унга нисбатан мавжуд бўлган бошқа тизимий ва нотизимий уюшмалар нуқтаи назаридан ўрганишга тизимли-коммуникатив ёндашиш деб аталади.

Тизимга доимий равишда ўзида унинг турғунлигини бузишга қаратилган таъсирлар кўрсатиб турилади. Ушбу таъсири аввало ҳар қандай тизимнинг

ичида мавжуд бўлган қарама-қаршиликлар оқибатида юзага келади. Шу билан бирга ресурслар етишмаслиги, қаттиқ чеклашлар каби ташқи салбий таъсирлар ҳам мавжуд. Бунга қарамасдан тизим яшайди ва ривожланиб боради. Тизимларни унинг турғунлигини бузишга қаратилган ички ва ташқи таъсирлар шароитида мақсадга мувофиқ фаолият кўрсатиши нуктаи назаридан тадқиқ қилиш ва лойиҳалашга тизимли-ташкилий ёндашув деб аталади.

Тизимларни унинг ичида ҳамда ташқи муҳит билан ахборотларни узатиш, қабул қилиш, сақлаш ҳамда қайта ишлаш нуктаи назаридан тадқиқ қилиш ҳамда лойиҳалашга тизим-ахборотли ёндашув деб аталади.

Юқорида ўрганилган тизимли ёндашувнинг асосий тушунча ҳамда илмий хулосалари, тизимларни анализ ва синтез қилишдаги мантикий ҳаракатларнинг келтирилган кетма-кетлиги, тизимли ёндашувнинг биринчи методологик вазифасини ташкил қилади, яъни тизим сифатида тадқиқ қилинадиган ҳамда лойиҳаланадиган объектларни тасаввур қилиш учун воситаларни таъминлаб беради.

Мониторинг таълим-тарбия соҳасида ўқув жараёни ва уни бошқаришнинг узлуксиз кузатувини олиб бориш жараёни бўлиб, маълум бир ҳодиса ёки жараённи кузатиш, баҳолаш демакдир. Касбий-педагогик фаолият мониторинги – етук, малакали кадрларнинг мустақил ва режали асосда ўз устида ишлашнинг, касбий компетентлигини ва касбий-педагогик ижодкорлигини изчил ривожлантириб боришини кузатишдан иборат. Бунда таълим олувчиларнинг ўқитилиш даражасини билиш учун тестлар, ёзма ёки оғзаки шаклда назоратлар, эссе, ўз-ўзини баҳолаш, имитацион ва муаммоли-вазиятли топшириқлар асосида маълумотларни йиғиш усули, таълим натижаларининг даражасини таққослаш учун керак бўладиган маълумотлар мажмуидан иборатдир.

Демак, тизимли ёндашувнинг бошланғич асосларини ва асосий тушунчаларини ўрганишимиз натижасида реал борлиқнинг муҳим белгиларидан бири – унинг объектларининг ўзаро таъсирлашуви натижасида бошланғич давридаги объектларга хос бўлмаган янги сифатларни юзага келиши тўғрисидаги тасаввур ҳосил бўлди. У сифат жиҳатидан янги маҳсул – яхлитликнинг ва тизимнинг вужудга келишидир.

Ҳар қандай тизим нафақат фаолият кўрсатади, балки, шу билан бирга ривожланади; у ўз ибтидосига эга, у яралиш даврини ўтайди, таркиб топади ва ривожланади. Тизимлар назариясида тизимнинг яшаш вақти унинг асосий тавсифий белгиларидан бири ҳисобланади.

Биз юқорида кўриб ўтганимиздек, бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлигини замонавий илмий-техник билимлар негизида шаклланган психологик-педагогик ва умуммуҳандислик ҳамда махсус тайёргарлиги белгилайди. Бўлажак касб таълим ўқитувчисини муҳандис-технолог сифатида тайёрлашдан кўзланган мақсад олий педагогик таълим тизимида ушбу мутахассисларнинг психологик-педагогик ва техник-технологик тайёргарлигини таъминлашдан, яъни якуний мақсад бўлажак касб таълими

ўқитувчиларини тайёрлашнинг муҳандис-педагоглик фаолияти соҳасида касбий маҳорат, мутахассислик ва психологик-педагогик билимлари тизимини эгаллаган касбий компетентли ва касбий-педагогик ижодкор ўқитувчи шахсини шакллантиришдан иборатдир.

Бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлигини шакллантириш ва касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантиришнинг якуний мақсади сифатида қуйидагиларга эътибор қаратилади:

- бўлажак касб таълими ўқитувчисини компетентлиги ва касбий-педагогик ижодкорлигини шакллантиришда асосий эътибор ўқув фани воситалари, педагогик фаолият мазмуни ва талабанинг шахсий имкониятлари асосида шакллантиришга қаратилади;

- касбий-педагогик фаолиятнинг мазмуни, вазифалари, ушбу жараёнда ҳал этилувчи муаммолар ва юзага келиш эҳтимоли бўлган қийинчиликлар хусусида яхлит тасаввурга эга бўлган ҳолда шахсий фаолликка эриша олишига асосланади;

- бўлажак касб таълими ўқитувчисини психопедагогик тайёрлаш аниқ мақсад, яъни педагогик ва психологик билимларнинг таълим муассасасида ташкил этилувчи касбий таълимнинг ўзига хослиги билан белгиланадиган тузилмаси ва мазмунига йўналтирилган;

- бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий-педагогик фаолиятидан кутиладиган ва эришиш мумкин бўлган натижалар талаба шахси, унинг йўналганлиги, яъни талаблари, қизиқиши, қадриятли йўналиши, иши, онги; маълумот даражаси, яъни билим, малака, кўникмалари, билимларини доимий равишда бойитишга интилиши ва маҳорати; маънавий, эстетик, жисмоний, меҳнат жиҳатдан тарбияланганлик ҳолати; ижтимоийлашуви, яъни фаол касбий ва ижтимоий фаолиятни ташкил этишга тайёрлиги, билим олишни давом эттириши, ижтимоий ва қадриятли қоидаларни қабул қилиши; маданиятлиги, бунда ижтимоий-маданий қадриятларини қабул қила олиши, ақлий ва жисмоний меҳнат маданияти, интеллектуал, иқтисодий, экологик, маданият, муносабатлари мазмуни ва ҳулқ каби ҳолат билан белгиланади. Кутилаётган натижаларнинг энг юқори даражаси ўқитувчининг касбий компетентлиги ва унинг ижодкорлиги ҳисобланади.

Юқорида келтирилган фаолият асослари маълум мутахассис учунгина эмас, балки барча мутахассисликлар вакиллари учун ҳам зарур бўлган компетентлик ва ижодкорликни ўз ичига олади. Масалан, билим олишга мойиллик, ташкилотчилик, жамоани бошқара олиш, ижтимоий фаолиятни ташкил этишга тайёрлик ва бу жараёнда амалга ошириладиган вазифаларга ижодий ёндошиш.

Бўлажак ўқитувчилар томонидан ташкил этилувчи фаолият турларига кўра барча талабларни, яъни уларнинг компетентлик, ижодкорлик даражасини қуйидаги учта гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) умуммуҳандислик ва ихтисослик фанлари бўйича назарий ва амалий масалаларни ҳал этишда зарур бўладиган махсус компетентлик ва бу масалаларга ижодий ёндошиш;

2) тадқиқотчилик фаолиятини олиб боришга имкон берувчи компетентлик;

3) таълим олувчиларни педагогик ва методик фаолиятга тайёрлашни таъминловчи педагогик-методик ижодкорлик ва компетентлик.

Бўлажак ўқитувчи аввало таълим мазмунини лойиҳалаштириш билан боғлиқ қуйидаги маҳоратлар тизимини эгаллаб олиши керак:

– ўқитиш мақсадларини, яъни таълимий, тарбиявий ва ривожлантиришни конструктив тасвирлаш;

– таълим олувчиларда маълум касб фаолияти бўйича билим, кўникмаларнинг шаклланганлик даражасини ақс эттирувчи кўрсаткичларни аниқлаш;

– бу кўрсаткичларнинг ақс этишига имкон берувчи чизмалар, схемалар, лойиҳалар, техник-технологик ҳамда ташкилий-иқтисодий машқлар ва таълим методлари, шаклини тўғри танлаш;

– уларнинг кетма-кетлигини аниқлаш;

– таълим олувчилар томонидан назарий ва амалий билим ва кўникмаларнинг шакллантирилиши ва ҳоказолар борасидаги зарур маълумотларга эга бўлишни таъминловчи кўрсаткичларни аниқлаш.

Тузилиши нуқтаи назаридан мутахассис модели уни ўзгартириш ва тузатиш имконини берувчи, фаолият самарадорлигига таъсир кўрсатувчи ва осон ташҳис қилинадиган таркибий қисмларни ўз ичига олиши зарур. Икки қисмли тузилмага эга бўлган мутахассис модели – бу ишлаб чиқариш соҳасида юзага келадиган муаммоли вазиятларни муваффақиятли ҳал этилишини таъминловчи, маълум сифатларни таърифловчи ҳамда касб эгасининг мустақил билим олиши ва ўзини ривожлантиришини ақс эттирувчи андоза ҳисобланади.

Компетентли ёндашув асосидаги модулли таълим, кейс-стади методи, муаммоли таълим технологиялари, педагогик, техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқлар касб таълими ўқитувчисини тайёрлашда касбий, ихтисослик, педагогик-психологик туркум фанлари ва касбий фаолият уйғунлигини таъминлаб, касбий компетентли ижодкор мутахассис тайёргарлигини юқори сифат даражасига кўтаради.

Бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий компетентлигининг шаклланиши ҳамда касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириши муайян индивидуал ва шахсий сифатларнинг ўзаро боғлиқлиги ва шахснинг ижтимоий-маданий фаоллик даражасига боғлиқ бўлади. Тадқиқотимиз натижаларига кўра ушбу сифатлар мотивацион, мустақиллик, ташкилотчилик, қобилият, креативлик, предметли фаолиятли, ҳиссий-иродавий, ўз-ўзини бошқара олиш лаёқати кабилардан таркиб топиши аниқланди.

Юқорида келтирилган фаолият асослари маълум мутахассис учунгина эмас, балки барча мутахассисликлар вакиллари учун ҳам зарур бўлган компетентликни ўз ичига олади. Масалан, билим олишга мойиллик,

ташкilotчилик, жамоани бошқара олиш, ижтимоий фаолиятни ташкил этишга тайёрлик.

Олий маълумотли мутахассислар томонидан ташкил этилувчи фаолият турларига кўра барча талабларни қўйидаги учта гуруҳга бирлаштириш мумкин: 1) тадқиқотчилик фаолиятини олиб боришга имкон берувчи компетентлик; 2) умуммуҳандислик ва ихтисослик фанлари бўйича назарий ва амалий масалаларни ҳал этишда зарур бўладиган махсус компетентлик; 3) таълим олувчиларни педагогик ва методик фаолиятга тайёрлашни таъминловчи педагогик-методик компетентлик.

Касб таълими ўқитувчиларининг маданий-генетик жараён маҳсули сифатида компетентли ёндашувли таълим асосида тайёрланиши уларда зарурий шахсий, касбий ва индивидуал сифатлар, касбий педагогик ижодкорлик ҳамда компетенцияларни таркиб топтириш учун асос вазифасини ўтайди. Бу эса бўлажак ўқитувчи шахсининг давлат таълим стандартлари ва ижтимоий буюртмачи талабларига тўла жавоб берувчи касбий компетентли, ижодкор етук мутахассис сифатида касбий шаклланишини таъминлайди.

Бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий компетентлигининг шаклланиши муайян индивидуал ва шахсий сифатларнинг ўзаро боғлиқлиги ва шахсининг ижтимоий-маданий фаоллик даражасига боғлиқ бўлади. Тадқиқотларимиз натижаларига кўра ушбу сифатлар мотивацион, ташкilotчилик, мустақиллик, қобилият, ҳиссий-иродавий, предметли фаолиятли, креативлик, ўз-ўзини бошқара олиш лаёқати кабилардан таркиб топиши аниқланди.

Касбий компетентли мутахассиснинг фаолиятли моделида таълим мазмуни уч даражада: таянч компетентлик (ўқув режасидаги барча блок фанлари учун); умумкасбий компетентлик (ўқув режасидаги педагогик-психологик ҳамда умуммуҳандислик фанлари тўплами учун); махсус компетентлик (ўқув режасидаги касбий ва ихтисослик фанлари учун) шаклида келтирилган.

Шундай қилиб, таянч компетентлик олий педагогик таълимнинг ҳар бир босқичи учун таълим блоклари ва ўқув фанлари даражасида аниқланади. Таянч компетентлик тартибини белгилашда касбий педагогик таълимнинг асосий мақсадларига мувофиқ ижтимоий ва шахсий тажрибанинг моҳияти, ижтимоий жамиятда касбий фаолиятни ташкил этиш жараёнида ҳаётий кўникмаларни эгаллашга имкон берувчи асосий турлар муҳим аҳамият касб этади.

Моделда келтирилган касб таълими ўқитувчиларини касбий компетентлигини шакллантиришда давлат таълим стандартлари ва ижтимоий буюртмачи талаблари асосида мутахассисларни тайёрлаш ва сифатини назорат қилиш механизми вазифасини ўтайди.

Касбий компетентли ўқитувчини шакллантириш модели – таълим ва ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятларни муваффақиятли ҳал этилишини

таъминловчи, мотивацион хислатлар, интеллектуал салоҳият, ҳиссий-иродавий сифатлар, предметли-фаолиятли кўникмалар ҳамда ўз-ўзини бошқара олиш сифатларини таърифловчи, ташкилотчилик қобилиятига эга ҳамда креатив фикрловчи, касб эгасининг мустақил билим олиши ва ўзини ривожлантиришини акс эттирувчи андоза ҳисобланади.

Аудиториядаги таълим, малакавий амалиётлар ҳамда мустақил таълим жараёнида билим, кўникма ва малакалар, фаолият тажрибасини ўзлаштириш ҳамда шахсий, касбий ва индивидуал сифатларга эга бўлишлик битирувчиларнинг таянч, умумкасбий ва махсус компетентликларининг шаклланишини таъминлайди.

Касб таълими ўқитувчиларининг маданий-генетик жараён маҳсули сифатида компетентли ёндашувли таълим асосида тайёрланиши уларда зарурий шахсий, касбий ва индивидуал сифатлар ҳамда компетенцияларни таркиб топтириш учун асос вазифасини ўтайди. Бу эса бўлажак ўқитувчи шахсининг давлат таълим стандартлари ва ижтимоий буюртмачи талабларига тўла жавоб берувчи касбий компетентли етук мутахассис сифатида касбий шаклланишини таъминлайди.

2.3 Компетенциявий ёндашув асосида касбий-педагогик иждокорликни ривожлантириш методикаси

Таълим амалиётида компетентли ёндашувни амалга ошириш ушбу жараённинг барча жиҳатларини чуқур ва ҳар томонлама илмий ўрганишни талаб этади. Шу билан бирга, таъкидлаш керакки, компетентликни педагогик феномен сифатида талқин қилиш қийин, чунки, компетентлик категорияси педагогикага бошқа фанлардан киритилган бўлиб, у фанларда етарли даражада чуқур англаб етилган ва ўзининг мустақам ўрнига эга. Янги ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг натижаси сифатида педагогика фанининг тушунчалари таркибига нисбатан яқинда кириб келган ва ҳозирча педагогик, хусусан дидактик тушунчалар тизимига тўлақонли тарзда тегишли эмас.

Касбий таълим сифатини айнан бўлажак мутахассиснинг компетентлигини шакллантириш билан таъминлаш мумкин, буни таълим жараёнида амалга ошириш технологияларини ишлаб чиқиш касбий таълимни модернизация қилишнинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Касбий таълим мазмунини лойиҳалаштиришда мутахассисларнинг буюртмачилари талабларини таҳлил қилиш зарурдир, чунки бугунги кунда иш берувчилар мутахассисларга замонга мос равишда алоҳида талаблар қўймоқдалар. Бу талаблар касбий маҳорат, меҳнат бозорига мос равишда касбий мослашувчанлик (адаптация), рақобатбардошлилик, ўз мутахассислиги бўйича касбий компетентлилик ҳамда ижтимоий-касбий компетентлилик (ҳуқуқий, иқтисодий, экологик, маданий, касбий ривожланиш, ижодий ва ҳоказо жиҳатлар бўйича) ҳамда иждокорлик фазилатларига эгаллиги кабилардан иборат.

Ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги педагогик меҳнатнинг барча томонларида: касбий фаолиятда, кундалик муносабатларда, шахсият ривожланишида, меҳнатнинг мажмуий натижасида намоён бўлади ва унинг барча компонентлари шаклланганлигини талаб этади.

Шундай, касбий компетентликлар борки, улар кўплаб касблар учун асос бўлиб хизмат қилади ва ишлаб чиқаришда ҳам, ижтимоий амалиётда ҳам қўлланилганда ўз аҳамиятини йўқотмайди. Юқорида санаб ўтилган касбий компетентликларнинг ҳар бир тури шундай касблараро умумий таркибий қисмларни ўз ичига олади. Масалан, махсус компетентлик ишлаб чиқариш жараёнларини режалаштириш, техника билан ишлаш кўникмалари, техник хужжатларни ўқий билиш, қўл ишларини бажариш малакаларига; шахсий компетентлик – ўз фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш ва бошқариш, мустақил равишда қарорлар қабул қилиш, ностандарт ечимларни топа олиш (креативлик), тез мослашувчан назарий ва амалий фикрлаш, муаммони кўра билиш, янги билим ва кўникмаларни мустақил равишда эгаллай олиш лаёқатига; индивидуал компетентлик – мотивацияга, муваффақият захираларига эга бўлиш, бажарадиган ишининг сифатини оширишга интилиш, ўз-ўзини сафарбар қила олиш, ўзига ишонч ва оптимизмга эга бўлишни тақозо этади.

Дж.Равеннинг фикрича, компетентликнинг яна бир тури – “экстремал касбий компетентлик” тўғрисида таъкидлаб ўтиш ўринли бўлади, бунда инсоннинг тўсатдан мураккаблашиб кетган вазиятларда ишлашга тайёрлиги назарда тутилади. Бундай психологик сифатларга эга бўлган одамлар касбини ўзгартиришга ва қайтадан ўқишга бошқаларга нисбатан тайёрроқ бўладилар, ишсизлик муаммоси уларга камроқ таҳдид солади.

Э.Ф.Зеернинг фикрича, касбий компетентлик – касбий билимлар, кўникмалар йиғиндиси, шунингдек, касбий фаолиятни амалга ошириш усуллари бўлиб, улар қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

- ижтимоий-ҳуқуқий компетентлик – ижтимоий институтлар ва одамларнинг ўзаро фаолиятлари соҳасидаги билим ва кўникмалар, шунингдек, касбий мулоқот йўллари ва хулқ-атвор қоидаларини пухта эгаллаганлик;

- махсус компетентлик – мустақил равишда муайян фаолият турларини амалга оширишга тайёрлик, кўп учрайдиган касбий масалаларни еча билиш ва ўз меҳнати натижаларини баҳолай олиш, ўз мутахассислиги бўйича янги билим ва кўникмаларни мустақил равишда ўзлаштира олишга қодирлик;

- шахсий компетентлик – касбий маҳоратини ва малакаларини доимий равишда орттириб боришга қодирлик, касбий фаолиятида ўзини кўрсата олиш;

- аутокомпетентлик – ўзининг ижтимоий-касбий имкониятлари бўйича ҳаққоний тасаввурга эга бўлиш, касбий қийинчиликларни бартараф эта олиш.

Касбий компетентлик мутахассис шахсининг касбий жиҳатларидан бири бўлиб, қуйидаги жиҳатлар билан билан бир қаторда туради:

– шахсининг касбий жиҳатдан мақсадга йўналтирилганлиги: муваффақиятлар ва ютуқларга интилиш, жамоа билан биргаликдаги фаолиятни амалга ошириш ва жамоа манфаатлари учун жон куйдириш, ишончлилик, ўз касбига муносиблик ва б.;

– касбий жиҳатдан муҳим сифатлар: виждонийлик, ўз руҳий ҳолатини таҳлил қила билиш, мустақиллик, маъсулиятлилик, ақлий жиҳатдан етуклик, баҳолаш ва башорат қила билишга лаёқатлилик, коммуникативлик, касбий сафарбарлик, муаммоларни ҳал эта билиш ва б.;

– касбий жиҳатдан муҳим бўлган психофизиологик хислатлар: ишлаш қобилияти, қўл ишларини моҳирона бажара олиш, психомотор кўникмалар, кўз билан чамалаш маҳорати ва б.

Модернизациялашган мазмун асосидаги таълим тизимида ҳар бир бўлажак касб таълими ўқитувчисининг таълим йўналиши бўйича олган назарий билимларини амалиётга жорий этиш ва баркамол авлодни тарбиялашга оид касбий компетентлигини шакллантириш имконини берувчи замонавий педагогик технологияларидан самарали фойдаланиш талаб этилади.

Касбий компетентликни ривожлантиришни муаммоли ўқитиш жараёнида амалга ошириш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади, бунинг моҳияти касбий фаолиятни яхлит тизим сифатида кўриш, унда тизимли фаолият кўрсата билиш, янги муаммо ва масалаларни ҳал эта билиш тажрибаларини шакллантириш учун замин яратишга хизмат қиладиган касбий фаолият элементларини таълим жараёнига киритишдан иборат.

Компетентли ёндашувнинг моҳияти, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, у инсонда мустақил равишда билимларни эгаллаш фаолиятини ташкиллаштириш, рефлексия, ижодкорлик, жисмоний ва руҳий жиҳатдан ўзини бошқара олиш кўникмаларини эгаллаш, ўз-ўзини уюштириш ва ривожлантириш каби қобилият ва лаёқатларни шакллантиришни таъминлайди. Шунингдек бунга касбий компетентликни шакллантиришнинг дидактик моделини тузиш учун назарий-методологик асос сифатида олинган ўз-ўзини ривожлантириш назарияси ҳам тўла-тўқис мос келади.

Ушбу парадигмада янги стратегик мақсад сифатида, кўп қиррали билим, кўникма ва малакаларнинг миқдор жиҳатидан ортиб борадиган муайян бир тўпламини эгаллаш эмас, балки, шахсининг интегратив сифати ҳисобланадиган касбий компетентликни шакллантириш, шу билан бирга, талабаларни уларнинг бевосита касбий фаолиятида ҳам, умуман бутун ҳаётини фаолиятлари давомида ҳам зарур бўладиган касбий компетентликни доимий равишда ривожлантириб боришга, унинг чегараларини тобора кенгайтириб боришга йўналтириш ҳисобланади.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигини шакллантиришни учта асосий омилни интеграциялаш орқали таъминлаш мумкин:

– муайян йўналиш бўйича мутахассис касбий фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирадиган таянч компетенцияларга мос равишда тузилган ва дидактик жиҳатдан мослаштирилган билимлар концепциясига

асосланган таълим мазмунини ташкил этишнинг мақсадга мувофиқ бўлишини таъминлайдиган модуллик;

– таълимнинг мақсадига мос келадиган ўқитиш шакллари танлашни белгилаб берадиган – таълимни фаолиятга кўра ташкил этиш;

– таълим олиш - ривожланишнинг узлуксиз жараёнини ташкил этиш йўли билан инсон камолотининг тўла-тўқис бўлишини таъминлашга қаратилган – таълимни технологиялаштириш.

Э.Ф.Зеер таъкидлаганидек, касбий таълимда компетентлик ёндашувини амалга оширишда ўз-ўзини йўналтирувчи ва ривожлантирувчи таълим технологиялари муҳим ўринни эгаллайди, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- когнитивликка йўналтирилган технологиялар: ўқитишнинг диалогли методлари, семинар-мунозаралар, муаммоли ўқитиш, когнитив йўриқномалар, когнитив хариталар, воситали-мантиқий тренинглари, тренинг-рефлексиялар ва ҳоказо;

- фаолиятга йўналтирилган технологиялар: лойиҳалар методлари, йўналтирувчи матнлар, контекстли таълим, ташкилий-фаолиятли ўйинлар, мажмуавий (дидактик) топшириқлар, технологик хариталар, технологик жараёнларни тақлидий-ўйинлар орқали моделлаштириш ва ҳоказо;

- шахсга йўналтирилган технологиялар: интерактив ва тақлидий ўйинлар, ривожлантириш тренинглари, ривожлантирувчи психодиагностика ва ҳоказо.

Таълимнинг мақсадга мувофиқ равишда мослаштирилган мазмуни ва шакллари ўқитиш воситаларини танлашни белгилаб беради, улар эса, ўз навбатида, технологиялар тизимини самарали қўллаш учун шарт-шароитларни таъминлаб беради.

Демак, олий таълим муасасасида компетентликка йўналтирилган таълим шундай ташкил этилиши керакки, талаба аудиториядаги таълим вақтида ҳам, аудиториядан ташқаридаги вақтларда ҳам ижодий иш билан машғул бўлиши ва қуйидагиларни бажара олиши лозим:

- муаммоли вазиятларнинг ечимини топа билиш;

- ўз фикрини ҳимоя қила олиш ва ностандарт ҳаётий ва ўқув вазифаларни ҳал этишда ўзининг нуқтаи-назарига эга бўлиш;

- ўқиш-ўрганиш ва амалий фаолиятида ўзини намоён қилишнинг ноанъанавий усуллари доимий равишда эгаллаб бориш ва ҳ.

Таълимий учлик - «мақсад - жараён - натижа» нинг ўрта бўғинига ҳозирда эътибор кучайган бўлса-да, бир қатор педагог олимлар ушбу занжирнинг бошидаги ва охиридаги ҳалқаларини чуқур ўрганмоқдалар. Масалан, бу соҳада Чикаго университети профессори Бенжамин Блум томонидан билим олиш соҳасидаги ўқув мақсадлари таксономиясининг яратилиши диққатга сазовордир.

«Таксономия» атамаси юнонча taxis (тартиб бўйича жойлашуви) ва potos (қонун) сўзларидан иборат бўлиб, объектларни ўзаро алоқадорлик асосида таснифлаш ва тизимлаштириш маъносини англатади.

Блум таксономияси ўқув фаолиятининг турли соҳаларини қамраб олади: когнитив (билиш), аффектив (ҳиссий - қадриятли), психомотор (ҳаракат).

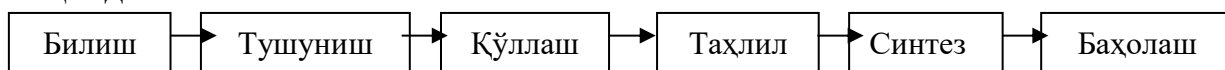
1. Когнитив соҳа. Бу соҳада олинган техник билимларни касбий-методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантиришда технологик жиҳатдан қайта такрорлаш, уларни эгалланган компетенциялар билан уйғунлаштириш натижасида янги касбий-методик фаолият юритиш ва техник-технологик машқ бажариш қонун - қоидаларини ўрганиш заруратига тегишли ўқув мақсадлари киритилади.

2. Аффектив соҳа. Касбий-методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш жараёнида касбий қизиқиш ва мойилликларни ривожлантириш, ички ҳамда ташқи психологик таъсирлар натижасида технологик муносабатни шакллантириш, уни мустақил фаолият давомида тушуниб етиш орқали касбий фаолият амалиётига татбиқ қилиш мақсадлари киритилади.

3. Психомоторли соҳа. Бунга касбий-методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш жараёнидаги психологик фаолият, техник ва технологик жараёнларда жисмоний фаолият натижасида, асаб мускулларини марказлаштириш компетенцияларини шакллантириш билан боғлиқ мақсадлар киритилади.

Юқоридаги қоидалар ва Блум таксономияси асосида касбий-методик фаолият юрита олиш компетентлиги ва ижодкорлигини шакллантириш мақсади, мазмуни, шакллари асосланди.

Бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий-методик компетентлигини шакллантиришни ташкил этиш методикаси бевосита Б. Блумнинг билим олиш соҳасидаги ўқув мақсадлари таксономияси асосида қуйидаги олти тоифадаги асосий ўқув мақсадларидан иборат ҳолда қараб чиқилди:

Ўқув мақсадларнинг ушбу олти асосий категорияларини технологик жараёнларда ва техник объектларни қўллашда, методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш жараёнидаги кўринишлари тадқиқ қилинди:

1. Билиш - ушбу категория бўлажак мутахассисларнинг методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш жараёнида эгалланган техник ҳамда технологик маълумотларни хотирада сақлаб қолиш, мустақил тафаккурлаш натижасида қайта эсга тушириш, ижодий эркин фикрлаш, мустақиллик хусусиятларини намоён этиш каби ўқув мақсадларини ишлаб чиқишни назарда тутди.

2. Тушуниш - таълим олиш турларининг бир турдан иккинчисига ўзгариши, бўлажак мутахассисларнинг мустақил ишларни тушунтириши, натижаларига таъсир қилувчи таклифлар киритиш, техник вазиятларнинг ўзгаришини назарда тутди.

3. Амалиётда қўллаш - таълим жараёнида амалий фаолият билан шуғулланиш, технологик жараён ҳамда техник объектларни амалиётда

қўллаш кўникма ва малакаларини шакллантириш. Ушбу фаолият давомида технологик жараён ва техник объектларни қўллаш қоидалари, усуллари, шакллари назариялари синаб кўрилади.

4. Таҳлил - технологик жараён ҳамда техник объектлар унсурларини таҳлил этиб улар орасидаги муносабатни ўрганиш. Мустақил таълимни ташкил этиш асосларини билиш, тушуниш ва қўллашга қараганда, юқори интеллектуал даражали тавсифланганлиги сабабли мустақил билим олиш мазмунини ҳамда унинг таркибий тузилмасини билишни талаб қилади.

5. Синтез - таълим натижалари талаба ўқув фаолиятида мустақилликка эришишни, ижодий хусусиятга эга бўлишини, мустақил таълим олишнинг адекват усулларини, шакллари кўринишларини ва тизимларини вужудга келтиришни назарда тутди.

6. Баҳолаш - талабалар томонидан мустақил таълим олиш жараёнида эгалланган билимлар, методларни қабул қилинган мақсадни ҳисобга олган ҳолда баҳолаш.

Таълим жараёнини бўлажак мутахассисларнинг касбий компетенцияларини шакллантириш ва касбий педагогик ижодкорлигини ривожлантиришга йўналтиришда ўқув жараёнини талабанинг касбий компетентлиги ва педагогик ижодкорлигини шакллантириш, муҳандислик лаёқатларини ва имкониятларини баҳолаш, танлаган касбида ўзини намоён қила олиши учун амалий асос бўлиб ҳисобланадиган реал вазиятлар ҳамда худди реал вазиятларга ўхшатиб сунъий равишда юзага келтирилган педагогик вазиятлар билан максимал даражада тўлдириш талаб этилади.

Педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқларни ҳал этиш асосида талаба бўлажак касбий фаолият муаммоларини ҳал этиш усулларини эгаллайди ва бўлажак мутахассисда турли хил педагогик вазиятларни ҳал қилиш борасидаги ижодий кўникмалари шаклланади.

Педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқлар дидактикада мустақил таълим даражасини оширувчи бошқарув, рағбатлантириш, ташкил этиш ва назорат воситалари сифатида қаралади. Педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқлар турли дидактик натижаларнинг қарор топишига олиб келади. Бундай вазиятларни яратиш, таълим жараёнини бошқариш, талабаларнинг ўқув фаолиятларини фаоллаштиришга имкон беради. Масалалар эса билимларни чуқурроқ эгаллаб олиш, креатив малака ва кўникмаларни ривожланишига ёрдам берувчи дидактик восита бўлиб хизмат қилади.

Талабанинг ўқув фаолиятига нисбатан ўқитувчи томонидан муайян талабларнинг қўйилиши уларнинг мазмунини бойитади. Педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқларни берилиш шакли эса олдин ўзлаштирилган намуна бўйича хулосалар чиқаришни кўзда тутувчи бошқарув топшириқлари ва масалаларнинг бажарилиши саналади.

Педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқлар мустақил билим олишни амалга оширишга имкон берувчи топшириқлар тўпламини яратиш учун асос бўла олади.

Деярли ҳар бир ўқув муаммоси фикрлаш фаолиятини фаоллаштиришга имкон беради, бироқ уларнинг ҳар бири ҳам илмий даражада педагогик, психологик ва техник-технологик тушунчаларни мустақил шакллантиришга ҳамда ижодий фикрлашга олиб келмайди. Шу боис педагогик, техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқларни ишлаб чиқишда ўқув муаммоларининг дидактик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Топшириқ тўғри ифода этилса, уларни талаба томонидан қабул қилиниши ва ўқув фаолиятига нисбатан қўйилувчи талаблар тўплами сифатида эътироф этиш мумкин.

Мустақил билим олиш технологиясига мувофиқ педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқларни ишлаб чиқиш коидалари қуйидагилардан иборат:

– муаммоли вазиятли топшириқлар тушунчалар мазмунида акс эттирилган ҳодисалар ва жараёнлар ўртасидаги муҳим боғлиқликни объектив равишда кўрсатиши керак;

– педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқлар ҳақиқий педагогик ва ишлаб чиқариш вазиятлари билан боғлиқ муаммоларга эга бўлиши керак;

– муаммоли вазиятли топшириқлар асосини ташкил этувчи муаммони ҳал этиш тушунчаларини юзага келтирувчи ақлий фаолиятни турли усуллар, яъни анализ, синтез, таққослаш, солиштириш, умумлаштириш ёрдамида амалга оширишни кўзда тутди;

– муаммоли вазиятли топшириқларни бажариш жараёнида оддий тушунчалар ёки субъектга маълум бўлмаган тушунчалар билан ёки бир-бири билан таққосланади;

– тушунчаларни таққослашда субъект фикрлашнинг турли: анализ, синтез, солиштириш, таққослаш, техник объектлар орасидаги умумийлик, типиклик ва хусусийликни топиш амалларини бажаради;

– муаммони ҳал этишда яққол бўлмасада, бироқ бошланғич тушунчалар ўртасидаги жуда муҳим боғлиқликлар очиб берилади;

– муаммоли вазиятли топшириқларни бажаришнинг яхлит ифодаланган ёки ифодаси топшириқ шартларини ташкил этувчи бир неча оддий тушунчалардан субъект томонидан ҳали ўзлаштирилмаган янада мураккаброқ тушунчани келтириб чиқариш имконини беради;

– янги тушунчалар шакллантирилади ва унинг таркибига ўзгартирилган оддий тушунчалар киради;

– муаммоли вазиятли топшириқларни бажаришда субъект қуйидаги амалларни бажаради: тушунчаларнинг шакли ва мазмунини ўзгартирмасдан қайта ишлаб чиқади; тушунчалар шаклини ўзгартириб, уларни қайта ишлаб чиқади; илгари ўзлаштирилган тушунчалардан расмий-манتيқий фикрлаш усулларида фойдаланиб, уларни қайта ўзгартиради; назарий фикрлаш асосида янги тушунчалар шаклланади.

Педагогик ҳамда техник-технологик муаммоли вазиятли топшириқлар талабалар эътиборига дарҳол уни ҳал этиш мумкин бўлган масала

кўринишида ҳавола этилади. Талабаларга масалаларни бундай кўринишда таклиф этиш, ўқув-педагогик ёки ишлаб чиқариш жараёни муаммоли вазиятларда шартларни излаш ёки ифода этиш жараёнида субъектлар томонидан ташкил этилувчи интеллектуал фаолиятни гўёки талабалар ўрнига ўқитувчи амалга оширгандек бўлади. Мустақил ўқишда шартлар олдиндан маълум қилинмайди.

Агарда ўқитувчи томонидан масалага айлантирилган ўқув топшириқларини бажариш жараёнида талаба ечим йўлини топа олмаса, у ҳолда у аниқ вазиятга дуч келиб, ушбу вазиятни педагогик ва ишлаб чиқариш жараёни муаммосининг ечимини излашга имкон берувчи ҳолатга айлантира олмайди. Масалани ечиш маълум дидактик вазифаларга қатъий амал қилишни тақозо этади. Масала шартлари аввалдан тузувчи томонидан белгилаб қўйилганда, талабадан вазиятни қайта ўзгартириш малакасини намоёни қилиш талаб этилмайди. Шу боис талабалар билимларини бошқа вазиятга кўчириш ва уларни амалда қўллашда қийинчиликлар ҳис этиладилар.

Ўқитишнинг муаммоли усули талабаларни фикрлаш қобилиятларини ўстиради, дарсни тезроқ тушуниш, яхшироқ эслаб қолишига ёрдам беради. Муаммоли вазиятларни қўллашда ўқитувчи талабаларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳам эътиборга олиши керак. Ўқитувчининг саволлари турли хил талабаларда турли хил жавобларни вужудга келтиради.

Муаммоли вазифани ишлаб чиқиш катта меҳнат ва педагогик маҳоратни талаб этади. Қоидага биноан, вазифани бир неча маротаба тажрибадан ўтказгандан сўнг ўқув гуруҳида мақбул вариантини тузишга эга бўлинади. Шунга қарамай, бундай вазифалар назарияни ҳақиқий вазият билан боғлаш имконини беради.

Муаммоли ўқитиш усули ўқитувчидан чуқур тайёргарликни талаб этади, ўқув материални яхшилаб таҳлил қилишни, ундан мақбул бўлган муаммоли вазиятларни ажратиб олишни тақозо этади. Юқорида таклиф этилган машғулотларни ташкил этиш йўллари талабаларда ўрганилаётган фанга нисбатан қизиқишни кучайтиради ҳамда уларнинг ишлари унумлироқ бўлади.

Ихтисослик фанларини ўрганишга ижодий ёндошиш бўлажак мутахассислар учун муҳим касбий сифатдир. Шунинг учун ушбу фанларни ўрганишда талабаларни қўйилган вазифаларни онгли равишда бажаришга, таҳлил қилишга, қўйилган муаммоларни ечишнинг йўллари ва воситаларини излашга, ишни тўғри режалаштиришга, бажариш учун барча имкониятларини сафарбар қилишга ўргатиш керак. Талабаларда ўз ишларига танқидий муносабатда бўлишни, йўл қўйилган хатоларини аниқлаш, уларни тузатиш йўллари топишни, мустақил равишда билим олишни ва амалда қўллаш олишни тарбиялаш керак.

Компетентли ёндошувга асосланган таълим имкониятларини ишга солиш ва самарали қўллашда таълимнинг муаммоли тизимларини жорий қилиш яхши самаралар беради, натижада бўлажак касб таълими ўқитувчисининг махсус касбий компетенцияларини муваффақиятли

шакллантириш ва жамият олдига қўйилган мақсадларга мувофиқ равишда замонавий рақобатбардош мутахассислар тайёрлаш учун замин яратилади.

Олий таълим муассасасида олган назарий билимларини амалиёт билан яқиндан боғланишини таъминлашга таълим жараёнига ўқитишнинг амалий, муаммоли ва вазиятли усул ва воситаларини жорий этиш орқали эришиш мумкин. Шулар қаторида кейс-технологияси салмоқли ўринни эгалламоқда. Кейс-стади ўрганилган материал бўйича билимларни мустаҳкамлаш, муаммоларни таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантириш, мустақил равишда муаммони ҳал қилиш бўйича мақбул қарорларни қабул қила билишга тайёрлик ва қодирлик хислатларини ривожлантириш, маъсулиятлилик, мустақиллик ва коммуникативлик қобилиятларини шакллантиришни таъминлашга хизмат қилади.

Бугунги кунда кейс-стади методи таълимда етакчи ўринларни эгаллаб олган, талабаларга меҳнат фаолиятида кўп учрайдиган муаммоларни ҳал этиш малакаларини сингдиришда энг самарали усуллардан бири ҳисобланади.

Касб таълими амалиётига кейс-стади методини жорий этиш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади. Бунинг сабабларидан бири таълим соҳаси ривожланишининг умумий йўналишидан келиб чиқади, яъни таълимнинг билим, кўникма ва малакаларни эмас, балки касбий компетенцияларни, шахсий сифатларини шакллантиришга қаратилганлигидадир; иккинчи сабаби, мутахассис тайёргарлиги сифатига қўйиладиган талабларнинг кучайганлиги, асосий касбий талаблардан ташқари, турли кутилмаган вазиятларда ўзини муносиб тута билиш қобилиятларига эга бўлиш талаб этилмоқда.

Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини ўқитишда кейс-стади методидан фойдаланиш ўрганилаётган фанларга нисбатан қизиқиш уйғотиш ҳамда изланиш, ижод қилиш, мустақил равишда фаолиятга интилиш каби кўникмаларни ривожлантиришга измат қилади.

Кейс-стади методининг ўзига хослиги шундан иборатки, реал ҳаётдан олинган мисоллар асосида муаммоли вазиятлар ҳосил қилинади. Кейс-технологияларга асосланган ўқув жараёни самарали бўлишининг асосий шартлари: яхши тузилган кейс ва ўқув жараёнида ундан фойдаланишнинг аниқ методикаси бўлиши керак. Муаммони ҳал этиш давомида таълим оловчилар жамоа бўлиб ишлашни, вазиятни таҳлил қилишни ва мустақил равишда қарорлар қабул қилишни ўрганадилар.

Шундай қилиб, “Case-study” ечимларни излаш кўникмаларини олиш учун реал вазиятларга асосланадиган вазиятли таҳлил услубидир.

Уни ечиш босқичлари қуйидагича:

– ташкилий муаммонинг тавсифи билан танишув, яъни кейснинг асосий муаммоларини аниқлаш ва ечиш учун тақдим этилганларнинг қайси бирлари муҳимлигини тушуниш; кейснинг вазиятли контекстига кириш, унинг асосий ҳаракатдаги шакллари кимлигини аниқлаш, таҳлил учун зарур далиллар ва тушунчаларни ажратиш, масалани ечиш мобайнида қандай қийинчиликлар

пайдо бўлишини тушуниш;

– вазиятни мустақил таҳлил қилиш, яъни кейсдаги муаммоларни шакллантириш ва таҳлил қилиш, зарур бўлган максимал ҳисобларни амалга ошириш, ахборотларни қайта ишлаш учун таҳлилий услублар танлаш;

– бошқа талабалар билан мунозарада ўзининг аниқлаганларини ва ечимларини тақдим этишдан иборатдир.

“Case-study услубининг моҳияти:

1. Услуб фанлардан билим олишга мўлжалланган бўлиб, қўйилган саволга ягона жавоб эмас, балки ўзаро ҳақиқатлиги даражаси бўйича рақобатлашишлари мумкин бўлган бир неча жавоб бўлади; бунда ўқитиш вазифаси анъанавий кўринишдан буткул фарқ қилади ва ягона эмас, балки муаммоли майдонда кўп ҳақиқатларни ҳамда йўналишларни қамраб олишга қаратилгандир.

2. Ўқитиш урғуси тайёр билимларни олишга эмас, балки фаолиятга, талаба ва ўқитувчининг ҳамкорликда ижод қилишига қаратилади. Ана шу ерда “Case-study” услубининг анъанавий услублардан тубдан фарқи-билим олиш жараёнида, талаба бошқа талаба ва ўқитувчи билан муаммони муҳокама қилишда тенг ҳуқуқлилигидадир.

3. Услубнинг технологияси куйидагидан иборат: аниқ қоидаларга асосан реал ҳаётда намоён бўладиган ва талаба олиши керак бўлган билим ва амалий малакалар мажмуасида акс этадиган аниқ вазиятнинг модели ишлаб чиқилади, яъни бунда ўқитувчи етакчи ролда, саволларни тайёрловчи, жавобларни белгиловчи, мунозарани қўллаб-қувватловчи сифатида, хулоса қилиб айтганда жараённинг бошқарувчиси ролида чиқади.

4. Услубни қўллашнинг натижаси нафақат билим олиш, балки касбий фаолият малакаларини эгаллашдир.

5. Вазиятли таҳлилнинг самараси нафақат билим олиш, балки талабани касбий ҳолат, ҳаётини йўл-йўриқ, кадр-қиммат, ўзига хос касбий дунёни сезиш ва дунёни ўзгартириш тизимини ривожлантиришдан иборат.

6. “Case-study” услуби – назарий билимларни, амалий масалаларни ечишга қўллаш имкониятини берувчи қуролдир. Услуб талабаларни мустақил фикрлашга ўргатиб қолмасдан, эшита билиш кўникмасини шакллантириш ва турли-туманлик нуқтаи назарни ҳисобга олиш ҳамда ўз фикрини асослаб беришга, ижодий қобилиятини ўстиришга ўргатади. Ушбу услуб орқали талабалар таҳлилий ва баҳолаш малакаларини такомиллаштириш имкониятига эга бўладилар, жамоада ишлашга ва қўйилган муаммонинг энг рационал ечимини топишга ўрганадилар.

Олий таълим тизимида ўқитишнинг интерфаол услубларидан бўлган “Case-study” услубидан талабалар назарий ҳолатларни ўзлаштириш ва ўқув материалларини амалиётга тадбиқ этиш мақсадида фойдаланмоқдалар; у талабаларни касбга йўналтиришга таъсир этади, уларнинг ақлан улғайишига кўмаклашади, ўқишга нисбатан қизиқиш ва ижобий мотивацияни шакллантиради ҳамда ижодий қобилиятини ривожлантиради. Бир вақтнинг ўзида “Case-study” услуби ўқитувчининг фикрлаш образи сифатида ҳам,

бошқача ўйлаш ва ҳаракат қилиш, ўзининг ижодий салоҳиятини янгиловчи, унинг алоҳида парадигмаси бўлиб чиқади.

Кейслар реал вазиятга яқин бўлган материалларга асосланган бўлади, яъни бунда талабалар турли вазиятларни таҳлил қилишлари, муаммо моҳиятини тушунишлари, мумкин бўлган ечимларни таклиф этишлари ва уларнинг энг яхшиларини танлашлари керак. “Case-study” услубининг мақсади – талабалар гуруҳининг умумлашган кучи билан ишнинг аниқ ҳолатидан келиб чиқадиган вазиятни, яъни аниқ иш жараёнида намоён бўладиган “Case” таҳлил қилиш, амалий ечимларини ишлаб чиқиш ва уларни тақдимот этишдан иборат. Жараённинг тугаши - таклиф этилган вариантларни баҳолаш ва уларнинг ичидан энг самаралисини танлашдир.

Жаҳон тажрибасига кўра, агар талабаларнинг кейсни ҳал этиш технологияси икки босқичдан иборат бўлса, таълимий мақсадларга эришишда янада кўпроқ самарага эришиш мумкин:

Биринчи босқич – кейсни ҳал этиш бўйича индивидуал (аудиториядан ташқари) иш. Бунда кейсни ҳал этиш бўйича индивидуал ишни бажаришда талаба мустақил равишда: кейс материаллари билан танишади; тақдим этилган вазиятни ўрганади, изоҳлайди ва асослайди; муаммо ва муаммо ости муаммоларни ажратади, вазиятни тадқиқ ва таҳлил қилиш усулларини танлайди; берилган амалий вазиятни таҳлил қилади; ажратилган муаммони ҳал этиш усуллари ва воситаларини белгилайди ва асослайди; таклиф этиладиган қарорни амалга ошириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқади.

Иккинчи босқич – кейс билан биргаликда жамоа бўлиб (аудиторияда) ишлаш. Бунда кейс бўйича жамоа бўлиб ишлашда талабалар кичик гуруҳларга бўлиниб, биргаликда ишлайдилар: гуруҳ аъзоларининг вазият, асосий муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари ҳақидаги турли тасаввурларини мувофиқлаштиришади; ечимнинг таклиф этилган вариантларини муҳокама қиладилар ва баҳолайдилар, қўйилган муаммо нуқтаи назаридан ушбу вазият учун энг мақбул вариантни танлашади; муаммоли вазият ечимига олиб келадиган танланган ҳаракатлар йўлини амалга оширишнинг аниқ кадамба-кадам дастурини батафсил ишлаб чиқадилар; тақдимотга тайёрланадилар ва намоёиш этиладиган материални расмийлаштиришади.

Кейсни ечиш натижаларини кичик гуруҳлар томонидан тақдимотини ўтказиш: реал вазият ечимига доир ўз вариантларини тақдим этадилар; танланган ҳаракатлар йўлини изоҳлайдилар ва ечимнинг тўғрилигини асослайдилар; бошқа гуруҳ аъзоларининг саволларига жавоб берадилар ва ўз таклифларини асослайдилар.

Жамоа бўлиб кейс устидан ишлаш: гуруҳлар таклиф этган ечимлар вариантларининг муҳокамаси; таклиф этган ечимларнинг ўзаро баҳоланиши; таклиф этилган ечимларнинг ҳаётийлиги ва амалга оширилиши мумкинлигига биргаликда, яъни талабалар ва ўқитувчи баҳо берилиши ҳам мумкин.

Таълим жараёнига татбиқ этилаётган кейс қуйидаги талабларга жавоб

бериши керак:

1. Аниқ белгиланган мақсадга мос бўлиши ва унга мос равишда мураккаблик даражасига эга бўлиши;
2. Ишлаб чиқаришдаги реал ҳолатнинг бир нечта жиҳатларини ҳамда ишлаб чиқаришдаги кўп учрайдиган вазиятларни намоиш қилиши;
3. Тез эскириб қолмаслиги ва бугунги кунда долзарб бўлиши;
4. Таҳлилий фикрлашни ривожлантириши ва мунозарага ундаши, натижада бир нечта ечимларга эга бўлиши.

“Case-study” услубини қўллаш натижасида талабаларда нафақат билим ва кўникмалар балки, касбий фаолият малакалари шакллантирилади.

Касбий таълим жараёнида касбий ва ихтисослик фанларини ўқитишда “Case-study” услубидан фойдаланиш қуйидаги ўқув натижаларига эришишга имкон беради: техник ва технологик жараёнларни, ишлаб чиқариш корхонаси имкониятларини таҳлил этиш ва баҳолаш қобилиятини ривожлантириш; мустақил тарзда қарор қабул қилиш малакаларини эгаллаш; корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш стратегиясини танлаш ва уни ишлаб чиқиш малакаларини орттириш. Бўлажак мутахассисларда вазиятни таҳлил қилиш, муаммо моҳиятини тушуниш, мумкин бўлган ечимларни таклиф этиш ва уларнинг энг яхшиларини танлаш малакаларига эга бўладилар, касбий компетентликлари шаклланиб касбий педагогик ижодкорликлари ривожланиб боради.

Касбий таълим тизимида тайёрланаётган бўлажак ўқитувчилар томонидан ўзлаштириладиган барча умумкасбий ва мутахассислик фанлари ўзида асосан фақат маълумот берувчи, ўргатувчилик функцияси билан чегараланиб қолмасдан талабаларни мустақил креатив фикрни ривожлантирувчи, тарбияловчи функциялари орқали бакалаврларнинг компетентлиги ва ижодкорлигини шакллантиришга хизмат қилиши зарур. Бундан кўриниб турибдики, ҳар бир фан ўқитувчисига таълим олувчиларни нафақат шу фан тузилмасида мавжуд бўлган илмий маълумотлар билан куроллантириш, балки улар эгаллаган илмий тушунчаларни ривожлантириш ва бошқа тушунчалар билан интеграллашувини таъминлаш ҳамда уларни миллий кадриятлар руҳида тарбиялаш вазифалари ҳам қўйилган.

Шунинг учун ҳам ҳар бир ўқитувчи ўз фаолиятида ўқув материални ва ўқитиш методларини, йўл ва воситаларини юқорида санаб ўтилган талаблар ва тамойилларга риоя қилган ҳолда танлаши ва уни таълим олувчиларнинг эътиборига ҳавола қилишида ўқитишнинг замонавий технологияларидан унумли фойдаланиши орқали улардаги касбий компетентлигини шакллантириш ва касбий педагогик ижодкорлигини ривожлантириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мустақил таълим бўлажак мутахассиснинг келгуси фаолияти давомида ўз йўлини белгилашнинг воситаси бўлиб, у ўз имкониятларини баҳолай олишига сабаб бўлади. Бўлажак касб таълими ўқитувчиси ўз билимини мустақил ошириш фаолиятини аниқ бир мақсадга йўналтириши ва бу мақсадга эришиши учун қуйидаги шартларга риоя қилиши керак.

1. Ўз билимини мустақил ошириш мазмунини бўлажак касб таълими ўқитувчиси мутахассислиги бўйича педагогик амалиёт ўтаётган таълим муассасасининг ўқув устахонасидаги аниқ шароитларга, амалиётнинг шароитлари, талабларига мослаштириши керак.

2. Бўлажак мутахассис маълум мақсад асосида ва маълум тартибда ўзида қуйидаги сифатларни шакллантириб бориши керак:

- талабалар билан эмоционал алоқа ўрнатиш, уларнинг ахлоқий, ақлий ва амалий фаолияти томонларига фаол таъсир этиш;

- талабаларнинг интилишлари, қизиқишларини чуқур ҳис қилиш, тушуниш, уларнинг маънавий эҳтиёжларини ҳисобга ола билиш.

3. Бўлажак мутахассис умумий педагогика, психология, меҳнат гигиенаси ва физиологияси, умумкасбий ва ихтисослик фанлари бўйича саволлар рўйхатини мустақил ўрганиб чиқишлари шарт.

4. Бўлажак мутахассис ўзининг педагогик маҳоратини ошириш устида ишлаш тизимининг энг самарали усуллари, йўлларини танлаб олиши, технологик жараён ва техник объектларни тўғри танлаб фаолият кўрсатиши керак.

5. Бўлажак мутахассис ўз билимларини оширишни доимий ижодий изланишлар тарзида ташкил этиш ва маълум мақсадга йўналтириш зарур.

6. Бўлажак мутахассис аниқ шароитларни ҳисобга олган ҳолда ва уларга мос тарзда индивидуал ҳолда ёки жамоа билан бирга ўз билимини ошириш шаклларидан фойдаланиши, амалий машқлар бажариши мақсадга мувофиқ.

Бўлажак ўқитувчиларини тайёрлашда мустақил таълимни ташкил этиш яхлит педагогик жараён бўлиб, у қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- бўлажак ўқитувчиларнинг мустақил таълим ҳақидаги тушунчаларини аниқлаш, назарий ва амалий билим олиш фаолиятини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг мустақил таълим олишга бўлган эҳтиёжи ва унга таъсир кўрсатувчи психологик омилларни ўрганиш, мустақил таълим мазмунини ишлаб чиқиш;

- ишлаб чиқилган мустақил таълим мазмуни асосида аудиторияда ва аудиториядан ташқарида мустақил таълим олиш ўқув юктамалари ҳамда вақт меъёрларини аниқлаш ва педагогик жараённи амалга ошириш мақсадида мустақил таълимнинг ташкилий шакллари, самарали методлари ва воситаларини танлаш;

- таълим мақсадини амалга ошириш учун бўлажак ўқитувчиларнинг мустақил таълим олишга қизиқиш ва эҳтиёжларини эътиборга олиб, аниқ мавзулар бўйича топшириқлар, ишланмалар, тавсиялар ишлаб чиқиш, таълим жаранига татбиқ этиш ҳамда уларда мустақил таълим олиш кўникма ва малакаларининг шаклланганлик даражаларини аниқлаш мезонларини ишлаб чиқиш.

Ўз-ўзини бошқара олишига кўра – ижодий жараённи ташкил эта олиш қобилияти, ўз фикрларини зарур йўналишда бошқара олиш, янги ечимлар, ғоялар топиш имконини берувчи манбаларга интилиш, ўз ижодий фаоллигини таъминлаш учун мустақил равишда шароит ярата олиш, касбий ривожланиш имкониятларини аниқлаш, назорат қилиш ва баҳолаш, мустақил

таълим олишда замонавий техника ҳамда технологиялар имкониятларидан фойдалана олиш кўникмасини шакллантиришга хизмат қилади.

2- жадвал

Бўлажак ўқитувчиларнинг мустақил методик фаолият юрита олиш компетентлигини ва ижодкорлигини аниқлаш мезонлари

№	Мустақил методик фаолият юрита олиш компетенциялари ва ижодкорликлари	Мустақил методик фаолият юрита олиш даражаси аниқлаш мезонлари		
		Юқори даража	Ўрта даража	Қуйи даража
1	Ўқув материалларини ўрганишда ва мустақил методик иш жараёнини ташкил этишда умумийликдан типикликни ва хусусийликни ажратиб олиш компетенцияси ҳамда унга ижодкорони ёндашиш	Ўқув материалнинг типик ва хусусий хусусиятини осон ва тез ажратиб олади. Технологик жараёнлар ва техник объектларни танлашда ўз билими, ижодкорлиги ва компетентлигига таянади.	Ўқиган материалдаги типик ва хусусий хусусиятларини ажратишни асосан бажара олади, бир қанча хатоларга йўл қўяди. Технологик жараёнлар ва техник объектларни танлашда ўқитувчидан ёрдам кутади.	Ўқув материалнинг хусусий хусусиятларини одатда гапира олмайди. Технологик жараёнлар ва техник объектларни танлашда қийинчиликларга дуч келади.
2	Мустақил методик иш бажариш жараёнида технологик жараёнларни ва техник объектларни танлаш, ўқиш, ёзиш, чизиш, схемалар тузиш компетенцияси ва ҳар бир босқични ижодий ёндашган ҳолда амалга ошириш	Технологик жараёнларни яхши илғай олади, техник объектларни танлай билади, ўқиш, ёзиш, суръати юқори, иш бажариши жараёнида мустақил ва ижодий равишда танлаш ва таҳлил қилиш компетенциясига эга ҳисобланади.	Технологик жараёнлар ва техник объектларни танлаш ҳамда ўқиш, ёзиш, турли ҳисоблашлар суръати гуруҳнинг кўпчилик талабалар каби. Уларда ўзаро алоқадорлик асосида фаолият юритиш компетентлиги мавжуд.	Технологик жараёнлар ва техник объектларни танлаш, ўқиш, ёзиш, чизиш, ҳисоблаш, китоб билан ишлаш суръати нисбатан сустроқ. Уларда ижодий фикрлаш компетентлиги яхши ривожланмаган.
3	Аудиторияда, аудиториядан ташқарида, ўқув устахонасида ва уйда мустақил методик ишларни самарали ташкил этиш компетентлиги ва ижодкорлиги	Техник топшириқларни бажариш учун вақтни тўғри тақсимлайди, ҳар бирига ижодий ёндашади, ўқув қуролларидан тўғри фойдаланади, ўқув топшириқларини бажаришга жадал киришади. Керакли асбоб-анжомларни ва технологик	Юқорида айтиб ўтилган талабларни асосан бажаради, лекин кўпроқ вақт сарфлайди, ўқув машқларини бажаришда кичик хатоларга йўл қўяди. Керакли асбоб-анжомларни ва технологик жараёнларни танлашда ўқитувчи ёрдамига таянади.	Вақтни тўғри тақсимлай олмайди, техник топшириқларни бажаришда нуқсонларга йўл қўяди, тайёр кўрсатма асосида ҳам айрим хатоликлар билан ишни бажаради.

		жараёнларни тўғри танлайди.		
4	Мустақил фикрлаш компетентлиги ва ижодкорлиги	Техник масалани ечиш йўлларини ўзи мустақил ҳолда топишни билади. Амалий фаолият жараёнида ижодий ёндашган ҳолда мустақил элементларни киритади, топшириқлар ва машқларни бажаришда ихтирочилик элементларини, амалий иш бажаришда мақбул усулларни мустақил танлайди.	Ўқитувчи берган ўқув масалаларини мустақил бажаришга интилади, масалаларни ечади, муаммоларни ҳал этади, дарҳол натижани кузатмайди, ўхшаш масалаларни тузади ва ҳ. амалий иш бажаришда ўқитувчи кўрсатмасига амал қилишга ҳаракат қилади.	Тайёр ечимлардан фойдаланишга интилади, қийинчиликка дуч келиши билан ёрдам сўрайди, доимий кузатувга муҳтож, ҳатто ўхшаш бўлган, масалани ҳам туза олмайди
5	Материални ўрганишда ўз-ўзини назорат қилиш компетентлиги	Ўқув ишларида ўзини назорат қилиш, мустақил ўзлаштирганлик даражасини аниқлаш учун ўзини кўшимча саволлар ёрдамида текширади, амалий бажарилган ишларнинг сифат даражаси таҳлил қилинади, қилинган хатолар устида мустақил ҳолда изланишлар олиб боради.	Касбий-амалий талабларнинг асосийларини бажаради, лекин бир оз хатоликларга ва чекланишларга йўл қўяди, булар билиш, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришда катта таъсир кўрсатади. Назорат қилишда ўқитувчи йўриқномаларига аҳамият беради	Ўқув фаолиятида деярли ўзини назорат қилиш усулларини қўлламайди. Бажарилган ишни қандай ҳолатда бўлса ўшандай топширишга ёки амалга оширишга ҳаракат қилади.

Таълим муассасаларидаги ўқитувчиларнинг турли хил иш усулларини ўрганиш натижасида уларнинг фаолият йўналишларини аниқлаш, таҳлил қилиш ва ташкил этиш мумкин. Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентликларини ва ижодкорлигини шакллантириш жараёнида: ўқитувчи мавзунини баён қилаётганда диққат билан тинглаш ва унинг асосий мазмунини аниқлаш; ўқитувчи баён этаётган материал моҳиятини эшитишга ва керакли жойларини ёзиб олишга, диққатни тўғри тақсимлашга жалб қилмоқ; китоб билан мустақил ишлай олиш, яъни қисқа муддатда адабиётдан керакли маълумот олиш, матн манбаларини таҳлил қилиш, фойдаланиш учун маъқул усулларни ўрганиш, ўқитувчи маслаҳатлари ва методик қўлланмалардан фойдаланиш; маърузаларни, китобларни, спектаклларни, фильмларни,

телекўрсатувларни, электрон китобларни, таржима матнларни мустақил таҳлил қилиш; ўрганилаётган манбани солиштириш, таққослаш ва асосли мантиқий ечимини исботлаш; мустақил таълим олиш жараёнида билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун ўз-ўзини назорат қилиш; ўрганилаётган манбадан янгиликларни ажратиб олиш; муҳокама қилиш.

Бўлажак мутахассисларда мустақил таълим олиш кўникмаларини ҳамда касбий компетентликларини шакллантириш ва педагогик ижодкорликларини ривожлантириш учун қуйидагиларга этибор бериш мақсадга мувофиқ:

- бўлажак ўқитувчиларда ўз меҳнатини мустақил таҳлил қилиш, хатолар сабабини ва уларни бартараф этиш ҳамда олдини олиш усулларини топиш қобилиятларини ҳамisha ривожлантириб бориш ҳамда ўқув фаолиятининг аниқ мақсадини белгилаш ва улар томонидан уни тушунишларига эришиш;

- йўл қўйилган хатоларни тузатишга доир тайёр кўрсатмалар бермаслик, бўлажак ўқитувчиларнинг ўзи ушбу хатоларни англаш ва бартараф этиш усулларини топишларига эришиш, шунингдек, уларнинг топшириқларни бажаришларига қараб ижодий ёндошишларини ҳамisha рағбатлантириб туриш;

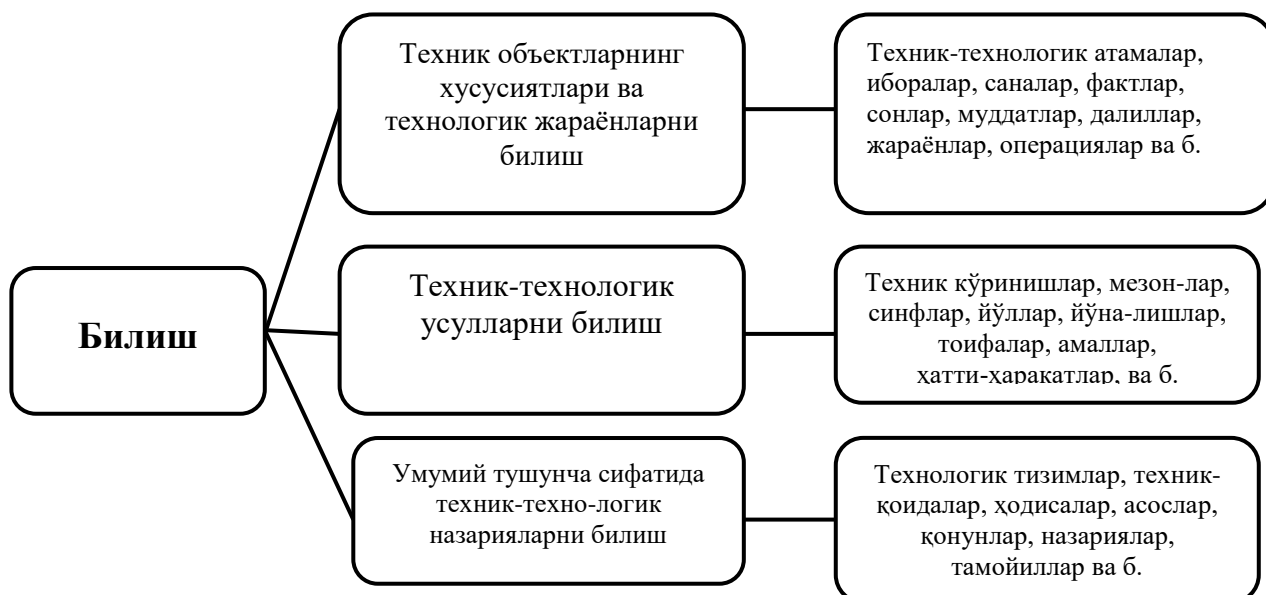
- бўлажак ўқитувчиларни янги, илғор, юксак унум берадиган иш усулларини қўллашга ундаш, пайдо бўладиган қийинчиликларни тушуниб етишида уларга ёрдам бериш, уларнинг мустақил ишлашлари учун шароит яратиш билан бирга уларнинг таълим жараёнига ижодий ёндошишлари, топшириқларни онгли бажаришларини таъминлашга эришиш;

- яхши ўзлаштира олмаётган бўлажак ўқитувчиларга мунтазам ёрдам бериш, бунинг учун иш усулларини такрор кўрсатиб, уларни ижодий мустақил иш фаолиятини олиб боришга ундаш ҳамда уларнинг ишларини маълум вақтларда назорат қилиб туриш, уларга тегишли кўрсатма ва маслаҳатлар бериш;

- бўлажак ўқитувчиларнинг иш жараёнида ижодий ёндашиб, мустақил бажарган ишларини назорат қилиш ва муносиб баҳолаб бориш.

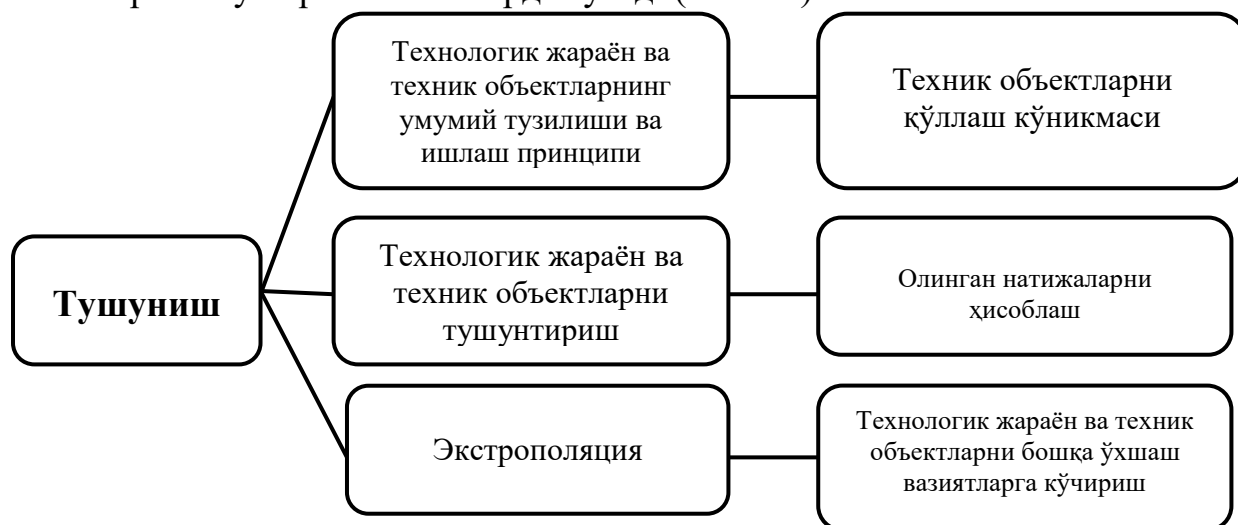
Ўқув мақсадларнинг ушбу олти асосий категорияларини технологик жараёнларда ва техник объектларни қўллашда, методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш жараёнидаги кўринишлари очиб берилди.

1. Технологик жараён ва техник объектлар ҳақидаги билимларни эгаллашда методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш - ушбу категория касб таълими йўналиши талабаларининг методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш жараёнида эгалланган техник ҳамда технологик маълумотларни хотирада сақлаб қолиш, мустақил тафаккурлаш натижасида қайта эсга тушириш, ижодий эркин фикрлаш, мустақиллик хусусиятларини намоён этиш каби ўқув мақсадларини ишлаб чиқишни назарда тутди (3-шакл).

3-шакл. Талабаларни технологик жараён ва техник объектлар ҳақидаги мустақил билимлари бўйича компетентлиги

2. Технологик жараён ва техник объектларнинг амалиётга жорий этилишини тушуниш - таълим олиш турларининг бир турдан иккинчисига ўзгариши, касб таълими йўналиши талабаларининг мустақил ишларни тушунтириши, натижаларига таъсир қилувчи таклифлар киритиш, техник вазиятларнинг ўзгаришини назарда тутади(4-шакл).

4-шакл. Талабаларни технологик жараён ва техник объектларнинг амалиётда жорий этилишини тушуниш бўйича компетентлиги

3. Технологик жараён ва техник объектларни амалиётда қўллаш - таълим жараёнида амалий фаолият билан шуғулланиш, технологик жараён ҳамда техник объектларни амалиётда қўллаш кўникма ва малакаларини шакллантириш. Ушбу фаолият давомида технологик жараён ва техник объектларни қўллаш қоидалари, усуллари, шакллари назариялари синаб кўрилади (5-шакл).

5-шакл. Талабаларни технологик жараён ва техник объектларни амалиётда қўллаш бўйича компетентлиги

4. Технологик жараён ва техник объектларнинг таҳлили - технологик жараён ҳамда техник объектлар унсурларини таҳлил этиб улар орасидаги муносабатни ўрганиш. Мустақил таълимни ташкил этиш асосларини билиш. Таълим натижалари, тушуниш ва қўллашга қараганда, юқори интеллектуал даражали тавсифланганлиги сабабли мустақил билим олиш мазмунини ҳамда унинг таркибий тузилмасини билишни талаб қилади(6-шакл).

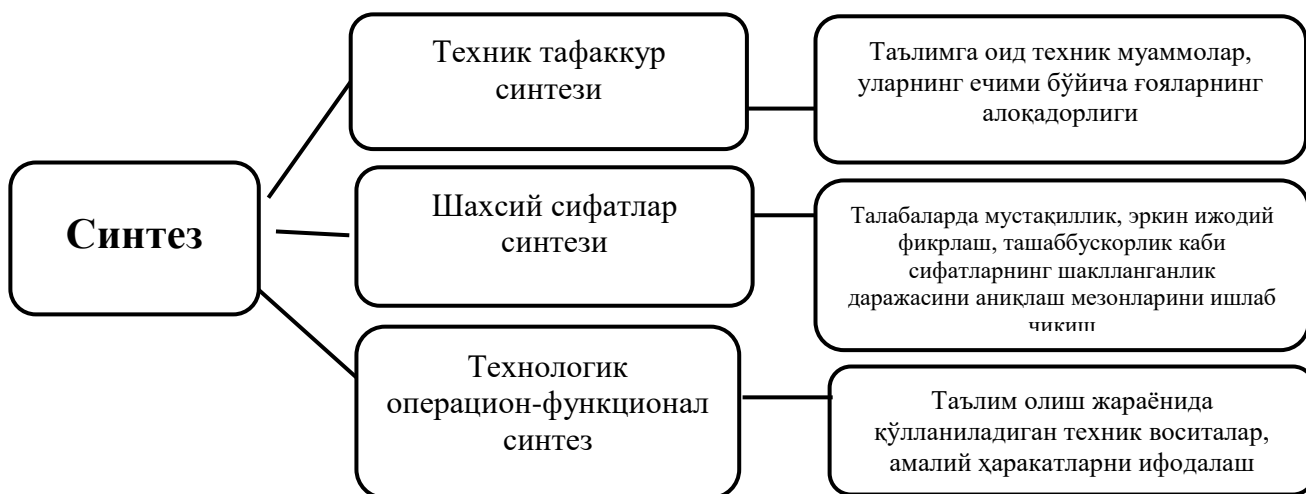

6-шакл. Талабаларни технологик жараён ва техник объектларнинг таҳлили бўйича компетентлиги

2. Технологик жараён ва техник объектларнинг синтези - таълим натижалари талаба ўқув фаолиятида мустақилликка эришишни, ижодий хусусиятга эга бўлишини, мустақил таълим олишнинг адекват усуллари,

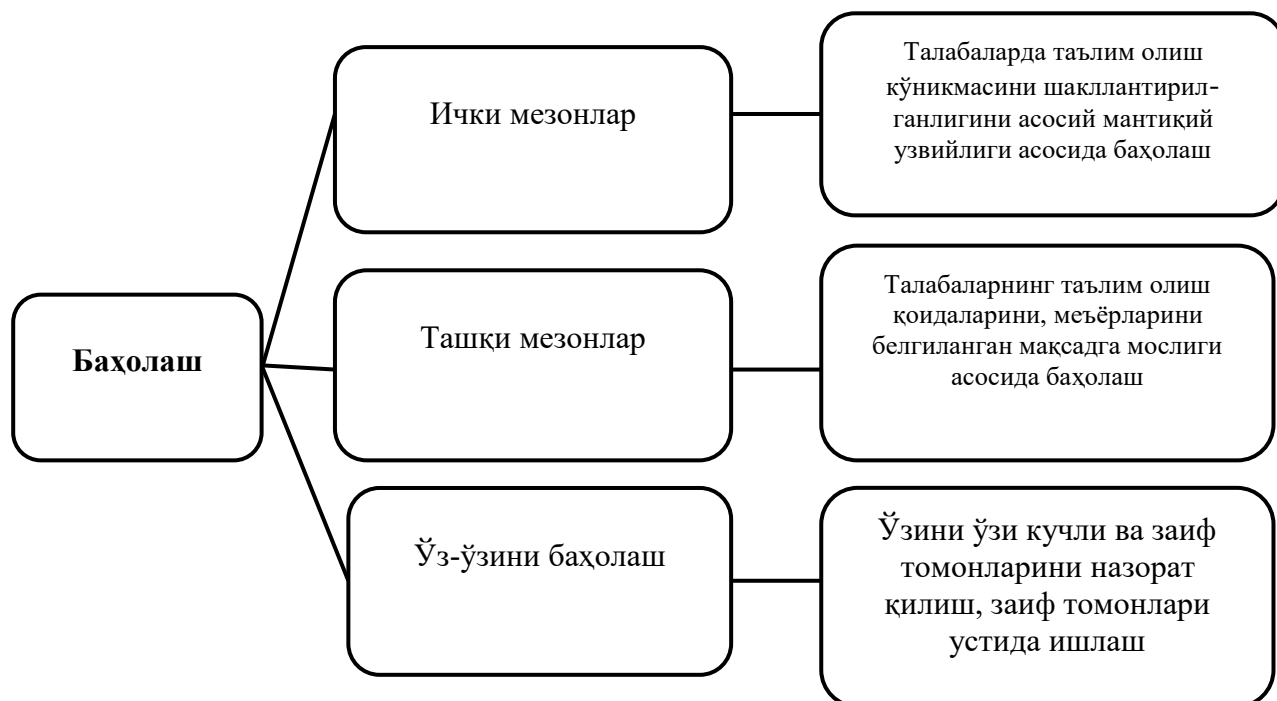

шакллари кўринишларини ва тизимларини вужудга келтиришни назарда тутди (7-шакл).

7-шакл. Талабаларни технологик жараён ва техник объектларнинг синтези бўйича компетентлиги

6. Технологик жараён ва техник объектларни таълим жараёнида баҳолаш - талабалар томонидан мустақил таълим олиш жараёнида эгалланган билимлар, методларни қабул қилинган мақсадни ҳисобга олган ҳолда баҳолаш (8-шакл).

8-шакл. Талабаларни технологик жараён ва техник объектларни баҳолаш бўйича компетентлиги

Касб таълими йўналиши бўйича бакалавр-ўқитувчиларини тайёрлашда касбий-методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантиришнинг методлари ва воситаларига тўхталиб ўтдик. Касб таълими йўналиши бўйича таълим олаётган бўлажак бакалавр ўқитувчиларнинг касбий-методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш таълим олишнинг ҳамкорликдаги ва индивидуал тарздаги шакллар, мустақил таълим олишнинг адекват методлари, ўқув мақсадига кўра технологик жараёнларда ва техник объектларни қўллашда, мустақил таълим жараёнидаги кўринишларини илмий асосланди. Касбий-методик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантиришнинг асосий омили бўлиб, мустақил таълимни ташкил этиш методлари ҳисобланади.

Талабалар мустақил таълим олишга қизиқиш уйғотувчи куч, мотив сабабларга боғлиқ ҳолда улар ўз олдларига мустақил таълим мазмунини ташкил этувчи мақсад ва вазифаларни белгилаб оладилар. Буни қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Мустақил фаолият олиб боришда муҳим ҳисобланган умумий мустақил таълим, замонавий воқелик ва уларга бўлган муносабат;

2. Танлаган йўналиши бўйича фаолият олиб бориш, талабанинг мустақил таълим олишларини ўзлаштиришга йўналтирилган тайёргарлик давридаги касбий мустақил таълим;

3. Ўқув фанларини янада чуқурроқ ўрганишга, шахсий – ҳаётий режалари, шахсий қизиқиш асосида йўналтирилган мустақил таълим;

4. Ўз истеъдодини ва сеvimли машғулотларини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган мустақил таълим.

5. Ўз характерини тарбиялашга қаратилган мустақил таълим.

Касбий мустақил таълим шахснинг ривожланишида асосий омил бўлиб, унинг келгуси фаолиятида мустақил ишлай олиш хусусиятларини тавсифловчи ҳамда касбий компетентлигини шакллантирувчи бўлиб хизмат қилади. Мустақил таълим мазмуни меҳнат характерига бевосита эмас, балки билвосита таъсир этиб, мустақил таълим учун имконият топа олишига боғлиқ бўлади. Мустақил таълим талабанинг келгуси фаолияти давомида ўз йўлини белгилашнинг воситаси бўлиб, талаба ўз имкониятларини баҳолай олишига сабаб бўлади. Талабада аниқ ифодаланган эҳтиёж сезилмасда, бироқ ҳар бир инсонда албатта, ўзини қониқтиришга, намоён этишига, ўзининг мавжудлигини намоён қилишга бўлган нобиологик эҳтиёж бўлади.

III БОБ. БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ-ПЕДАГОГИК ИЖОДКОРЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНГАНЛИГИНИ БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

3.1. Бўлажак ўқитувчиларининг касбий-педагогик ижодкорлигини баҳолаш жараёнини ташкил этиш

Касб таълими ўқитувчисининг ижтимоий борлиқни ҳис эта билиши ва тушуниш қобилияти, мустақил ҳаёт йўлини топа олиши, ўзининг ижтимоий жамиятдаги роли ва ўрнини англаб етиши, ҳаракатларни ташкил этишда аниқ мақсадни белгилаш ҳамда қарор қабул қилиш малакаси глобал компетентликда, оилавий ва ижтимоий анъаналарнинг маданий асослари, инсон ҳаётида фан ва диннинг роли, турмуш ва дам олиш борасидаги билимлар мажмуаси ижтимоий-маданий компетентликда, ижтимоий-меҳнат соҳаси (истеъмолчи, харидор, мижоз, ишлаб чиқарувчи ҳуқуқлари), оилавий муносабатлар ва мажбуриятлар, иқтисод ва ҳуқуқ масалалари, касбий, шунингдек, шахсий мавқеини аниқлаш борасидаги билим ва тажрибаларни эгаллаш ижтимоий фаолиятга оид компетентликда, ахборот технологиялари (интернет, интранет ва бошқалар) ёрдамида мустақил изланиш, таҳлил қилиш ва зарур ахборотларни танлаб олиш, уларни таҳлил этиш, ўзгартириш, сақлаш ва узатиш маҳорати ахборот олишга компетентликда, мулоқот жараёнида устувор ўрин тутувчи тилни ўзлаштириш, гуруҳларда ишлаш кўникмалари, жамоада турли хил маънавий-маърифий тадбирларни ташкил қилиш ва ўтказишни билиш коммуникатив компетентликда, мақсадни кўра билиш, фаолиятни режалаштириш, унинг мазмунини таҳлил қилиш, рефлексия, фаолиятга шахсий баҳо бериш борасидаги билим ва малакалар мажмуаси ўқув-билишга оид компетентликда ва бир ҳаракат ҳолатидан иккинчи ҳаракат ҳолатига кўчира олиш, ҳаракат ва амалларни янги вазиятларда қўллай олиш, янги ахборотлар ичида тез йўналиш олиш кўникмалари касбий фаолиятга оид компетентликда кўринади.

Юқоридаги бобларда кўриб чиқилган таҳлиллардан келиб чиқиб, қўйидаги мулоҳазаларни билдириш мумкин, яъни бўлажак мутахассис ўзининг касбий фаолияти доирасидаги компетенцияларни эгаллаши зарур. Улар Давлат таълим стандартларида ҳам белгилаб қўйилган, яъни бўлажак мутахассис — умумий малакавий компетенциялар, касбий компетенциялар, жумладан: назарияни амалиётга татбиқ этиш бўйича, метод ва технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиш бўйича, илмий-методик ишларни амалга ошириш бўйича, маънавий-маърифий ишлар бўйича, ўқув жараёнини ташкил этиш ва бошқариш бўйича, шунингдек, касбий маҳорат бўйича компетенцияларга эга бўлиши жуда зарурдир, яъни бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий компетентлигини шаклланишида ҳам процессуал, ҳам шахснинг ижодий фазилатлари ривожланиб бориши лозим.

Бакалаврлар тайёрлаш сифатини баҳолаш. ДТСларда белгиланганига кўра, олий таълим муассасаси тайёргарлик даражаси сифатини кафолатли таъминлаш куйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- иш берувчилар вакиллари жалб қилган ҳолда битирувчиларнинг тайёргарлик даражаси сифатини таъминлаш бўйича стратегияни ишлаб чиқиш;

- таълим дастурлари мониторингини ўтказиш, уларни даврий тақриз қилдириш;

- талабалар билими ва амалий кўникмалари даражасини, битирувчилар компетенцияларини объектив баҳолаш жараёнларини ишлаб чиқиш;

- ўқитувчилар таркибининг компетентлигини таъминлаш;

- иш берувчилар вакиллари жалб қилган ҳолда фаолият (стратегия)ни баҳолаш ва бошқа таълим муассасалари билан таққослаш учун мувофиқлаштирилган мезонлар бўйича мунтазам равишда таҳлил қилишни ўтказиш.

Компетентликни баҳолашда алоҳида олинган бирор бир лаёқатлилик даражасини эмас, балки, инсон томонидан шахсий аҳамиятга эга бўлган мақсадларга эришиш учун сарф қилинадиган узок вақт давомида, турли хилдаги вазиятларда намоён қилинадиган компетентликларнинг тўлиқ тўпламини назарда тутиш керак бўлади. Бунда инсон дуч келиб қолган муайян вазият унинг ривожланишига, қадриятларининг шаклланишига ва янги компетентликларни эгаллашига бевосита таъсир этади.

Компетентликнинг мавжудлиги тўғрисида инсон меҳнатининг натижасига қараб баҳо берилади. Ҳар бир мутахассиснинг компетентлилик даражаси унинг бажарган иши шу касбий фаолиятнинг якуний натижасига кўйиладиган талабларга қай даражада жавоб беришига қараб белгиланади.

Компетентлик тўғрисида инсоннинг меҳнат фаолияти давомида қилган ҳаракатларининг миқдорига қараб эмас, балки фаолиятнинг натижасига қараб баҳо бериш тўғри бўлади.

Компетентлик – касбий тайёргарликнинг умуман янги сифати бўлиб, унинг ўзига хос томонлари шуки, компетентли мутахассиснинг билимлари амалий тезкор ва ҳаракатчан, улар доимо янгиланиб туради. Муаммонинг мазмунини тушунишнинг ўзи етарли бўлмай, уни амалий жиҳатдан мақбул усуллар билан еча билиш керак, шу билан бирга компетентлик мақбул ечимларни танлай билиш, қарорни асослаб бера олиш, нотўғри йўлларни чиқариб ташлаш, яъни танқидий фикрлай олишни тақозо этади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, таълим жараёнининг ҳам мазмунини, ҳам шакллари билан бараварига ўзгартириш зарур. Бунда ўзгартирилган шакллар таълим олувчиларга маълум бир компетенциялар бўйича билим бермасдан, балки, бутун таълим жараёни давомида улар асосида фаолият олиб боришларини таъминлаши керак. Яъни, таълим олувчи навбатдаги кўникмалар тўпламини шакллантириш йўли билан бўлажак касбий фаолиятига тайёрланиши эмас, балки, компетенцияларни шу ерда ва

хозир сингдириб бориши керак. Шунинг учун компетентлик таълими натижасида қўйидагилар таъминланиши керак:

– ўз-ўзини ҳаракатга келтириш манбаи сифатида таълим олишга ички мотивациянинг мавжуд бўлиши;

– яхлит фаолиятни эгаллаш шарти сифатида ўқув фаолияти жараёнида ўз-ўзини ташкиллаштириш қобилияти;

– ҳар бир одамга ўзининг у ёки бу ўқув материални ўзлаштира олиш даражасини аниқлаш имконини берувчи ўз-ўзини дифференциациялаш (ўз даражасини аниқлай билиш) қобилияти;

– таълим олувчи томонидан шахсий аҳамиятга эга бўлган натижаларга эришишлик;

– таълим жараёнининг барча субъектлари орасидаги ўзаро боғланган самарали фаолиятнинг мавжудлиги.

Компетентлик ёндошуви таълим сифатини баҳолаш учун жуда муҳимдир, чунки, таълим олувчи томонидан эришиладиган асосий таълимий натижа – компетентлик ҳисобланади, унинг асосий кўрсаткичлари эса, бир томондан таълим стандартларининг меъёрий талабларига мувофиқлиги, иккинчи томондан, шахснинг ва турли ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларига мослигидир. Шундай қилиб, компетентликнинг биринчи таркибий қисми меъёрий ҳужжатларда (Ўзбекистон Республикаси қонунлари, давлат таълим стандартлари ва б.) белгилаб қўйилган таълим натижаларидан иборат. Иккинчи таркибий қисмини ижтимоий талаблар ва эҳтиёжлар белгилайди, бу қисм жамиятнинг ривожланишига мутаносиб равишда универсал, ўзгарувчан бўлиб, ўзгартиришлар ва тузатишлар киритилиб турилади.

Бўлажак мутахассис касбий компетентлигининг шаклланганлигини қўйидаги талабларга мос келиши билан аниқлаш мумкин:

а) аниқ, равшан фактларни фикр-мулоҳазалардан, реал нарсани туюладигандан, ҳақиқийни кўнгилдагидан ажрата билади;

б) ташқи таъсирга берилмасдан – янги, ноанъанавий муаммоларни ҳал этишда мавжуд тажрибаси ва билимлари оригинал, ностандарт қарорлар қабул қилишига тўсқинлик қила олмайди;

в) узвий равишда – яъни муайян кетма-кетликда, мақсаддан четланмаган ҳолда, таълимий, бошқарувга оид ва педагогик-психологик вазиятларнинг моҳиятини англаган ҳолда;

г) конструктив равишда – камчиликларнинг сабабларини аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, уларни бартараф этишнинг энг самарали йўллари ва усулларини топа билиш;

д) чаққонлик билан – тўпланган тажрибаларни янги билимлар соҳасига, уларнинг ўзига хосликларини, шарт-шароитларини, ўрни ва вақтини ҳисобга олган ҳолда, сафарбар эта олиш;

е) доминантга оид – асосийсини ажратиб ола билади ва майда-чуйдаларига уринмайди.

Мутахассис касбий компетентлигининг шаклланганлигини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш учун таълим сифатини баҳолаш тизимини ташкил

этувчи омилларни аниқлаб олиш зарур бўлади, ушбу омилларни куйидагиларга ажратиш мумкин:

- таълимнинг мақсадлари (нима учун ўқитиш?);
- таълимнинг мазмуни (нимага ўқитиш?);
- таълим олувчилар моделлари (кимни ва қаерда ўқитиш?);
- таълимнинг таълим-тарбия мақсадлари таксономияси кўринишидаги моделлари (қабул қилинган модель доирасида таълим олинганликнинг қайси даражасигача ўқитиш?);
- таълим технологиялари (қандай ўқитиш?);
- психологик-физиологик мониторинг (таълим куч етадиганми?);
- дидактик назорат - ташхис (нимани ўргатилди?);
- дидактик башорат (билимлар мустаҳкамми? Қандай билимлар сақланиб қолди?);
- дидактик мониторинг (таълимни қандай назорат қилиш керак? Таълимни қандай бошқариш керак?).

Ўқитувчиларнинг касбий фаолиятга тайёрлигини тадқиқот қилиш натижалари шуни кўрсатадики, педагогларнинг касбий компетентлигини куйидаги омиллар сусайтиради:

- анъанавий таълим моделидан фойдаланиш;
- замонавий ўқитиш технологияларини яхши билмаслик;
- методик таъминот мажмуасининг йўқлиги;
- касбий алоқалар ва муносабатларнинг етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги.

3-жадвал

Талабаларнинг касбий жиҳатдан ривожланишларини тезлаштирадиган ва тўсқинлик қиладиган омиллар

Тезлаштирадиган омиллар	Тўсқинлик қиладиган омиллар
Мақсадга интилувчанлик Маъсулиятлилик Ижодга мойиллик Муваффақиятларининг педагог ва гуруҳ аъзолари томонидан баҳоланиши	Вақтнинг етишмаслиги Педагог ва таълим олувчиларнинг тушунмасликлари Шахсий инерция (беихтиёр ҳаракатланиш)
Гуруҳда ўз ўрнига эгалик Педагогнинг эътибори Ўртоқларининг намунаси	Манфаатдор бўлмаслик Юкламанинг кўплиги Атрофдагиларнинг хайрихоҳмаслиги

Касбий компетенцияларни баҳолаш мақсадлари. Касбий компетенцияларни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишдан мақсад муайян касбий фаолият учун зарур ҳисобланадиган компетенцияларни муҳимлик даражасига кўра белгилаб олиш, реал ҳолатларни баҳолай олиш ва компетенцияларни мавжуд бўлган даражасидан талаб этиладиган даражага

олиб чиқишдир. Таълим олувчиларнинг касбий компетенцияларини баҳолаш таълим сифатини назорат қилиш ва бошқаришнинг асосий – таянч бўғини ҳисобланади ва унинг мақсади:

- касбий компетенцияларнинг мавжуд бўлган даражасини стандарт талабларида белгиланган даражага мослигини аниқлаш;

- битирувчининг компетенциялари иш берувчи муассасалар талабларига мослигини аниқлаш;

- битирувчиларнинг мустақил равишда касбий фаолият юрита олиш имкониятларини аниқлашдан иборат.

Касбий компетенцияларни баҳолаш сифатини ошириш принциплари. Касбий компетенцияларни баҳолаш методикаларига кўра баҳолаш қуйидаги принципларга мавофиқ бўлиши керак:

Ишончлилиқ - баҳолаш бевосита баҳолаш объектига, яъни баҳоланаётган компетенция элементига тегишли бўлиши керак;

Етарлилиқ - баҳолашда компетенциянинг баҳоланаётган элементлари намоён бўладиган фаолиятнинг муҳим жиҳатларини кўрсатиш учун етарли миқдордаги далиллардан фойдаланиш зарур.

Баҳолашда қуйидаги параметрларга мувофиқ равишда амалга оширилиши керак:

- баҳолаш аниқ ва тушунарли мезонларга асосланган бўлиши керак;

- баҳолаш мезонлари касбий вазифаларни ҳал этиш натижаларини ифодалайдиган атамалар орқали ифодаланиши керак;

- компетенцияларнинг сифатини баҳолаш уларнинг ўзлаштирилганлигини билдирувчи аниқ хулосаларга асосланиши керак.

Таълим олувчиларнинг касбий компетенцияларини баҳолашда асосий эътиборни компетенцияларнинг алоҳида элементлари мавжудлигига эмас, касбий вазифаларни ҳал эта олиш лаёқатларини намоён қила билишга қаратиш лозим. Баҳолаш учун бериладиган топшириқларни реал касбий вазифаларнинг имитацияси кўринишида шакллантириш мақсадга мувофиқ бўлади, бунда касбий масалаларни ҳал этиш жараёнида намоён бўладиган компетенцияларнинг турли элементларининг ривожланганлик даражаси баҳоланади. Бундан ташқари, баҳолаш натижалари бўйича хулосалар бўлажак мутахассиснинг аниқланган малакалари касбий вазифаларини бажара олиш учун етарли даражадами, йўқми деган саволга жавоб бериши зарур. Агар етарли бўлмаса, қандай ривожлантирувчи чора-тадбирларни амалга ошириш орқали касбий компетенцияларни талаб даражасига кўтариш мумкинлиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш лозим.

Касбий компетенцияларни баҳолашнинг асосий шакллари умумий компетенцияларни баҳолаш шаклларидан фарқ қилади. Бу касбий компетенциялар элементларини баҳолаш кўрсаткичларининг ўзига хослигидан келиб чиқади.

Юқорида таъкидланганидек, таълим олувчиларнинг касбий масалаларни муваффақиятли ҳал эта олиш қобилиятларини ривожлантириш учун реал касбий вазиятларга ўхшаш топшириқлар ишлаб чиқиш зарур. Таълимни

ташкил этиш нуқтаи-назаридан бундай методлар умумий компетенцияларни шакллантиришда ҳам, касбий компетенцияларни шакллантиришда бир хил бўлиши мумкин, касбий компетенцияларни баҳолаш шакллари баҳолаш методлари билан фарқланади.

Тестлар ва назоратлар. Таълим олувчиларнинг касбий компетенцияларини баҳолашда ўтказиладиган назоратларнинг анъанавий таълим тизимидаги назоратлардан асосий фарқи шуки, касбий компетенцияларни баҳолашда билим ва кўникмаларнинг мавжудлиги эмас, балки, ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни амалий вазиятларда қўллай олиш лаёқатлари баҳоланади. Шу сабабли тестлар фақат амалий топшириқларга қўшимча сифатида ишлатилади.

Назоратлар қуйидагича ўтказилиши мумкин:

- оғзаки мулоқат лаёқатларини аниқлаш мақсадида оғзаки шаклда;
- таълим натижаларига баҳо бериш учун оғзаки саволлар орқали интервью шаклида;
- аудит шаклида (([лот. audit](#) — тингламоқ) таълим олувчини тинглаш ва нутқини талқин қилиш орқали компетенцияларига баҳо бериш);
- назарий билимларни тушунганлиги ва уларни амалда қўллай олишини баҳолаш мақсадида ёзма (ёки тест) шаклда.

Назоратлар турли хил саволларни ўз ичига олиши мумкин, яъни саволлар орқали қуйидаги талаблар қўйилиши мумкин:

- қисқа жавоблар бериш;
- бир нечта жавобдан тўғриси танилаш ва асослаб беришни;
- эссе типидagi муфассал жавобларни талаб этувчи тузилмали саволлар.

Тузилмали саволлар бирор-бир масала бўйича чуқурлаштирилган билимларни аниқлашни кўзда туттади.

Эссе типидagi муфассал жавобларни талаб этувчи саволлар ҳам бирор-бир масала бўйича чуқурлаштирилган билимларни баҳолашни ҳамда муҳокама қилиш, таққослаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ёки муаммонинг ечимини излаб топиш каби когнитив компетенцияларни аниқлашни кўзда туттади. Улар тузилмали саволлардан жавобнинг кенгроқ бўлиши билан фарқланади. Назоратлар компетенцияларни намойиш қиладиган амалий машғулотларга қўшимча тарзда ўтказилиши мумкин.

Афсуски, бугунги кунда кўп қўлланиладиган тест усули асосан таълим олувчиларнинг ахборотни эслаб қолиш даражасини баҳолаш учун ишлатилади. Тест усулининг самарадорлигини ошириш учун саволларни шундай тарзда тузиш керакки, уларни фақатгина билимларни қўллаган ҳолдагина ечиш мумкин бўлсин. Бу ҳолда эслаб қолинган ахборот миқдори эмас, масалани тушунганлик ва билимларни амалда қўллай олиш даражаси текширилади.

Назоратларни ўтказиш алгоритми. Назоратни ташкил этиш учун бир мунча вазифаларни бажариш керак бўлади:

1. Таълим олувчилар тайёргарлик кўришлари учун бериладиган ўқув материаллар тайёрланади, уларга ўқув қўлланмалар, электрон маърузалар тўплами, амалий ва лаборатория машғулоти бўйича услубий қўлланмалар, кўшимча адабиётлар киради.

2. Назорат саволлари рўйхати тузилади.

3. Назорат комиссиясининг таркиби тайинланади. Унга назорат олувчи профессорлар-ўқитувчи, кафедра раҳбарлари, экспертлар киритилади.

4. Назоратни ўтказиш санаси белгиланади.

5. Талабаларга назорат саволлари ва назоратни ўтказиш тартиб-қоидалари маълум қилинади.

6. Низомда белгилаб қўйилган тартибда назорат ўтказилади.

7. Назорат натижалари бўйича талабаларнинг баҳолари эълон қилинади.

Ўз-ўзини таърифлаш. Талабалар ўз касбий компетенцияларини ўзлари таърифлаб берадилар, бу таърифлар гуруҳнинг бошқа талабалари ва ўқитувчи томонидан тасдиқланиши керак.

Ўз-ўзини таърифлаш методи — бу баҳоланувчи талабанинг ўз касбий компетенциялари даражасини ёзма равишда ўзи баҳолашидир. Таърифда келтирилган барча маълумотлар ўқитувчи томонидан текширилади ва тасдиқланади.

Таърифда одатда қуйидаги маълумотлар акс эттирилади:

1. Талабанинг исми шарифи, таълим босқичи, академик гуруҳи;

2. Талабанинг мазкур фан бўйича бажарган илмий ёки ижодий ишлари рўйхати;

3. Талаба томонидан ўз касбий компетенцияларининг баҳоланиши;

4. Келажакда касбий жиҳатдан ўзини такомиллаштириш ва ўсиш бўйича режалари;

5. Ўқув юртидаги таълим жараёни тўғрисидаги фикрлари ва таклифлари ва ҳ.

Ўз-ўзини таърифлаш методи педагогиканинг бошқа таълим йўналишлари орасида касб таълими йўналишига янада кўпроқ мос келади, чунки ушбу йўналишда касбий компетенциялар компонентларининг турлари кўп ва хилма-хил бўлиб, компетенция элементларини ривожлантириш ва баҳолаш шакллари ҳам турли-туман. Бундай ёндашув бўлажак муҳандис-педагогларнинг касбий ва шахсий компетенцияларини шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қилади.

Имитацион топшириқлар. Имитацион (тақлидга оид) топшириқлар бўлажак касбий фаолиятга максимал даражада яқинлаштирилган вазиятларни ҳал этишга қаратилган топшириқлардан иборат. Ушбу методнинг моҳияти талабаларга қўйилган касбий вазифаларни мустақил равишда амалга оширишлари учун шарт-шароитларни яратиш, касбий фаолият муҳитга олиб кириш орқали уларнинг касбий компетенцияларининг шаклланиб боришини назорат қилишдан иборат.

Мазкур методнинг моҳияти талабада касбий компетенциялар мавжудлигининг далилларини намоёни қилишдан иборат. Ушбу далиллар

бевосита касбий фаолиятга тегишли бўлган вазифаларни талаба томонидан ечиш жараёнини кузатиш натижасида тўплаб борилади. Кузатувни ўқитувчи амалга оширади.

Баҳолаш йўллари жиҳатидан бу метод имитацион вазиятларда амалий фаолиятга доир топшириқларни бажариш жараёнини баҳолаш методига ўхшаб кетади

Имитация шуни билдирадики, баҳоланаётган талаба ўзининг касбий компетенцияларини касбий фаолиятга доир муайян топшириқни бажариш жараёнида эмас, балки, касбий вазифанинг шароитлари ва мақсадини тўлиқ имитация қиладиган вазифаларни амалга ошириш жараёнида намойиш қилиши керак.

Компетенцияларни баҳолашда албатта қарама-қарши алоқа бўлиши керак, яъни, талабага унинг бажарган иши бўйича кучли ва заиф томонларини кўрсатиб ўтган ҳолда батафсил изоҳ берилади, шунингдек, тавсиялар берилади. Ўринли ташкиллаштирилган қарама-қарши алоқа талабанинг танлаган мутахассислиги бўйича кейинги таълими ва ривожланиши учун мотивацион омил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Баҳолашни амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари

1. Баҳолашни амалга ошириш учун махсус касбий компетенцияларнинг компонентларини белгилаб олиш зарур.

2. Талабанинг бажарган ишларини баҳолаш мезонлари сифатида давлат таълим стандартларида белгиланган компетенциялар даражасига мослиги белгиланади.

3. Меъёрий кўрсаткичлардан паст бўлган натижалар компетенцияларнинг етарли даражада эмаслигини билдиради.

4. Касбий компетенциялар даражасини баҳолаш касбий вазифаларни бажариш даражаси пастлигининг сабабларини аниқлаш орқали амалга оширилади. Бунинг учун касбий компетенцияларнинг ҳар бир элементи учун баҳолаш кўрсаткичлари ишлаб чиқилган бўлиши керак ва ушбу кўрсаткичлар орқали касбий вазифаларни ҳал этиш жараёнида компетенциялар даражасининг мавжудлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин бўлади.

5. Агар касбий компетенцияларни аниқлаш учун баҳолашнинг қўшимча методлари талаб этиладиган бўлса, албатта уларга мурожаат этиш керак. Бунинг учун касбий компетенциялар элементларини баҳолаш йўллари бевосита иш ўрнида белгилаб қўйиш зарур (масалан, махсус ташкил этиладиган назоратлар ўтказмасдан касбий билимларни экспресс-баҳолаш).

6. Агар касбий компетенцияларнинг барча элементлари талаб даражасида бўлсаю, натижалар унчалик юқори бўлмаса, демак компетенциялар матрицасида талабалар фаолияти натижаларига таъсир этувчи барча омиллар эътиборга олинмаган бўлади.

7. Имитацион топшириқларни шундай тузиш керакки, уларни бажариш жараёнида талабалар касбий компетенцияларининг ҳамма элементларини намойиш эта оладиган бўлсинлар.

8. Компетенция элементининг шаклланганлик даражасини аниқлашнинг асосий усули талабанинг ўз касбий вазифасини ҳал этиш йўллари бўйича оғзаки ҳисоботи ҳисобланади, яъни, талаба вазифани ҳал этгандан сўнг, уни қандай тарзда ечганли, қандай билим ва кўникмалардан фойдаланганлиги ва ҳоказоларни тушунтириб бериши орқали баҳоланади.

9. Талаба ўз ишини қандай мезонларга кўра баҳоланагини илгаридан билиши лозим.

10. Баҳолаш индивидуал тарзда амалга оширилади, лекин бир хил топшириқларни бажарган барча талабалар учун баҳолаш мезонлари ҳам бир хил бўлиши зарур.

Назоратлар ва тестлар касбий компетенцияларни баҳолашнинг асосий методлари, ўз-ўзини таърифлаш, портфолио методлари эса баҳолашнинг объективлигини таъминлаш учун хизмат қиладиган қўшимча методлар ҳисобланади. Касбий компетенциялар шаклланганлик даражасини аниқлашнинг энг ишончли методларидан бири компетенцияларнинг турли элементларини иш ўрнида намойиш этилишини кузатиш методидир. Ушбу методни қўллаш учун анчагина тўсиқлар мавжудлигини ҳисобга олинса, меҳнат вазиятини имитация қилиш методи бунга энг яқин метод ҳисобланади. Бунда имитация иш ўрнидаги вазиятларнинг барча жиҳатларини эътиборга олиши зарур. Баҳолашда кўп миқдордаги ахборотни эслаб қолиш қобилияти эмас, балки, билимларни амалда тўғри қўллай олиш қобилияти эътиборга олинади.

Ишлаб чиқариш амалиёти даврида талабаларнинг махсус касбий компетенцияларининг шаклланганлик даражасини аниқлаш учун қулай шароитлар мавжуд бўлади: бу ерда турли низоли вазиятларнинг вужудга келиш эҳтимоли, ҳужжатлар билан бевосита ишлаш, хизматчилар билан мулоқот, ишлаб чиқариш шароитидаги вазиятларни тушунганликларини намойиш қилиш, турли жихозлар ва асбоб–ускуналардан ўз ўрнида фойдалана олиш, технологик жараёнларда иштирок этиш каби компетенцияларнинг турли элементлари намоён бўлиши учун реал имкониятлар яратилади. Шу билан бирга, бундай сценарий аудиториядаги машғулотларга нисбатан анча узоқ давом этади. Талабанинг ишлаб чиқариш амалиёти давомидаги ҳаракатларини икки томонлама кузатиб борилади: бири корхона томонидан амалиёт раҳбари, иккинчиси таълим муассасаси томонидан. Улар талабаларнинг махсус касбий компетенцияларининг шаклланганлигини баҳолашнинг йўл-йўриқларини ишлаб чиқишлари керак бўлади.

Талабаларнинг махсус касбий компетенцияларини баҳолашда таълим муассасаси вакиллари билан бирга ишлаб чиқариш корхонаси вакилларининг ҳам иштирок этиши унинг сифатини ва ишончилигини оширишга хизмат қилади.

Амалиёт давомида компетенциялар эгалланишини аниқлашда оралик баҳолаш, битирув малакавий ишларни ҳимоя қилишда эса яқуний баҳолаш амалга оширилади. Компетенцияларнинг шаклланганлик даражасини

баҳолаш учун ҳар бир таълим йўналиши учун умумкасбий ва махсус компетенцияларни аниқлаб олиш, уларни баҳолаш бўйича кўрсаткичлар ва мезонларни ишлаб чиқиш керак бўлади. Бундай тарзда баҳолаш кам меҳнат ва вақт сарфлаган ҳолда баҳолаш сифатини оширишга имкон яратади.

Битирувчилар компетенцияларининг шаклланганилигини якуний баҳолашда рейтинг баллари варақасини қўллаш мумкин. Баҳолашнинг рейтинг тизими олий таълим муассасаларида кўпдан буён муваффақиятли қўлланлмоқда, замон талабларига мос равишда ўзгартирилиб, такомиллаштирилиб борилмоқда, шу сабабли рейтинг варақаларини қўллашда қийинчиликлар вужудга келмайди. Функционал хариталарни ва якуний назорат материалларини ишлаб чиқишда иш беиувчилар ҳам фаол иштирок этишлари мақсадга мувофиқ бўлади. Рейтинг варақасига якуний назорат ва битирув малакавий ишларини ҳимояси пайтида баҳоланадиган киритилади. Баҳолаш мезонлари умумкасбий ва махсус компетенцияларнинг ўзлаштирилганлик даражасини аниқлашга қаратилган бўлиб, шундай тузилиши керакки, компетенциянинг шаклланганлик даражасини аниқ белгилаш мумкин бўлган тузилмага эга бўлсин. Рейтинг варақасида ва талабага берилган топшириқда компетенцияларнинг намоён бўлиши белгилари ўзаро мос бўлиши керак. Рейтинг варақасига якуний назоратнинг муайян турида баҳоланадиган кўрсаткичлар киритилади.

Компетенцияларни баҳолашнинг бундай усулини амалга ошириш учун қуйидаги шартлар бажарилиши керак:

- Рейтинг варақаларини тузишга ягона ёндашув бўлиши;
- Компетенцияларнинг белгилари аниқ-равшан ифодаланган бўлиши;
- Талабанинг билимларни ўзлаштириш даражасини эмас, умумкасбий

ва махсус компетенцияларининг шаклланиш жараёнини кузатиб бориш имконини берувчи таълим технологияларини барча педагоглар ўз фаолиятида самарали қўллашлари.

3.2. Касбий-педагогик ижодкорлигини баҳолаш мезонлари

Олий таълим муассасасида таълим олиш жараёни бўлажак мутахассис индивидуаллигини яъни, айти шароитда ижтимоий таъсир объекти бўлган психологик хислат ва сифатларни ривожлантириш учун имконият беради. Бунга биринчи навбатда бўлажак мутахассиснинг мақсадни қўя олиш, билим олиш мотивацияси, эришган ютуқлари ва бошқа мотивациялари, билиш қобилиятлари, ўқув-педагогик вазифаларни ҳал қила олиш усул ва йўлларини эгаллаганлик даражасини қамраб олувчи ўқув жараёни киради. Шу билан бирга атрофдагилар таъсирида бошқа касбий ва ҳаётий жиҳатдан муҳим жараёнлар (ўзлигини англаш, ўз-ўзини баҳолаш) ҳам ривож топиши мумкин.

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, талабалик даврида шахснинг қизиқишлари ривожланиб ва мураккаблашиб боради. Бўлажак мутахассиснинг қизиқишларини, олий таълим тизимидаги таълим-тарбия ва ижтимоий шароитларга мослашишларини индивидуал

Ўрганиш ва уларнинг барқарорлигига тўла ишонч ҳосил қилиш жуда муҳимдир. Бунинг учун биринчи навбатда ўқитувчи бўлажак мутахассислардаги амалий компетентликни ва ижодий қобилиятини аввалги мазмуни, ҳозирги даражаси ва келгусидаги ривожланиш даражасини тасаввур эта олиши даркор. Шу боис таълим жараёнида бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлигини ва ижодкорлигини унинг бошқа индивидуал психологик сифатлари: қобилият, истеъдод, темперамент ва характер кабилар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Бўлажак ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги ўз ифодасини ўқув-педагогик фаолиятнинг ностандарт ифодаланиш усулларида, ўз ишини расмийлаштиришдаги ўзига хосликларда, педагогик вазиятларни ҳал қилишда мустақил ечимларни топа билишда, изланувчан фаолиятга лаёқатнинг мавжуд бўлишида, фаолият топшириқлари ҳамда усулларини танлашга эркин ёндашишда, ташаббускорликда, ўз таклиф ва ғояларини эркин ифодалашда намоён бўлади.

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги унинг индивидуал хусусиятлари (фикрлашнинг илмий таркиб топганлиги, ишга ижодий ёндашиш, ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиш ва ҳоказолар)нинг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Бундай ўқитувчининг касбий фаолияти унинг ҳамкасблариникидан янги ёндашув ҳамда воситаларни топиш борасида тинмай изланиш олиб боришида намоён бўлади. Педагоглар орасидаги ижодкор индивидуалликнинг ёрқин намунаси сифатида ташаббускор ўқитувчиларни кўрсатиш мумкин (31).

Бўлажак касб таълими ўқитувчисининг касбий тайёргарлиги тизими қуйидагилардан иборат:

- психологик (руҳий) тайёргарлик – ўқитувчи касбига турли даражада шаклланган йўналтирилганлик, ишга қизиқиш даражаси, малакасини ошириб боришга интилиш, билимларни узлуксиз равишда бойитиш, касбий фикрлаш қобилиятини такомиллаштириш;

- илмий-назарий тайёргарлик – ўз ичига олган зарур даражада психологик-педагогик билимлар ва махсус билимларни эгаллаш;

- амалий тайёргарлик – талаб қилинган даражада касбий маҳорат ва кўникмаларнинг шаклланганлиги;

- психологик-физиологик ва жисмоний тайёргарлик – унинг таркибида педагогик фаолият талабларига жавоб берадиган фазилатлар йиғиндиси, шаклланганлик, касбий, касбкорлик кўникмаси, унга тўғри келадиган саломатлик ва педагогик фаолият юритиш учун етарли даражадаги жисмоний лаёқатга эга бўлиши демакдир.

Бундан қуйидаги фикрни билдириш мумкин, яъни “касбий тайёргарлик” ва “касбий компетентлик” бир-бирига яқин тушунчалардир. Тайёрлик, муносиблик, тайёргарлик шахс имкониятларини сифатловчи ҳолатдир, у ўқитувчи учун ўзининг касбий маҳоратини узлуксиз ўстириб боришига хизмат қилади. Компетентлик эса маълум бир фаолият жараёнида юзага

чиқади ҳамда шахс ички ҳолатидан ташқари ҳолатига қалқиб чиқади. Компетентлик — баҳолаш мезони, мутахассиснинг маълум бир фаолият субъекти сифатида, унинг ўз ишининг билимдони, устаси сифатида қатъий қобилияти борлигини акс эттиради. Бундан келиб чиққан ҳолда, қобилият тушунчаси шахснинг индивидуал-психологик ўзига хослиги бўлиб, маълум бир фаолият тури бўйича ўз вазифаларини муваффақиятли бажариш шароитлари эканлигини инобатга олсак, касбий компетенцияни аниқ фаолият давомида ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақият билан адо этиш қобилияти деб тушуниш мумкин.

Давлат таълим стандартларида бўлажак мутахассисларни тайёрлашга қўйилган талаблардан ўқитувчиларни тайёрлаш сифат ва самарадорлигини оширишнинг қуйидаги асосий босқичларини келтириш мумкин:

- бўлажак мутахассисларда шундай билимлар тизимини таркиб топтириш керакки, у бир вақтнинг ўзида илмий-техник ва педагогик жиҳатдан замон талабларига жавоб берадиган касбий саводхонликни таъминлаш;

- мутахассиснинг истиқболдаги фаолияти учун зарур бўлган билим ва касбий иш-ҳаракат усуллари, шахсий фазилатларни таркиб топтириш;

- илгари номаълум бўлган шарт-шароит ва фавқулоддаги вазиятларда тўғри хулоса чиқариш учун мустақил фикр юритишга ўргатиш;

- талабаларни имкон қадар, мустақил ишларга йўналтирувчи илмий-тадқиқот ишларига жалб этиш. Реферат, курс иши ёзиш асосида битирув малакавий ишларини бажаришга ўргатиш (8).

Бундан касбий компетентлик – бу меҳнат субъектининг (муҳандис-педагогнинг) кундалик фаолиятидаги вазифаларни ва мажбуриятларни бажаришга касбий тайёргарлиги ва ижодий қобилияти эканлиги намоён бўлмоқда.

Л.В. Голишнинг таърифи бўйича: Таълим технологияси – бу ўқитиш моделининг технологик ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёни бўлиб, бунда аниқ ўқув-тарбия мақсадини амалга ошишини асосий таъминлайдиган, таълим жараёнининг ўзгарувчан шароитида берилган вақт мобайнида олдиндан айтилган натижаларга кафолатли эришишни таъминлайдиган йўл ва воситаларнинг (усуллар, шакллар ва ўқитиш воситалари) тартибли йиғиндисининг ифодасидир. Бу (технологик харита) мақсад ва олдиндан айтилган натижаларга эришиш бўйича педагогик ва ўқув фаолиятини амалга ошириш лойиҳасининг баёнидир (17).

Юқорида баён этилган фикрлардан қуйидаги хулосалар келиб чиқади: таълим технологияси ўзида бўлажак мутахассисларнинг амалий ҳаракатларини назарда тутувчи ўқитувчининг тартибли ҳаракатини ифодалайди. Ҳаракат тартиби ҳамда уларнинг таркиби бўлажак мутахассисларнинг ақлий имкониятларини ва фанни ўрганиш хусусиятини ҳисобга олиб умумий психологик-педагогик даражада ишлаб чиқилиши зарур.

Ҳар қандай таълим технологияси баъзи бир методологик талабларга ёки технологик мезонларига жавоб бера олиши керак. Таълим технологияларининг асосий сифатлари қуйидагиларда ифода этилади:

1. Концептуаллилик. Ҳар бир педагогик технологияга таълим мақсадларига эришиш фалсафий, психологик, дидактик ва ижтимоий-педагогик асосларини ичига олувчи маълум илмий концепцияга таянишга хос бўлиши керак.

2. Тизимлилик. Педагогик технология тизимлилик белгиларига эга бўлиши керак: яхлитлиги, ҳамма компонентларнинг (таркибий қисмларнинг) узвийлиги, тизим ва муҳитнинг бир-бирига боғлиқлиги.

3. Бошқарилувчанлик. Ўқитиш жараёни диагностик мақсадни кўзлаш, режалаштириш, лойиҳалаштириш, босқичма-босқич диагностика қилиш, натижаларни тузатиш мақсадида восита ва методларни ўзлаштириш мумкинлигини кўзда тутди.

4. Самаралилик. Замонавий педагогик технологиялар аниқ шароитларда мавжуд ва натижалар бўйича самарали, ҳаражатлар бўйича мақбул бўлиши, ўқитишнинг маълум стандартига эришишни кафолатлаши керак (яъни, 70% дан ортиқ талабалар “яхши” баҳога ва “аъло” баҳога ўқишлари керак).

5. Қайта янгилаиш. Педагогик технологияни бошқа бир турдаги таълим муассасаларида, бошқа субъектлар билан қўлланилишини (такрорланишини, қайта тикланишини) назарда тутди.

Таълим тизими жараёнини касбий компетентликни шакллантириш ва педагогик ижодкорликни ривожлантириш даражасини кетма-кет, босқичли тарзда амалга ошганлиги ёки касбий фаолиятга тайёрлиги тарзида тасаввур қилиш мумкин. Бўлажак мутахассислар томонидан машғулотлар жараёнида бериладиган билимларнинг ўзлаштирилиши даражасига ва уларда амалий кўникмаларни мустаҳкамланишига қараб компетентликни ва педагогик ижодкорликни шаклланишининг сифатли ва миқдорий баҳолаш мезонлари шакллантирилди ва қуйида таъриф берилди:

○ Биринчи даражали мезон – мўлжалланган топшириқларни, яъни билимларни, тушунчаларни, қонунлар ва формулаларни паст даражада тушуниб етганлиги билан белгиланади;

○ Иккинчи даражали мезон – талабаларнинг эгаллаган билимлари асосида ноодатий тошириқларни бажара олиши билан белгиланади;

○ Учинчи даражали мезон – ностандарт вазиятларни ҳал эта олиш кўникмалари эътиборга олинади;

○ Тўртинчи даражали мезон – ижодий топшириқларни бажара олиш кўникмалари эътиборга олинади.

Миқдорий баҳолаш мезонлари бу таълим самарадорлигини сифатли кўрсаткичлари: ўзлаштириш, билимларни ўзлаштириш даражаси, кўникмаларнинг шаклланганлик даражаси, таълим олиш даражасининг мотивациялари ҳисобланади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб шундай хулосага келиш мумкин, яъни касбий компетентликни ва педагогик ижодкорликни шакллантириш

самарадорлигини баҳоланиши таълим технологиялари асосида ўқиш натижасида умумкасбий ва ихтисослик фанларидан билимларни эгаллаб, уларни бўлажак мутахассислар ўз касбий фаолиятини эгаллаш жараёнида ўз ўрнида қўллай олиши, ҳар вазиятларда муаммоларни тўғри ҳал қилиши ва тўғри хулосалар қабул қилиши ва шу кабилар киради.

Касбий компетентлик ва педагогик ижодкорликни баҳолашнинг асосий шакллари умумий компетенцияларни баҳолаш шаклларидан фарқ қилади. Бу касбий компетенциялар ва педагогик ижодкорлик элементларини баҳолаш кўрсаткичларининг ўзига хослигидан келиб чиқади. Юқорида таъкидланганидек, бўлажак мутахассисларнинг касбий, яъни педагогик масалаларни муваффақиятли ҳал эта олиш қобилиятларини ривожлантириш учун реал касбий вазиятларга ўхшаш топшириқлар ишлаб чиқиш зарур. Таълимни ташкил этиш жараёнида бундай методлар умумий компетенцияларни шакллантиришда ҳам, касбий компетенцияларни ва педагогик ижодкорликни шакллантиришда бир хил бўлиши мумкин ва уларни баҳолаш шакллари баҳолаш методлари билан фарқланади.

Умумкасбий ва ихтисослик фанларини ўқитиш жараёнида бўлим ёки боб якунида олинган назоратлар турли хил саволларни ўз ичига олиши мумкин, яъни саволлар орқали қуйидаги талаблар қўйилиши мумкин:

- қисқа жавоблар бериш;
- бир нечта жавобдан тўғриси таниш ва асослаб беришни;
- эссе типидagi муфассал жавобларни талаб этувчи тузилмали саволлар.

Тузилмали саволлар бирор-бир масала бўйича чуқурлаштирилган билимларни аниқлашни кўзда тутди. Эссе типидagi муфассал жавобларни талаб этувчи саволлар ҳам бирор-бир масала бўйича чуқурлаштирилган билимларни баҳолашни ҳамда муҳокама қилиш, таққослаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ёки муаммонинг ечимини излаб топиш каби когнитив компетенцияларни аниқлашни кўзда тутди. Улар тузилмали саволлардан жавобнинг кенгроқ бўлиши билан фарқланади. Назоратлар компетенцияларни ва педагогик ижодкорликларни намойиш қиладиган амалий машғулотларга қўшимча тарзда ўтказилиши мумкин.

Бугунги кунда кўп қўлланиладиган тест усули асосан бўлажак мутахассисларнинг ахборотни эслаб қолиш даражасини баҳолаш учун ишлатилиб келинмоқда. Тест усулининг самарадорлигини ошириш учун саволларни шундай тарзда тузиш керакки, уларни фақатгина билимларни қўллаган ҳолдагина ечиш мумкин бўлсин. Бу ҳолда эслаб қолинган ахборот миқдори эмас, масалани тушунганлик ва билимларни амалда қўллай олиш даражаси текширилади.

Назоратларни ўтказиш алгоритми. Бўлажак мутахассислар билан олиб бориладиган назоратларни ташкил этишда бир мунча вазифаларни бажариш керак бўлади:

1. Бўлажак мутахассислар тайёргарлик кўришлари учун бериладиган ўқув материаллар тайёрланади, уларга ўқув қўлланмалар, электрон

маърузалар тўплами, амалий ва лаборатория машғулоти бўйича услубий қўлланмалар, қўшимча адабиётлар киради.

2. Назорат саволлари рўйхати тузилади.

3. Назорат комиссиясининг таркиби тайинланади. Унга назорат олувчи профессорлар - ўқитувчи, кафедра раҳбарлари, экспертлар киритилади.

4. Назоратни ўтказиш санаси белгиланади.

5. Бўлажак мутахассисларга назорат саволлари ва назоратни ўтказиш тартиб-қоидалари маълум қилинади.

6. Низомда белгилаб қўйилган тартибда назорат ўтказилади.

7. Назорат натижалари бўйича бўлажак мутахассисларнинг баҳолари эълон қилинади ва керак бўлса изоҳлаб берилади.

Ўз-ўзини таърифлаш. Бўлажак мутахассислар ижодий қобилиятларини ва касбий компетенцияларини ўзлари таърифлаб берадилар, бу таърифлар гуруҳнинг бошқа бўлажак мутахассислари ва ўқитувчи томонидан тасдиқланиши керак.

Ўз-ўзини таърифлаш методи — бу баҳоланувчи бўлажак мутахассиснинг ўз касбий компетенциялари ва педагогик ижодкорлиги даражасини ёзма равишда ўзи баҳолашидир. Таърифда келтирилган барча маълумотлар ўқитувчи томонидан текширилади ва тасдиқланади.

Таърифда одатда қуйидаги маълумотлар акс эттирилади: бўлажак мутахассиснинг исми шарифи, таълим босқичи, академик гуруҳи; бўлажак мутахассиснинг мазкур фан бўйича бажарган илмий ёки ижодий ишлари рўйхати; бўлажак мутахассис томонидан ўз касбий компетенцияларининг ва педагогик ижодкорлигининг баҳоланиши; келажакда касбий жиҳатдан ўзини такомиллаштириш ва ўсиш бўйича режалари; таълим муассасасидаги жараёнлар тўғрисидаги фикрлари ва таклифлари.

Бўлажак мутахассисни эгаллаган билимларини амалда қўллай олишини баҳолашни амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагича:

1. Баҳолашни амалга ошириш учун махсус касбий компетенциялар ва педагогик ижодкорликнинг компонентларини белгилаб олиш зарур.

2. Бўлажак мутахассиснинг бажарган ишларини баҳолаш мезонлари сифатида давлат таълим стандартларида белгиланган компетенциялар даражасига мослиги белгиланади.

3. Меъёрий кўрсаткичлардан паст бўлган натижалар касбий компетенциялар ва педагогик ижодкорликнинг етарли даражада эмаслигини билдиради.

4. Касбий компетенциялар ва педагогик ижодкорлик даражасини баҳолаш касбий вазифаларни бажариш даражаси пастлигининг сабабларини аниқлаш орқали амалга оширилади. Бунинг учун касбий компетенциялар ва педагогик ижодкорликнинг ҳар бир элементи учун баҳолаш кўрсаткичлари ишлаб чиқилган бўлиши керак ва ушбу кўрсаткичлар орқали касбий вазифаларни ҳал этиш жараёнида касбий компетенциялар ва ижодкорлик даражасининг мавжудлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин бўлади.

5. Агар касбий компетенцияларни ва педагогик ижодкорликни аниқлаш учун баҳолашнинг қўшимча методлари талаб этиладиган бўлса, албатта уларга мурожаат этиш керак.

6. Агар касбий компетенцияларнинг ва ижодкорликнинг барча элементлари талаб даражасида бўлсаю, натижалар унчалик юқори бўлмаса, демак, компетенциялар матричасида бўлажак мутахассислар фаолияти натижаларига таъсир этувчи барча омиллар эътиборга олинмаган бўлади.

7. Компетенция элементининг шаклланганлик даражасини аниқлашнинг асосий усули бўлажак мутахассиснинг ўз касбий вазифасини ҳал этиш йўллари бўйича оғзаки ҳисоботи ҳисобланади, яъни, бўлажак мутахассис вазифани ҳал этгандан сўнг, уни қандай тарзда ечганлиги, қандай билим ва кўникмалардан фойдаланганлиги ва ҳоказоларни тушунтириб бериши орқали баҳоланади.

8. Талаба ўз ишини қандай мезонларга кўра баҳоланагини илгаридан билиши лозим. Баҳолаш индивидуал тарзда амалга оширилади, лекин бир хил топшириқларни бажарган барча бўлажак мутахассислар учун баҳолаш мезонлари ҳам бир хил бўлиши зарур.

Ишлаб чиқариш амалиёти даврида бўлажак мутахассисларнинг махсус касбий компетенциялари ва педагогик ижодкорликларининг шаклланганлик даражасини аниқлаш учун қулай шароитлар мавжуд бўлади: бу ерда турли низоли вазиятларнинг вужудга келиш эҳтимоли, ҳужжатлар билан бевосита ишлаш, хизматчилар билан мулоқот, ишлаб чиқариш шароитидаги вазиятларни тушунганликларини намойиш қилиш, турли жиҳозлар ва асбоб–ускуналардан ўз ўрнида фойдалана олиш, технологик жараёнларда иштирок этиш каби компетенцияларнинг турли элементлари намоён бўлиши учун реал имкониятлар яратилади. Шу билан бирга, бундай сценарий аудиториядаги машғулотларга нисбатан анча узоқ давом этади. Бўлажак мутахассиснинг ишлаб чиқариш амалиёти давомидаги ҳаракатларини икки томонлама кузатиб борилади: бири корхона томонидан амалиёт раҳбари, иккинчиси таълим муассасаси томонидан. Улар бўлажак мутахассисларнинг махсус касбий компетенцияларининг ва педагогик ижодкорликларининг шаклланганлигини баҳолашнинг йўл-йўриқларини ишлаб чиқишлари керак бўлади.

Бўлажак мутахассисларнинг махсус касбий компетенцияларини ва ижодкорликларини баҳолашда таълим муассасаси вакиллари билан бирга ишлаб чиқариш корхонаси вакилларининг ҳам иштирок этиши унинг сифатини ва ишончлилигини оширишга хизмат қилади.

Амалиёт давомида касбий компетенциялар ва ижодий қобилиятлар эгалланишини аниқлашда оралиқ баҳолаш, битирув малакавий ишларни ҳимоя қилишда эса якуний баҳолаш амалга оширилади. Компетенциялар ва педагогик ижодкорликнинг шаклланганлик даражасини баҳолаш учун ҳар бир таълим йўналиши учун умумкасбий ва махсус компетенцияларни аниқлаб олиш, уларни баҳолаш бўйича кўрсаткичлар ва мезонларни ишлаб

чиқиш керак бўлади. Бундай тарзда баҳолаш кам меҳнат ва вақт сарфлаган ҳолда баҳолаш сифатини оширишга имкон яратади.

Таълимнинг вазифаси бўлажак мутахассисларнинг билимини текширишда аниқ кўринади. Янги мавзуни мустаҳкамлаш жараёнида ёки уй вазифаларини текширишда бўлажак мутахассисларнинг ўтилган мавзуни такрорлашга, улар учун тушунарсиз бўлган маълумотларни билиб олишларига имкон туғилади. Чунки гуруҳдаги бошқа бўлажак мутахассислар жавоб бераётган талабанинг фикрларини диққат билан тинглашади ва аввал эгалланган билимларни мустаҳкамлаб, кўшимча маълумотлар билан бойитишади. Ўртоқларининг жавобларига кўшимча қилишга ёки билмай қолган саволларга жавоб беришга шайланиш орқали ўрганилган мавзуни аниқлаштиришга ҳаракат қилади.

Назоратнинг тарбиявий аҳамияти шундан иборатки, бўлажак мутахассислар текширишга тайёр бўлиш учун машғулотларни ўз вақтида тайёрлайдилар, бўш вақтларидан унумли фойдаланишга ҳаракат қиладилар, интизомга ўрганадилар.

Шунингдек, текшириш ва баҳолаш бўлажак мутахассиснинг ўз билимлари ва ижодий қобилиятларини ўзи мустақил аниқлашига ҳам ёрдам беради. Ўзидаги камчиликларни кўра олишга ва уни тугатиш йўлларини излашга кўмаклашади. Агар назоратнинг ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари тўғри амалга оширилса, шахснинг тафаккурини ривожлантириш ҳамда ҳис-туйғулари ва ахлоқий сифатларини тарбиялашга имкон туғилади. Бу ўз-ўзидан назоратнинг ривожлантирувчи вазифаси саналади.

ХУЛОСАЛАР

1. Бугунги кунда мустақил фикрловчи эркин шахс концепциясини амалга ошириш узлуксиз таълим тизимининг бош вазифаси бўлиб, бунда бўлажак ўқитувчиларнинг компетентли ёндашув асосида касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш муҳим омил ҳисобланади. Бўлажак мутахассиснинг касбий компетентлиги билимлар, маҳорат ва шахс сифатини белгиловчи омил ҳисобланиб, улар доимо мутахассисни ҳаракатга келтириб турувчи ўз устида ишлаш, билимларини ошириб бориш, ҳар бир педагогик вазиятга ижодий ёндашиш ҳамда мослашиш каби имкониятлари билан тавсифланади.

2. Таълим тизимида фаолият олиб бораётган таълим берувчилар томонидан ишлаб чиқиляётган ва фойдаланиляётган ўқитиш технологиялари бўлажак мутахассис касбий компетентлигининг қарор топишига, ўз касбини эгаллашнинг аҳамиятли бўлган дастлабки базасини яратишга, келажакда касбий фаолиятни юқори даражада амалга ошириш учун назарий, амалий ва мотивацияли тайёргарликнинг босқичма-босқич шаклланишига ёрдам беради.

3. Психологик тадқиқотларнинг натижалари шуни кўрсатмоқдаки, касбий ва билиш фаолияти мотивларининг ўзаро бирикмаси юқори даражадаги интилиш билан боғланиши ҳамда талабаларнинг касбий-педагогик ижодкорлиги ўқув фаолиятининг муваффақиятли амалга ошиши учун энг қулай шароитни юзага келтиради. Бўлажак мутахассиснинг касбий-педагогик ижодкорлиги шахснинг мураккаб тузилмаси бўлиб, унинг фаолиятини аниқлаб беради ва умуммаданий, касбий билимлар, маҳорат, кўникмалар, касбий ижодий ёндашув, шахснинг ижтимоий йўналтирилганлиги, умуман, касбий вазифалар самараси ечим топишни таъминловчи мажмуадир.

4. Мутахассиснинг касбий компетенцияси тузилиши ва моҳиятини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар таҳлилига кўра, касбий компетентлик доимо ўсиб боровчи динамик ҳодисадир, малака ошириш ва ўз устида ишлаш жараёнининг натижаси ҳисобланади. Ижодкорлик масалалари бўйича ишларни ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳозирги замон олимларининг шахс ижодий фаолиятининг фаоллашиши муаммосига чуқур қизиқишлари тўғрисида хулоса қилишга имкон беради. Психологларнинг фикрига кўра, касбий компетентликда таълим олувчининг ижодий фаолияти катта роль ўйнайди, чунки ижодий фаолиятда диққат, кузатувчанлик, ҳиссиёт, идрок, хотира, тафаккур, тасаввур, ирода ва бошқа жараёнлар сафарбар қилинади.

5. Ижтимоий-шахсий сифатлар бўлажак мутахассис – касб таълими ўқитувчисининг хусусиятларини ўзида жамлаган бўлиб, улар лойиҳалаш жараёнларидаги индивидуал ва жамоа бўлиб ишлашда, яъни: ижтимоий - ҳамкорлик қила билиши, зиддиятларни ечиш, ташаббускорлик кўрсатиш, ўз зиммасига масъулият олиш, гуруҳ ишини ташкил этиш ҳамда шахсий сифатларни лойиҳалаш фаолиятида - ўзининг фикрини тушунтира олиш йўллари билан ишлаш ва ўз устида ишлаш қабиларда қўл келади.

6. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий, математика ва табиий фанлар ҳамда умумкасбий ва ихтисослик фанларини узвий алоқада ўрганишлари уларнинг бевосита касбий-педагогик ижодкорлигининг шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

7. Бўлажак мутахассисни касбий-педагогик ижодкорлигининг шаклланиши унинг жамиятдаги ўрни, педагогика олий таълим муассасасидаги мажбурияти ва вазифаларига ҳамда индивидуал қобилиятларига: фикрлашнинг илмий таркиб топганлиги, ишга ижодий ёндашиши, ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши ва бошқаларнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Бўлажак мутахассисларга касбий фанлардан бериладиган билимларнинг ўзига хос синтезини аниқлаш ва бу синтезда қатнашаётган билимларнинг табиати, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, тузилиши ва бошқа фанлар билан алоқадорлиги ҳақида маълумотларнинг таълим жараёнида бериб борилиши мақсадга мувофиқдир.

8. Бўлажак мутахассисларда компетентли ёндашув асосида касбий-педагогик ижодкорликни ривожлантиришнинг муҳим омиллари билан бири таълим жараёнини самарали ташкил этишдир, яъни асосий мақсад машғулот жараёнини ижодий тарзда ташкил этиш, турли таълим методларидан оқилона фойдаланишдир. Таълим тизимига шиддат билан кириб келаётган таълим технологияси, таълим методлари деганда, таълимнинг белгиланган мақсади ва бўлажак мутахассиснинг билим даражасига кўра ўқув фаолиятини бошқаришнинг назарий лойиҳаси ва педагогик тизимнинг амалда бўлишини таъминловчи зарур воситалар тизими эканлигини белгилаб олинишидир, яъни таълим технологияси ўзида бўлажак мутахассисларнинг жавобий ҳаракатларини назарда тутувчи ўқитувчининг тартибли ҳаракатини ифодалайди. Таълим технологияларининг асосий сифатлари: концептуаллилик, тизимлилик, бошқарилувчанлик, самаралилик, қайта янгиланишларда ифода этилади.

9. Бўлажак мутахассисларнинг компетентли ёндашув асосида касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантиришнинг кластерли модели ишлаб чиқилди, яъни бу моделда касбий компетентликни ва ижодкорликни ривожлантириш самарадорлигини баҳолашни таълим технологиялари асосида ўқиш натижасида умумкасбий ва ихтисослик фанларидан билимларни эгаллаб, уларни бўлажак мутахассислар ўз касбий фаолиятини эгаллаш жараёнида ўз ўрнида қўллай олиши, ҳар хил вазиятларда муаммоларни тўғри ҳал қилиши ва тўғри хулосалар қабул қилиши каби ҳолатлар назарда тутилади.

10. Бўлажак мутахассисларнинг олган билимлари асосида кўникма ва малакаларини ҳамда касбий компетенцияларини шакллантириш, шунингдек, ижодий фикрлаш доирасининг кенгайтилиши, хотирасининг ўсиши, тасаввур этиши натижавий омиллар бўлса, унда таълим технологиясини ишлаб чиқишнинг асосий мақсади таълим жараёнида бўлажак мутахассислар

билимларини бойитиш ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган бўлади. Бунда машғулот жараёнида таълим технологияларидан фойдаланиш ва унинг босқичлари учун вақт меъёрларини тўғри тақсимлаш ҳамда бунга амал қилиш лозим.

11. Ишда тавсия этилаётган таълим технологияси зарур психология-педагогик муолажалар тўплами билан тўлиқ технология таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлигини, бўлажак мутахассисларда маълумотли кўникмаларни ўқув касбий фаолиятнинг аниқ шароитга ўтказишни ифодалайди, яъни технологияда назарий билимларни амалий таълимда қўлланилиши билан таълимнинг узвийлиги таъминланишини кўрсатади.

12. Ихтисослик фанларини олиб боришда таълим методлари ва машғулот шаклларида оқилна фойдаланиш орқали бўлажак мутахассислардаги технологик компетентлик, лойиҳалаш компетентлиги ва ижод қилиш компетентликлари ривожланиши орқали касбий компетентликни ва педагогик ижодкорликни шаклланганлиги кўринади, яъни мазкур фанни ўқитиш орқали бўлажак мутахассисларда касбий компетентликни ва ижодкорликни ўзида акс эттирувчи мезонлар: технологик компетентлик, лойиҳалаш компетентлик ва ижод қилиш компетентлиги шаклланади.

13. Касб таълими йўналиши бакалавр-ўқитувчиларида компетентли ёндашув асосида касбий-педагогик ижодкорликнинг ривожланганлик даражаларини аниқлаш мезонлари: ўқув материални ўрганишда ва иш жараёнларини ташкил этишда умумийдан типикликни ва хусусийликни ажратиб олиш малакаси; мустақил ижодий ишларни бажарилиши жараёнида технологик жараёнларни ва техник объектларни танлаш, ўқиш, ёзиш ҳамда схемалар тузиш малакаси; аудиторияда ва аудиториядан ташқарида, ўқув устахонасида ва уйда мустақил ишларни самарали ташкил этиш малакаси; мустақил фикрлаш, ижодий ишлаш малакаси; материални ўрганишда ўз-ўзини назорат қилиш малакаларини шакллантириш тадқиқот ишининг амалий ва назарий қийматини оширишга хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»/ Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: «Шарқ», 1997. – 31-61 б.
2. Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч». Т. «Маънавият». 2008.- 63 б
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 20.04.2017 й., ПҚ-2909, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 18-сон, 313-модда, 19-сон, 335-модда, 24-сон, 490-модда.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 07.02.2017 й., ПФ-4947, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон 448-модда.
8. Абдуллаева Қ.М. Махсус фанларни ўқитишда бўлажак ўқитувчиларнинг касбий билим ва кўникмаларини шакллантиришнинг методик асослари: Дис. ... пед. фан.ном. –Т.: 2006. –182 б
9. Антропова Л.В. Формирование профессиональной готовности учителя к педагогической деятельности в адаптивной школе: Дис. ...д-ра педагогических наук / Л.В.Антропова, - М., 2004. – 396 с.
10. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педмаҳорат. Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2003 – 176 б.
11. Ашурова С.Ю. Профессиональная компетентность как объект оценки // Молодой ученый. – 2012. - № 4. – С. 414-417.
12. Атутов П.Р., Ложкин В.М. Подготовки преподавателей для профессиональной подготовки учащихся // Сов. Педагогика. – Москва, 1985. – №2. – С.54-57.
13. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. – М.: «Педагогика», 1989. – 560 с.
14. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: «Просвещение», 1995. – 336 с.
15. Батышев С.Я. Подготовка инженеров-педагогов – проблема комплексная / С.Я Батышев // Профессионально-техническое образование. 1996. -№3. – С.52-53.

16. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М., Изд-во АПН РСФСР, 1956. – С.438-452.
17. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойихалаштириш ва режалаштириш. Т.: Иқтисодиёт, 2011 – 208б.
18. Гришина И.В. Профессиональная компетентность директора школы. Автореф.: дис. ... докт.пед.наук. – М.: 2004. – 40 с.
19. Джураев Р.Х. Организационно-педагогические основы интенсификации системы профессионального подготовки в учебных заведениях профессионального образования: Автореф. дисс ... докт.пед.наук.- Т.:1995.-43с.
20. Зеер Э.Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход // Образование и наука. Известия. Урал. отделение РАО. 2004. – № 3. – С. 42-53.
21. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования [Текст] / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. № 5. С. 34-42.
22. Исмаилова З.К. Талабаларнинг касбий педагогик малакаларини шакллантириш: Дисс. ... пед. фан. ном. – Т.: 2000. – 186 б.
23. Исмаилова З.К., Химматалиев Д.О. Муаммоли таълим орқали талабанинг илмий-ижодий қобилиятларини шакллантириш. // Ирригация ва мелиорация.- № 1. – Б. 103-105.
24. Исянов Р.Г. ва бошқалар. Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг малакасини ошириш технологиялари. Монография. –Т.: Фан. 2011
25. Ишмухамедов Р, Абдуқодиров А, Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар.- Т.: Истеъдод, 2008.- 180 б.
26. Қўйсинов О.А., Маматов Д.Н., Турсунов С.К., Маннонов Ж.А., Исянов Р.Г. “Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантиришда малакавий педагогик амалиётни ташкил этиш ва бошқариш электрон тизими. Ўзбекистон Республикаси интеллектуал мулк агентлиги гувоҳномаси № DGU 02745. 2013 йил. 05 март.
27. Лукьянова М.И. Психолого-педагогическая компетентность учителя // Педагогика. – 2001. – № 10. – с. 56-61.
28. Маркова А.К. Психология профессионализма.–М.:Знание,1996.–308 с.
29. Муслимов Н.А. Бўлажак ўқитувчининг лойихалаш фаолияти. 2012 й. Ўқув қўлланма. 6,1 б.т.
30. Муслимов Н.А. ва б. Касб таълими мазмунини модернизациялаш асосида ўқитувчилар касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. Монография. Т.: «Фан ва технологиялар» 2013. – 26-28 б.
31. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантиришнинг назарий – методик асослари.: Дис. ... пед. фан. докт. – Т.: 2007. – 275 б

32. Муслимов Н.А., Гаипова Н.С., Абдуллаева Қ.М. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантиришда инновацион таълим технологияларидан фойдаланиш. Низомий номидаги ТДПУ Ризографи, Тошкент 2014 йил. 5,0 б.т.
33. Нишоналиев У. Формирование личности учителя трудового обучения: проблемы и перспективы. – Т.: Фан, 1990. – 88 с.
34. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. – М., 2002. – 396 с.
35. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2006. – 713.
36. Селевко Г. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования УВП – М.: 2005.
37. Сластенин В.А. Профессионализм учителя как явление педагогической культуры / В.А.Сластенин // Педагогическое образование и наука, 2008, № 12. С. 4-15.
38. Толипов Ў.Қ. Олий педагогик таълим тизимида умуммехнат ва касбий кўникма ва малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари: Дис. ...пед.фан.докт. – Тошкент: 2004. – 314 б.
39. Ходжабоев А.Р. Учебно-методический комплекс подготовки учителей трудового обучения. Метод.рекомендации. – Т.: УзНИИПИ, 1989.- 93 с.
40. Химматалиев Д.О. Касбий фаолиятга тайёрганлик диагностика қилишда педагогик ва техник билимлар интеграцияси. Монография. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 168 б.
41. Ходиев Б.Ю., Голиш Л.В., Рихсимбоев О.К. Кейс стади – современная технология обучения в экономическом вузе. Т.: SIGMA-PRINT, 176 с.
42. Шарипов Ш.С. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти. Пед. фан. докт. ... дисс.–Т., 2012.–264 б.
43. Шарипов Ш.С. Талабалар ихтирочилигини шакллантиришнинг педагогик шароитлари: Дисс. ... пед.фан.номз. – Т.: 2001. – 140 б.
44. Bloom B.S. (ed) et al. A taxonomy of Educational Objectives: Handbook I: The Cognitive Domain. Harvow, 1956.
45. Radha Mohan. TEACHER EDUCATION. Published by Asoke K.Ghosh, PHI Learning Private limited, Rimjhim House, 111,Printed by Mudrak, 30-A, Delhi-110091/ ISBN-978-81-203-4382-5, India, 2013.

ГЛОССАРИЙ

Ижодкорлик - инсоннинг борлиқни билиш ва ўзгартиришга қаратилган онгли, мақсадга йўналтирилган фаолияти бўлиб, унинг натижасида янги, ўзига хос, илгари мавжуд бўлмаган моддий ва маънавий неъматлар яратилади.

Методология - баркамол–ижодкор шахсини шакллантиришнинг методологияси – бу кадрлар тайёрлаш миллий модели асосий тушунча ва тамойилларини талқин қилиш, уларни амалиётга татбиқ қилиш жараёнларини илмий ўрганиш, ўзгартириш методлари мажмуаси.

Мотивация - шахс хулқининг анланган ҳолда амалга ошириш йўлини ифодаловчи фаолиятининг ўзаро боғланган ва бир-бирига бўйсунган мотивлари тизми.

Интеллект (лот. Intellectus - билиш, тушиниш) фикрлаш, рационал билиш қобилияти.

Креативлик - (лот. creatio – яратиш) индивиднинг янги тушунчалар ҳосил қилиш ва янги малакаларни шакиллантира олиш билан боғлиқ ижодкорлик қобилиятларини акс эттирувчи тушунча.

Шахс – фаолияти ва мулоқот давомида шакиллантирилган индивиднинг сифатлар тизими бўлиб, у ижтимоий муносабатларга киришиш даражаси билан тавсифланади.

Қобилият - шахснинг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштира олиш, шунингдек муайян фаолият турларини муваффақиятли бажара олиш даражасини ифодаловчи индивидуал-психологик хусусияти.

Компетентлик - (ингл. “competence” – “қобилият”) – фаолиятда назарий билимлардан самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш

Модернизация - (ингл. “modern”–замонавий, илғор, янгиланган) – объектнинг янги талаблар ва меъёрлар, техник кўрсатмалар, сифат кўрсаткичларига мос равишда янгиланиши саналади.

Технология - (юнон. “techne” – маҳорат, санъат, “logos” – тушунча, таълимот)–муайян (ишлаб чиқариш, ижтимоий, иқтисодий ва б.) жараёнларнинг юксак маҳорат, санъат даражасида ташкил этилиши.

Компетенция - (лотинча competence- мос келиш) – кўзланган натижаларга эришиш учун билим, кўникма ва малакаларни қўллай олиш қобилиятини намоёиш эта олишни билдиради.

Модел - (Modele, лотинча modulus - ўлчов, намуна) инновацион педагогик фаолият модели тушунчаси асоси қилиб ўқитувчининг фаолияти жараёни схемасини тушуниши олинади.

Когнитив - (лот. *cognitio* «билим») — шахсинг мустақил фикрлаш жараёни.

Аффектив - (лот. руҳий ҳис-ҳаяжон) — иродавий назоратни йўқотган ҳолда тез ва кучли пайдо бўлиб, шиддат билан ўтадиган қисқа муддатли эмоционал ҳолат.

Инновация - (in-“лик”, novus-“янги”) янгилик киритиш, янгилик деган маънони англатади.

Психология - одамнинг объектив борлиқни сезги, идрок, тафаккур, туйғу-ҳиссиёт ва бошқа психик ҳодисалар орқали акс эттириш жараёнини ўрганадиган фан.

Парадигма - (юнон. *paradigma* – намуна, ўртак) – турли назарий йўналишлар.

